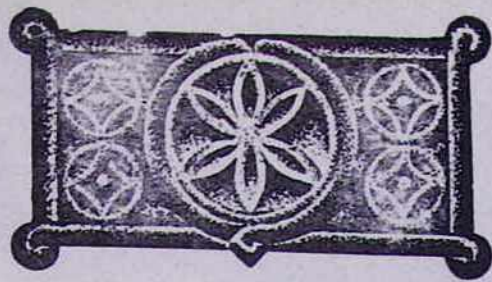

ԶԱՄԻԱԾԻՆ

1972
Ժ Բ

Ի Ը
ՏԱՐԻ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ԴԵ ԿՐԻՏԻԿԻՐ

1972

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

**ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱԹԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԿՈՆԴԱԿԸ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԿՈՒՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹՎ**

ՔՐԻՍՏՈՍԱԽԱՆԴ ՍԻՐՈՅ ՈՂԶՈՐՅՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
Տ. Տ. ԽՈՐԵՆԱՅ ԱՌԱՋՆՈՅ, ՊԱՏՐԻԱՐԷԻՆ ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՅ
ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ Տ. ԵՂԻՇԷԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ,
ՊԱՏՐԻԱՐԷԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ Տ. ԾՆՈՐՀՔԱՅ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՀԱՄՕՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ,
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ, ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ, ՔԱՀԱՆԱՅԻՅ ԵՒ
ՍԱՐԿԱԽԱԳԱՅ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ,
ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՒ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԷԻՅ ԵՒ
ՍԻՐԵՅԵԱԼ ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՒԱՏԱՅԵԱԼ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

«Ամենայն գիրք Աստուածաշունչ է օգտակարք, ի վարդապետութիւն եւ
եւ ի յանդիմանութիւն եւ յողորմութիւն եւ ի խրատ արդարութեան»:

(Բ Տիմ. Գ 16)

Այն երանելի օրից երբ սուրբ Լուսատրչի տեսիլքով, Իմանալի լոյսը իջաւ
հայոց աշխարհ, մեր ժողովուրդը իր միտքն ու հոգին բեղմնատրեց այդ լոյսով
և այլևս երբեք չբաժանուեց նրանից:

Նոյնիսկ պատմութեան յաճախ դաժան պահերին, նա նախընտրեց իր
կեանքը զոհել, քայց միշտ վառ պահել իր հոգու ճրագը և այն փոխանցել գա-
լիք սերունդներին: Կարծէք Յիսուս յատկապէս հայ ժողովրդի համար առած
լինէր «զհոգին մի՛ շիջուցանէք»:

Ս'եր ազգային ողջ պատմութեան ընթացքում, մինչև մեր օրերը, ա՛յդ կե-
նարար ու ստեղծարար լոյսի մշտահոս աղբիւրը հանդիսացաւ՝ ամենայն հայոց
սրբազնասուրբ Էջմիածինը:

Այստեղ, սուրբ Էջմիածնում, այդ լոյսի շաղախով սկիզբ առաւ հայ մարտաբանութեան ազգային ոճը:

Սուրբ Մեսրոպեան սերնդի օրերին, նոյն այդ լոյսը, այստեղից, սուրբ Էջմիածնից, նոր ճառագայթումով շողաց՝ հայ տառերի գիտով, սուրբ Գրոց թարգմանութեան և հայ դպրութեան ու մատենագրութեան սկզբնադրումով:

Այստեղից, սուրբ Էջմիածնից, միշտ նոյն այդ լոյսի զօրութեամբ հնչեցին Ասարայրի ազատութեան շնորհները և հազար հինգ հարիւր տարիներ յետոյ՝ մարտի հրաւեր զանգակները Սարդարապատի:

Այսպէս է որ բազում դարեր, ա. Էջմիածինը մնաց ներշնչարանը, առաջնորդող ոգին, կազմակերպիչ հոգևոր ուժը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և հայ ժողովրդի, թէ՛ ի Հայաստան, թէ՛ ի սփիւռս աշխարհի:

Վերջին տասնակէց դարերի հայոց պատմութեան ընթացքում, չկայ եկեղեցական, ազգային, մշակութային մի նշանակալից իրադարձում որ առնչուած չլինի սուրբ Էջմիածնից շողացող ոգեկան լոյսի հետ: Նոյնիսկ երբ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռը, քաղաքական դժբախտ պայմանների քերումով, ստիպուած է եղել ժամանակաորապէս փոխադրուել Հայաստանի այլ շրջանները, միշտ ա. Էջմիածինն է մնացել նրա մտապատկերը, նրա ներշնչարանը, նրա կենարար լոյսի աղբիւրը, որին վերադարձել է, երբ համեմատաբար բարենպաստ պայմաններ են ստեղծուել Արարատեան աշխարհում:

Հայ ժողովրդի հոգևոր լուսաւորութեան և ազգային-մշակութային զարթօնքի ճանապարհին, 1771 թուականը մի կարևոր հանգրուան է հանդիսանում, երբ լուսաբնակ Սիմէոն կաթողիկոս Երևանցու օրոք, ա. Էջմիածնում հիմնադրուում է հայատառ տպարան, առաջինը հայոց աշխարհի ամբողջ տարածքի վրայ: Տպարան որ սկսել է գործել 1772-ին, իր կողքին ունենալով նաև թղթի գործարան՝ 1776-ին:

Պատմութիւնը ոսկի տառերով է արձանագրել՝ «Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս նոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածնի, ամենայն պարագայիւք, հոգաբարձութեամբ Տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Երևանցւոյ, արդէամբ Զուղայեցի ի Հինդ բնակեալ բարեպաշտօն Գրիգոր աղային խոջաջանեան, որ մականուամբ Զաքիկեց, ի յիշատակ իւրեան և իւր ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն»:

Սուրբ Էջմիածնի տպարանը տարիներ շարունակ առանց ընդհատումի գործել է մինչև 1919 թուականը, լոյս ընծայելով բազում օգտակար՝ կրօնական, եկեղեցական պատմութեան ու արուեստի, պատմա-բանասիրական, ազգային հայրենասիրական և գեղարուեստական գործեր, որոնց շարքում փառաւոր տեղ է գրաւում Մայր Աթոռի «Արարատ» պաշտօնաթերթը, որ լոյս է տեսել յիսուն տարի շարունակ՝ 1868-ից մինչև 1919:

Տիրոջ ողորմութեամբ, Մեր օրոք, յոյժ բարենպաստ պայմաններում, Մայր Աթոռի տպարանը վերաբացուեց 1961 թուականին, ամբողջապէս նոր մեքենաներով և սարքաւորումներով, առատատուր լումաներովը Միացեալ Նահանգաց մեր հաւատացեալ զաւակների, տպարան որ գործում է նոյն ոգով և նոյն արդիւնաւտութեամբ, ինչպէս այն հիմնուել էր մեզանից երկու հարիւր տարիներ առաջ, տեսիլքովը և տքնութեամբը մի մեծ ու շինարար Հայրապետի:

Այսու Մեր կոնդակով, 1972 տարին յայտարարում ենք յոբելյանական տարի և հրաւեր ենք կարդում որ Հայաստանեայց բոլոր եկեղեցիներում, հանդիսաւոր սրբազան արարողութիւններով ոգեկոչուի յիշատակը՝ ա. Էջմիածնում տպարանի հիմնադրութեան երկու հարիւր ամեակի, նրա երջանկալիշատակ

հիմնադիր Երևանցի Սիմեոն կաթողիկոսի, բարեպաշտ բարերարների, և Մայր Աթոռի գործակից միաբանների:

Յարգա՛նք և օրհնությի՛ն նրանց պալծառ յիշատակին:

Ամենայն Հայոց Մայր տաճարի Իջման սուրբ սեղանից բաշխուող քրիստոսապարզ և լույսը թող միշտ վառ մնալ բոլոր հայ եկեղեցիներում և մեր հաւատաւոր զաւակների հոգիներում, որպէսզի նրանք շարունակեն իրենց նուիրական առաքելութիւնը նաև մեր օրերում, թէ՛ վերածնունդ հայոց մայր երկրի երջանիկ պայմաններում և թէ՛ սփիւքում, իմաստաւորելով իրենց կեանքն ու գործը՝ առաւել ու առաւել հարստացումովը հայկական ոգեկանութեան ազգային մեծ գանձարանի:

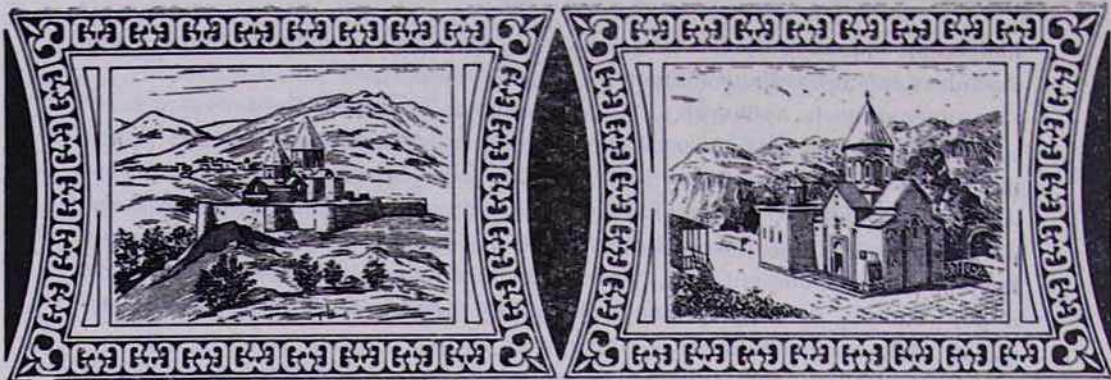
Օրհնությիւն և շնորհք Միածին Որդւոյն, Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ, ընդ ամենեւեանդ, ամէն:

Գալստի

**ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ**

Տուա կոնդակս ի 28-ն լուծուարի
1972 փրկչական ամի,
և ի տումարիս հայոց ՌԿՆԱ,
ի մայրավանս սրբոյ Էջմիածնի
ՀՄՐ. 729

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
ԵՐԿՈՒՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԸ

Այս տարի լրացավ Մայր Աթոռի՝ Հայաստանում առաջին հայ տպարանի հաստատման 200-ամյակը:

Պատմական ու հիշարժան այս տարեդարձի առթիվ գրված հունվար 28 թվակիր հայրապետական կոնդակը, վեր հանելով մշակութային այդ մեծ ձեռնարկի պատմական նշանակությունը մեր ազգային-եկեղեցական տարեգրության մեջ, 1972 թվականը հայտարարում էր հոբելյանական տարի և հրահանգում էր բոլոր հայ եկեղեցիներում և պատարագի մատուցմամբ և քարոզներով ոգեկոչել Հայաստանում առաջին հայերեն տպարանը հաստատող Սիմեոն Երևանցի մեծագործ կաթողիկոսի (1763—1780) պայծառ անունն ու փառավոր հիշատակը:

Հայրապետական հրահանգի համաձայն Մայր Աթոռում ևս նույնքեր 4—5 օրերին կատարվեցին հոբելյանական հանդիսություններ (տես «Էջմիածին», 1972, № 11, էջ 34):

Սիմեոն Երևանցու օրով, 1771 թվականին, և Էջմիածնում տպարանի հաստատումը, տպարան, որը կանոնավորապես սկսում էր գործել 1772 թվականից մինչև 1919 թվականը, որպես հայ ժողովրդի հոգևոր լուսավորության և ազգային-մշակութային զարթոնքի հիմնական ազդակներից մեկը, հանդիսանում էր մեծ երևույթ ԺԸ դարի մեր ժողովրդի պատմության մեջ:

Հայ տպագրությունը և սահակ-մեսրոպյան հոգևոր-մշակութային ու հայրենասիրական հայապահպանման հրաշքի շարունակությունն էր մեսրոպատառ տպագրված հայ գրի ու գրականության միջոցով:

Հայ ժողովուրդն առաջիններից մեկն էր հանդիսանում, որ գոտեմբերգյան մեծ գյուտից շուրջ 50 տարի հետո, 1512 թվականին, տիրանում էր տպագրական արվեստի հրաշալիքին՝ սկիզբ դնելով տպագրության:

Հայ ժողովուրդն այս ուղղությամբ առաջավոր էր հանդիսանում մի շարք եվրոպական երկրներից և իրեն շրջապատող բոլոր ազգերից:

Իրանում պարսկերեն առաջին գիրքը տպագրվել է 1830 թվականին, երբ նույն Իրանում, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում, Մայր Աթոռի միաբանները տպարան են հիմնել և գրքեր են տպագրել 1640 թվականին:

Թուրքիայում առաջին տպագիր գիրքը թուրքերեն լեզվով լույս է տեսել 1729 թվականին, այն դեպքում, երբ Միքայել Ա Սեբաստացի կաթողիկոսի հրահանգով Արգար Եվդոկիացին 1562 թվականին Կ. Պոլսում տպագրում էր առաջին հայերեն գիրքը:

Սովետական Միության ժողովուրդների շարքում ևս հայ ժողովրդին է պատկանում հնագույն տպագրության պատիվը:

ԺԶ և ԺԷ դարերում մեր երկրում տիրող քաղաքական-տնտեսական ծանր պայմանների բերումով հայերեն առաջին տպարանները բացվում էին հայկական գաղթօջախներում, և Էջմիածնի հովանավորությամբ և նախաձեռնությամբ: Այդ տպարանները կոչվում էին **ու. Էջմիածնի** և **ու. Գրիգոր Լուսավորչի** տպարաններ:

Հայրենի հողի վրա, և Էջմիածնում, տպարան հաստատելու իղձը, երազանքը զբաղեցրել են միշտ բազում լուսամիտ կաթողի-

կոսների և Մայր Աթոռի կրթանվեր միաբանների միտքն ու ուշադրությունը:

«Այս ուղղությամբ գործադրված ճիգերը ԺԷ դարի հայկական առաջադիմական շարժման պանծալի էջերն են կազմում» (Լեո):

Հայաստանում առաջին հայ տպարանի հաստատումը պատմականորեն կապվում է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի անվան ու գործունեության հետ:

Երևանցին իր սարկավագության առաջին իսկ օրից մտածել է Մայր Աթոռում տպարան բացելու մասին:

Վերջապես, երկարատև ու եռանդագին նախապատրաստական համառ աշխատանքներից հետո, 1771 թվականին, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին հաջողվում է հայրենի հողի վրա, Մայր Աթոռում, հաստատել տպարան:

Երևանցին արժանավորապես հանդիսանում է հայաստանյան տպագրության նահապետը:

Հայ տպագրությունը 260 տարի (1512—1772) գաղթօջախներում «պանդուխտ» մնալուց հետո, վերջապես հայրենադարձվում է Հայոց աշխարհ:

Այս գործում Երևանցուն մեծապես օգնում են Մայր Աթոռի բազում միաբաններ, որոնց թվում Հարություն եպս. Էջմիածնեցին, Մըկըրտիչ եպս. Շոողթեցին և ուրիշներ: Մայր Աթոռի շնորհալի միաբաններն էին, որ պատրաստում էին տպագրական տառերը, գարդագրերը, բացել էին ձուլարան: Միաբաններն էին միաժամանակ առաջին գրաշարներն ու սրբագրիչները, տպագրիչներն ու կազմարարները:

Հայ տպարանի հաստատումը Մայր Աթոռում ժամանակի աննպաստ պայմաններում հայրապետական մեծագործություն էր (Մաղ. արքեպ. Օրմանյան), փառավոր մի գործ, որի նմանը մինչև այդ Էջմիածնում չէր եղել (Արտակ արքեպ.):

Մայր Աթոռում առաջին հայ տպարանի հաստատումը և ապա 1776 թվականին թղթագործարանի շինությունը հնարավոր են դառնում իշխանական նվիրատվությամբ և արդեամբ ջողայեցի ի Հինդ բնակեալ բարեպաշտօն Գրիգոր աղային Խոջաջանեան, որ մականունամբ Զաքիկենց կոչի:

«Այստեղ արդեն լիովի արտահայտվում է Սիմեոն կաթողիկոսի խիզախ, ձեռնարկող ոգին, կամքի ուժը, վառ սերը դեպի կուլտուրական հիմնարկությունները» (Լեո):

Երևանցին, հակառակ ժամանակի դաժան և աննպաստ պայմաններին, կատարել է նաև փառավոր մեծածախ և ծավալուն շինարարություններ թե՛ վասն հասարակու-

թեան օգտի և թե՛ յատկապես վասն սրբոյ Աթոռոյս:

Սիմեոն Երևանցին թողել է նաև հարուստ մատենագրական վաստակ, որի գաղափարական բովանդակությունը Էջմիածնասիրությունն է և հայրենասիրությունը:

Երևանցին հանդիսանում է նաև ԺԷ դարի մեր ազգային-ազատագրական շարժման բացառիկ դեմքերից մեկը: Նա եկեղեցական, հայրենասիրական նպատակներով սերտ կապ է հաստատում ռուսական արքունիքի հետ և 1766 թվականի օգոստոսի 1-ին «գրեաց զթուղթ աղերսանաց առ աստուծաօր կայսրոսին Ռուսաց Նկատերինէ»: Երևանցուն գրած իր պատասխան հրովարտակում, 1768 թվականի հուլիսի 20-ին, կայսրոսին «հայոց հավատարիմ ազգը» առնում է իր հատուկ «ողորմութեան և հովանաորութեան և շնորհաց ներքոյ» և հավաստում է Ռուսաստանի «մշտատև ողորմութիւնն ու շնորհաց շարունակությունը» հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Երևանցին այս առիթով, ի նշան երախտագիտության դեպի Ռուսաստանը, սահմանում է կայսերական մասնավոր մատչանք՝ շարադրելով Գիրք հանդիսութեանց տօնից կայսերականաց, 1771 թվի հուլիսի 10-ին՝ նշելով, որ կայսրոսին հովանաորութեամբ ազգս մեր կեայ լուսապես և պահպանութեամբ նորին կենցաղավարի ապահով և աներկիւղ յամենայն թշնամեաց: Կայսերական այս մատչանքը անխափան կատարվում է մինչև 1917 թվականի փետրվար ամիսը:

Սիմեոն Երևանցու կյանքին և գործունեությանն է նվիրված «Էջմիածին» ամսագրի սույն բացառիկը:

Երևանցին իր պայծառ կյանքով, հայրենասիրական եռանդագին ու քելուն գործունեությամբ և մատենագրական վաստակով հանդիսանում է ԺԷ դարի մեր ազգային-եկեղեցական տարեգրության մեջ ամենայն իրավունքով ամենախոշոր անձնավորությունը (Լեո), այն վեհ և ընտիր հոգիներեն մին, որ իրենց արթուն մտքով, լուրջ ջանքերով և անխնայ աշխատասիրությամբ տիպար գործիչը կկազմեն և իրենց ժամանակի տիրապետող դեմքը կդառնան (Մաղ. արքեպ. Օրմանյան):

Երևանցին մեր ժամանակակիցն է իր լուսամիտ, կրթանվեր ու հայրենասիրական գործունեությամբ և մտորումներով, որպես Հայոց Հայրապետ ու ճշմարտապես իրավ հայ մարդ:

«Երանի մեռելոցն, որք ի Տէր Անշեցին, զի գործք իրեանց չոգան զհետ մոցա» (Յայտ. ԺԴ. 13):

ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

...Յոգնատենչ՝ սիրով գրեցոյց գերերջանիկ և յոգներախտ Հայրապետն արքայնեալ՝ և արիաջան Հովնապետն ազգիս Հայոց և արքոյ Աթոռոյս Էջմիածնի, ծնողն մեր հոգեւոր և շնորհածին և տէրն մեր գթառատ, քաջ գիտնականն բանիբուն՝ և աստուածարեալ Պետն բազմաշնորհ և գերիմաստ Տէր Սիմէօն արքագնականտար կաթողիկոսն Երևանցի՝ և ծայրագոյն քահանայապետն Հոգեւրնտիր, առ ի լինիլ ինքեան յիշատակ հոգևոր ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին: Որպէս զի՝ ինքն յաւորս իւր վայելեացէ՝ կատարելով զկարգս և զօրհնութիւնս արքագնագործոյ՝ և յետ փոխմանն իրոյ յաշխարհէ՝ յետագայ յաջորդօղքն զԱթոռս սուրբ և փոխանորդքն իւր Հայրապետքն արքայնք գտոյն վայելելով՝ յիշեացն զինքն ի սուրբ և ի մաքուր աղօթս իրեանց աստուածահաճոյս, հանդերձ ծնողօք իրովք և հոգևոր դաստիարակօք:

...Որպէս և ի վարդապետութեան իրում, և յաւորց հայրապետանալոյն իրոյ մինչև ցարդ՝ սովին բարի և հոգեշահ նախանձու վառեցեալ՝ արար և ստացաւ ինքեան զբազում յիշատակս հոգևորս, թէ վասն հասարակութեան օգտի, և թէ յատկապէս վասն արքոյ Աթոռոյս: Չորս մի առ մի թուելն պարագայիւր՝ ըստ որում բերել երկարութիւն, համառօտիւր միայն անցանելով՝ զգլխաւորսն գոնէ ասացուր, առ ի չլինիլ ի մտացօնս ի յետագայս: Քանզի նախ ի վարդապետութեան իրում արար զգիրս **Լուծմանց՝ Արտաքնոցն գրոց՝** այսինքն **Պորփիրի ներածութեան**, և **Արիստոտելի ստորոգութեանցն**

և **Պերամենիասին**. և հինգերորդ **Առածիցն Դարթի Անյաղթի**: Յաւել և **զԼուծմունս ի գիրս Պրոկղի** իմաստնոյն, ի վերայ լուծմանն Սիմէօնի վարդապետին Ջողայեցոյ, յատկացուցեալ խաչաձև նշանիւր գիրն: Արար և **զերկահատոր գիրս քարոզից**, զանաջինն ըստ կերպի ճառից և ներքողինից. և զերկրորդն տարեկան քարոզ: Պարզաբանեաց և **զհին Տօմարն Հայոց** և զնոր և **անշարժ Տօմար** ևս արար Հայոց: Ապա ի հայրապետանալն իրում, սկիզբն արար շինութեան արքոյ Աթոռոյս...

...Հաստատեաց և զտպագրատուն ի սուրբ Աթոռոյս՝ ի հիսիսակողմն հայրապետարանին: Եւ ի ֆռանկաց բերեալ զվարպետայս, շինեցոյց և զթղթահանութեան գործարան ի հարաւակողմն արքոյ Աթոռոյս...

...Օծանդակութեամբ Խօջաշանեան Գրիգոր աղային Ջողայեցոյ ի Հինդ բնակեցելոյ՝ (որ զթղթատուն և զտպագրատուն ծախան ամենայն ետ.) բերել ետ զվարպետն ֆռանկաց որպէս ասացաք, և լաւագոյն շինեցոյց զթղթատունն: Եւ ի տոյն նորոգ տպագրատունս, թող զայլ գիրս՝ տպեցոյց նախ զփոքրիկ գիրք մի աղօթից իւր արարեալ կոչեցեալ **Ջբօսարան հոգևոր**: Ապա **զՏօնացոյց** եկեղեցոյս Հայաստանեաց արքայեալ՝ տեղաւորեաց զտօնան փոփոխականս, և կանոնաւորեաց, հանդերձ այլ ևս ուղղութեամբք: Եւ զհատոր մի ևս արարեալ ի վերայ Լ.Զ տարեգրացն մերոց, կանոնաւորեաց զտեղիս և զժամանակս նոյն փոփոխական տօնիցն. եղեալ առքնթեր և զձայնս աւուրցն՝ և զամսաթիւսն, ընդդէմ ախարսմայից օրացուցին,

առ ի խափանել զայն: Եւ զերկուս հատորսն ի միասին յոյժ գեղեցկապէս ետ տպել, և տարածեալ ընդ ամենայն ազգս մեր, գրեաց և կանոնեաց մեծաւ հարկադրութեամբ՝ զախթարմայից օրացոյցն մի՝ ևս ընդունիլ: Այլ զկոր տօնացոյցն անել ի գործ, որ և եղև այնպէս: Եւ զայլ բազում գործս բարութեան արար երջանիկ Հայրապետս մեր սրբաւնեալ. զորս այլ ոչ թուելով աստէն մի առ մի, թողումք այնմ, որ ի տիեզերական հրապարակին ունի յիշել, և զվարձս ըստ բարի և բազմաշան վաստակոցն հատուցանել: Քանզի զբազմազան բարութիւնս արար սրբոյ Աթոռոյս, պայծառացոյց յամենայնի գտորք եկեղեցին ազնիւ և մեծագին յիշատակօք՝ և սպասիւք պատուականօք, և զգեատիւք և հանդերձեղինօք. զի ի պատճառս յաշողակութեան՝ և սիրելի գոյնն ամենայն ազգիս, և թղթովք օրհնութեան զամենեսեան շահելոյն, լցին յամենաւտ գտորք տունս ազնիւ յիշատակօք և բազմազան բարութեամբք, մինչև յայնպիսեաց տեղեաց ևս՝ յորոց չէր մտեալ ի սուրբ Աթոռս գոնեալ լիագոյն ինչ տուրք հասարակ նոիրակութեան:

... Իսկ ի ԻԶ օրն յուլիսի՝ որ էր Վարդաւառի կիրակէն, փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյն ամենեցուն՝ բարի և երջանիկ մահուամբ, սրբանեալ և երջանիկ տէրն մեր և աստուածաբեալ Հայրապետն բարեշան՝ Տէր Սիմէօն սրբազան կաթողիկոսն. և ի յերկուշաբաթ օրն՝ թաղեցաւ ի ձախակողման գաւթի սրբոյ վանիցն Գայիանէի սրբունոյ կուսին, հուպ տեսուն Աբրահամու սրբազան կաթողիկոսին Մշեցոյ: Եւ զհամայն երկամբ ծնեալ զաւակունս իւր հոգևորս՝ եթող յորրութեան և ի սուգ անմխիթար. որոյ զհոգին լուսաւորեցէ Տէր՝ և հանգուցէ այցելութեամբ ընդ սուրբս և ընդ սիրելիս անուան իւրոյ, դասելով ընդ ճշմարիտ հայրապետացն սրբոց:

(Եփրեմ վրդ. *Չորագեղցի, ապա կաթողիկոս (1809—1835), «Յիշատակարան», «Արարատ», 1896, էջ 496, 497—498, 500*):

Նստի ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին կաթողիկոս Տէր Սիմէօն Երևանցին: Որ է նախապետական հեղինակ գրքոյս, ի ՌՄԺԲ թողունք մերում: Եւ ի թագաւորութեանն Օսմանցոյն Աղլոթան Մուսաֆային: Սա էր այր շնորհընկալ, առատամիտ, գիտնաշատ, և լի իմաստութեամբ, լաւապէս տեղեակ Հին և Նոր կղզակարանաց, և վարժ նրբից և արտաքին գրոց, սնեալ և վարժեալ ի մանկութենէ ի ծոց սրբոյ Աթոռոյս: Սա ի սարկա-

ւագութենէ անտի որքան լԱթոռս գտանիր՝ ոչ դադարիր ի դաս ասելոյ, մինչև ի Կաթողիկոսութեանն ևս: Անճանձիր և անտրտունց, և մանաւանդ յորդորող և հրախիտ ի լուսամասիրութիւն: Այլ և էր վարժ բանաստեղծութեան արհեստից, և համեղաբան ի շարադրութիւնս. որ և ի սարկաւագութենէ անտի սա տայր գրագրաց սրբոյ Աթոռոյս զմուսավատայս և կարգաւորէր զարհեստս նոցին որպէս յատկապէս հայր և մատակարար նոցին ի կաթողիկոսութեանն ևս: Որ և ի տեսերս մուսավատայից գոն բազում շարադրութիւնք շաղագիրք ի սմանէ գրեցեալք: Այլ և արար սա ի վարդապետութեանն, զլուծմունս բոլոր արտաքին գրոց գեղեցիկ և պարզ ոճով ի դիւրութիւն դասաւորաց և դասատուից, յորս գրեթէ ո՛չ ինչ է թողեալ զտարակոսեղիս և զանհասկանալիս: Արար և զգիրս բարոյից ի յերկուս հատորս, զմին երկարաբան, ճառակերպ և ներքողեան ի վեցօրեայ արարչագործութիւնսն Աստուծոյ, ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր, և ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին, և յայս հարկաւոր միջոս և ի խորհրդալի բնաբանս: Եւ զերկրորդ հատորն տարեկան քարոզ, ըստ ատուրց պատշաճաւորութեանն՝ կարճաբան և զօրաւոր բանիւք: Որք երկուք հատորքն ևս օգնիչք՝ ձեռնտուք և յարմարք են վարդապետաց և մանաւանդ Նոիրակացն սրբոյ Աթոռոյս: Արար նա և զկրկնապէս լուծմունս դժուարիմաց բանիցն Դրոկոյի, որք եղեալք են զկնի լուծմանցն առաջնոյ լուծողի Սիմէօն վարդապետին խաչաձև նշանիւք: Արար և զփոքրիկ գիրք մի աղօթից, որ կոչի *Ջրոսարան հոգևոր*, գեղեցիկ և պարզ ոճով: Այլ և վերանորոգմամբ կանոնաւորեաց զՏօնացոյցս մեր երկուքումք հատորք ի վերայ ԼԶ գրոցն մերոց՝ անշարժ և մշտնջենաւոր ընթացմամբ:

Այլ և էր սա բարոյն հեզ, պարզամիտ և համբերող, ներող և անյիշաչար կակղաւիրտ և գթաշատ, ողորմած և առատաձեռն առ յամենեսեանս, անընչասէր և ազատաբարոյ. առ յոր գրեթէ՝ ամենայն ինչք աշխարհի որպէս կղկղանք էին համարեցեալք: Վասն որոյ և Աստուած ըստ բարոյն յաշողէր և տայր առատապէս: Յորում ժամանակի էր սուրբ Աթոռս շնորհօքն Աստուծոյ լի ամենայնիւք հոգևորք և մարմնաւորք, ներքաւականօք և արտաքաւականօք, բեռնակրօք և լծկանօք, և կթելի անասնօք բազմապատիկ բան զառաջինն: Միաբանքն շատ հանգիստ և ապահով յամենայնի: Ի յաւորս տորս ոչ պակասեցան կերպակերպ արհեստաւորք և շինարարք ի լԱթոռոյս:

Քանզի ի կաթողիկոսանայն իրում արար սա զբազում շինուածս և զբազմադիմի բաւերարութիւնս սրբոյ Աթոռոյս:

Դարձեալ քարեմիտ և ազատաբարոյ Հայ-
րապետս այս, որպէս էր յամենեցունց ի մե-
րազնեաց և յալազնեաց սիրեցեալ և
պատուեցեալ նոյնպէս և էր առ յամենեւեան
ահարկու և անուանի, յորմէ ամենեքեան եր-
կընչէին և ակնածէին: Յաւորս տրա միա-
բանք սրբոյ Աթոռոյս էին որպէս յաւորս
Մօրկայ, յորս ո՛չ ոք ի տանկաց կարող էր
հպել և կամ գրանս ինչ ծանունս խօսիլ, որ-
պէս սովոր էին ի յառաջինսն ի մէջ Աթո-
ռոյս հաշիւոյ և զանել, և տանել յերեսն
բանտել և տուգանել: Վասն որոյ և արար
սա գրագում գործս արժանի զարմացման և
արձանագրեցման վասն ապագայից:

Եւ այսպէս ի կարգաւորելն զՏօնացոյցս
մեր որպէս ասացաք, ապա ետես թէ՛ գրչա-
գրովք ո՛չ էր հնար տարածել յամենայն Ե-
կեղեցիս, վասն որոյ գում գործեաց խընդ-
րելով զհնար, զի և զտպագրատուն ևս հաս-
տատիցէ յԱթոռոջս. գոր և հաստատեաց իսկ
յաջողմամբ Աստուծոյ ի ՌՄԺԹ թուոջն մե-
րում: Յորում և ետ տպել նախապէս զՍաղ-
մոսս, զհիւրակերտ տաղարանս, և զգիրքն
աղօթից **Զքօսարան**, կոչեցեալն, ի փորձել
զամենայն պարագայս գործոյն, ի ՌՄԻ և ի
ՌՄԻԱ թիւսն: Եւ ապա ի ՌՄԻԳ թուոջն ետ
տպել զհիւրակերտ Տօնացոյցն. գոր և սփռու-
եաց յամենայն ազգս մեր ըստ մեծի մասին
ձրիապէս, գրելով և զպատուիրական կոն-
դակունս յամենայն երկիր, զի զթոյնացոյցն
լոթրանաց խոտիցեն և զհիւր Տօնացոյցն ի
գործ ածիցեն, ի ՌՄԻԳ թուոջն մերում: Եւ
մինչ զտպագրատունն ևս հաստատեաց
Աստուծով, ապա ետես թէ՛ ի հեռուստ և
բեռամբ, և մանաւանդ մեծա ծախիւք բերե-
լով զթուղթն՝ կարի դժուարա լինիւր և ան-
ձեռնտու այսմ գործոյ: Վասն որոյ հետա-
մուտ լեալ այնուհետեւ, զի և զթղթաշինու-
թեան արհեստն ևս մուծցէ յԱթոռս, զի յա-
ջողակ լիցի գործն տպագրութեան. գոր և
եմոյծ իսկ և հաստատեաց յաջողմամբն
Աստուծոյ:

(Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, **Զամբռ**,
Վաղարշապատ, 1873, էջ 33—34, 36, 43—
44):

Եղևոյթունք արդ վիճակի մեջ էին Կ. Պոլ-
սո մեջ 1780 տարվոյն կեսերը, երբ հան-
կարծ անակնկալ գործ մը, և անհաճո գործ
մը, բոլորովին ուրիշ կողմ դարձուց Զաքա-

րիայի գործունէա աշխույժը: Մայր Աթոռո
զահալկալ Սիմեոն կաթողիկոս կվախճաներ,
և միաբանոյթունը կշտապէր հաջորդն ալ
ընտրել և օծել: Սիմեոն կաթողիկոսի ար-
դյունավոր գործունէութենն վերջին անգամ
պատմեցինք տպարանի հիմնարկոյթունը
1771-ին (§ 2122), թղթագործարանի հաս-
տատոյթունը 1776-ին (§ 2123), և նոր տո-
նացոյցի հրատարակոյթունը 1775-ին
(§ 2128), որուն կիրառոյթունն ալ սկսած
էր՝ 1777 տարվո կաղանդեն: Սիմեոնի
կյանքեն և արդյունքեն շատացանք գլխա-
վոր կետերը հառաջ բերել, քանի որ մեզմե
չէր կրնար սպասիլ՝ որ կատարչալ կենսա-
գրոյթուն մը տանք, որուն համար նյութեր
ալ չէին պակսիր, մանաւանդ յոր հիշատա-
կարանին երկու հատորներով հրատարակ-
վելէն ետքը Գլխոս Աղանջան ավագերեցին
հոգածոյթամբ (ԴԻԻ. Գ. և ԴԻԻ. Ը): Սի-
մեոնի արդյունքներուն գլուխը կրնա դրվիլ
կրթոյթան համար հոգածոյթունը, որով
Էջմիածին հավաքեց Նալչանի և Պաղտա-
սարի աշակերտութենն առջև եկողները,
ինչպէս էին Հարոյթուն Բասենցի, Պետրոս
Բերդումյան, Սահակ Ահագին կրտսերը,
Պետրոս Ղափանցին, Ներսէս Աշտարակե-
ցին, որոնց հետ կրնան հիշվիլ, նաև Հով-
սէփ Արղոյթան և Եփրեմ Չորագեղցին
(ԵՐՑ. Ա. 77): Բայց ոչ միայն իբրև ուսուցիչ,
այլև իբրև շինարար, տնտեսագետ, վարիչ,
քաղաքագետ, տպագրիչ, մատենագիր, շատ
բնդարձակ և շատ բեղմնավոր արդյունավո-
րոյթուն ունեցալ յոր կաթողիկոսոյթան
մեջ: Նշանակալի է անոր ամեն կողմ տա-
րածած հոգածոյթունը, և Հիշատակարանին
մեջ տեսնված թղթակցոյթանց ցանկը՝ լու-
սավոր կերպով կհավաստե թե հայ տարրին
գտնված ամեն անկյունները, յոր մտադրու-
թենն վրիպած չեն, և ամեն տեղ հասած են
յոր գիրերը՝ ուղղելու, խրատելու, հորդորե-
լու և մխիթարելու համար: Տպարանը զինքն
երկասիրոյթանց ալ հրապուրած էր, Տոնա-
ցոյցեն ետքը հրատարակեց Զքօսարան-
Տաղարանի երկրորդ տպագրոյթունն ու
Պարտավճարը: Բայց չհասալ տպագրել
երկհատոր Քարոզագիրքը, և Պորփյորի ու
Արիստոտելի, Ահալյոթի ու Պրոկոփ եռահա-
տոր լուծմունքը: Յոր գործերեն միայն
Զամբռը հրատարակվեցալ 1873-ին: Բազ-
մաթիվ են նաև եկեղեցական գործերու հա-
մար անոր կազմած կանոնները, որոնք եթե
Հիշատակարանեն քաղվէին՝ կրնային կա-
նոնագիրք մը կազմել: Սիմեոնի գործունէու-
թյունը այնչափ ավելի զարմանալի կդառնա,
որ ուժեղ ու տոկուն կազմութիւն ալ չունէր,
հիհար էր մարմնով, ցալագար և հիվանդ-
կոտ, այնպէս որ 1778 զարմնին դեռ 68 տա-
րեկան եղած ատեն, բժիշկներ տեսնելով

անոր անկյալ և հյուծյալ վիճակը, անհրաժեշտ դատեցին, որ Էջմիածինի աննպաստ օրեն հեռանա, և Արագածի ստորոտը, հովասուն բարձունքներու վրա հաստատե լուր բնակությունը (ԴԻԻ. Գ. ՃՊԲ):

• •

Հոգևոր ընկնված, մարմնով հյուծված, ցավերով սուզված, վշտագին օրեր անցուց Սիմեոն 1779—1780 ձմեռվան մեջ: Սրտակեղ եռանդով կշանար բան մը ընել, Աթոռին վնասները և ժողովուրդին թշվառությունները դարմանել, այլ կապակեին իրեն անձնական ույժն ալ, պահանջված միջոցներն ալ: Ներքին և արտաքին ցավերով շրջապատված տակավին կտոկար. անտանելի վիճակի մեջ ձմեռն ու գարունը բոլորեց, և վերջապես 70 տարեկան, բայց բոլորովին հյուծած հոգին ավանդեց, 1780 հուլիս 26, Վարդավաթի կիրակի օրը ժամը 4-ին կեսօրվան մոտ (ԵԱՀ. Ա. 281): Հուղարկավորությունը կատարվեցավ մեռելոցի երկուշաբթին, և մարմինը թաղվեցավ ս. Գուշանի գավիթին հարավակողմը: Տապանագիրը իբր իր բերնեն գրված է (ԴԻԻ. Գ. ճՊԲ), և անհավանական չէ որ կանխավ իրմե հորինված ըլլա: Սիմեոնի գործերուն և դիտումներուն մասին ինչ-ինչ դիտողություններ ըրած էինք, գլխավորապես Կոլոտի Ակատմամբ գրածներուն (§ 1946), Կ. Պոլսո պատրիարքության շուրջը ունեցած կարծիքին (§ 2085), և տոնացուցական կարգադրությանց վրա (§ 2127): Սակայն այդ չարգելք որ չհանչանք անոր վրա այն վեհ և ընտիր հոգիներեն մին, որ իրենց արթուն միտքով, լուրջ ջանքերով և անխնայ աշխատությամբ՝ տիպար գործիչը կկազմեն, և իրենց ժամանակին տիրապետող դեմքը կդառնան: Յուր վրա խոսած ատեննիս ջանացիք զանազան ճյուղերու մեջն հիշել կարևոր գիտելիքները, որպեսզի զգալի կերպով ցուցվի նորա բազմապիսի գործունեությունը, և այստեղ կրկին ամփոփելու պետք չեն տեսներ: Իրմե մնացած հիշատակներն ամենն գլխավորն է Մայր Աթոռ վարչության և մատակարարության մեջ՝ կարգ ու կանոն և զիր ու արձանագիւ մտցնելը, որ նոր ժամանակներու նկարագիրը կկազմեն, և Սիմեոն գրեթե անոր հիմնադիրը եղած լըլլա: Հիշատակելի է նաև վանական կամ միաբանական կառավարության մեջ իմաստությունը բոնության տեղ փոխանակելը: Յուր օրով դադարեցավ խարազանին և գավազանին իբրև խրատի և ուղղության միջոց գործածվիլը, որով իրմե առաջ կխոշտանգվեին ամե-

նեն բարձրաստիճան և ամենն պատկանելի եկեղեցականներն ալ (ԴԻԻ. Գ. ճՊԲ): Տերողորմեա սրտատույ աղոթքները, Արի Աստուած զգայուն երգը, և Ամենասուրբ Երրորդութիւն սովորական դարձած մատթանքը, Սիմեոնի հեղինակություն են, որ իր ատեն իբրև կամավոր աղոթք պատեն առիթներու մեջ կգործածվեին, բայց այնչափ մեծ ընդունելություն գտան, որ այսօր պատարագներու և Եկեղեցներու և հսկումներու իբրև պարտավորիչ մաս նկատված են ու կգործածվին այնպիսի մտադրությամբ մը, որ կարծես թե Լուսավորիչն մնացած և անհիշատակ ժամանակներն արմատացած ըլլաին: Երբ կդիտենք որ այս մատթանքները անարվեստ հորինված մը ունին, կստիպվինք անոնց մեջ հայտնված զգացումին վերագրել՝ այդպես սրտագրավ եղած ըլլալը, և անոնց մեջ տեսնել Սիմեոնի եռանդուն և ազգասեր զգացումները:

(Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 3119—3120, 3122—3123):

• •

1763 թվականին Էջմիածնի կաթողիկոսական զահր բարձրացավ Սիմեոն Երնանցին, որ մինչև այդ հայտնի էր իբրև լավ ուսուցիչ, բարոգիչ և առհասարակ խելքով ու մեծ եռանդով օժտված մի հոգևորական: Նրա կաթողիկոսությունը տևեց 17 տարի (1763—1780), և այս համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում նա ցույց տվեց այնքան բազմակողմանի, եռուն գործունեություն, որ ամենայն իրավունքով կարող է համարվել ամենախոշոր անձնավորությունը 18-րդ դարի հայ լուսավորչական հոգևորականության մեջ: Առանձնապես շեշտելի է, որ Սիմեոնին հովանավորում էր վերանորոգված Վրաստանն ի դեմս Հերակլ թագավորի: Գլխավորապես հենվելով Հերակլի բարեհաճ վերաբերմունքի վրա, վայելելով վրաց թագավորի աջակցությունը, Սիմեոն կաթողիկոսը մեծ եռանդով սկսեց բարեկարգություններ մտցնել եկեղեցու գործերի մեջ, մանավանդ պաշտպան հանդիսանալ իր ժողովրդին: Արդեն այն հանգամանքը, որ Երևանը հարկատու էր Հերակլին, ինքն ըստ ինքյան բավական էր, որ խանի հարաբերություններն Էջմիածնի հետ համեմատաբար մեղմ ընդունվեին: Թիֆլիսի արքեմիքի և Էջմիածնի կաթողիկոսարանի փոխադարձ վերաբերմունքը միանգամայն մոտեմական էր, և այս բանն, իհարկե, շատ լավ հայտնի էր ամբողջ մահմեդական ազգաբնակչությանը: Երեվանի խանն, ինչպես և ուրիշ մահմեդական մանր-մունր իշխողներ, հաճախ էին դի-

մում հայոց «խալիֆային», խնդրելով նրան միջնորդ լինել իրենց և Հերակլի միջև զանազան կարևոր հարցերի առիթով: Միմեկին ընդունում էր այդ դերը և մեծ մասամբ հաջողեցնում էր մահմեդականների խնդիրքները: Այսպիսով նա վաստակեց մեծ հեղինակություն, ստացավ գործելու ազատություն:

Եկեղեցական պատմության է վերաբերում ցույց տալ, թե Միմեկն կաթողիկոսն ի՞նչ շտկումներ և բարեփոխություններ մտցրեց եկեղեցու ներքին կյանքի և ծիսակատարությունների մեջ: Մենք կհիշատակենք միայն ամենախոշորը—տոմարի բարեկարգությունը:

* *

Այնուհետև պետք է հիշատակել Միմեկի շինարարությունը: Էջմիածնում նա բազմաթիվ անհրաժեշտ շինություններ կառուցեց, բարեկարգեց միաբնակության կեցությունը, վանքի տնտեսությունը: Բարեկարգելով ընդհանրական Աթոռը, նա միևնույն ժամանակ մեծ արիությանը և համատությանը պաշտպանում էր նաև այդ Աթոռի ընդհանրական շահերն ամեն տեղ, ուր նրանք վտանգված էին լինում: Այսպես, նա երկար մաքառումների միջոցով կարողացավ Էջմիածնին հպատակեցնել Գանձասարի կաթողիկոսին, շատ ճարտար կերպով շահագործելով այն նպատակով հանգամանքը, որ այդ ժամանակ Գանձասարի թեմում երկու՝ միմյանց հակառակ կաթողիկոսներ կային, և ժողովուրդը՝ զգված նրանց մրցություններից և հարուցած խռովություններից՝ դիմում էր Էջմիածնի հեղինակավոր դատաստանին և պահանջում էր, որ վերացվի երկպառակությունը:

* *

Էջմիածինն իր նվիրակների միջոցով, որոնք շրջում էին ամենուրեք, ուր հայ ազգաբնակչություն կար, նշանավոր գումարներ էր հավաքում: Այդ գործը Միմեկն ավելի բարեկարգ դրության մեջ դրեց՝ աշխատելով, որ ամեն տեղ որոշ կարգ ու կանոն հաստատվի, ուստի նվիրակությունները բաժանեց որոշ թեմերի, հաստատեց հաշվետվություն: Մանավանդ մեծ էին Միմեկի ջանքերն Էջմիածնի կալվածները՝ հափշտակողներից ազատելու, նոր կալվածներ ձեռք բերելու և առհասարակ կալվածատիրությունը օրինական փաստաթղթերով Էջմիածնի վրա հաստատելու համար: Այդ նպատակով նա ձեռնարկեց մի շատ կարևոր և հետաքրքրական աշխատության, այն է՝ կազմեց կալվածների մանրամասն ցուցակը, հին թղթե-

րից հանած տեղեկություններով ցույց տվեց, թե ե՞րբ է այս կամ այն կալվածը դարձել Էջմիածնի սեփականություն, ի՞նչ կալվածաթղթերով կամ թագավորական հրովարտականերով, ի՞նչ վեճեր են եղել այդ կալվածների առիթով և այլ այսպիսի գործնական և կարեւոր տեղեկություններ: Այդ բոլորը նա հավաքեց «Ջամբո» անունով իր աշխատության մեջ, որ կարելի է անվանել Էջմիածնի իրավական դրության հանրագիտարան: Բայց եռանդուն կաթողիկոսին միայն վարչական գործերը չէին զբաղեցնում: Նա գրասեղ և կրթատեր մարդ էր և շատ աշխատում էր դարձնել Էջմիածինը նաև մի մտավոր կենտրոն: Այդ նպատակով նա հատուկ դիմումներ արավ իր հնդկաստանցի ծանոթներից, որոնց հետ անձնական հարաբերություններ էր ունեցել այն ժամանակ, երբ ինքն Էջմիածնի նվիրակ էր Հնդկաստանում: Այդ ծանոթներից ստացած նվերներով Միմեկը տպարան բաց արավ, առաջին հայկական տպարանը ոչ միայն Էջմիածնում, այլև ընդհանրապես Հայաստանի հողի վրա:

* *

Բայց տպարանը դեռ այն աստիճան զարմանալի մի մեծագործություն չէր. Միմեկն, այդ գործի հետ միասին, հասկանում էր, թե ո՞րքան դժվար պիտի լինի տպարանին թուղթ մատակարարելը: Թուղթը պետք էր բերել տալ Եվրոպայից, իսկ այդ բանը չափազանց դժվար էր, ի նկատի ունենալով հաղորդակցության միջոցների ողորմելի դրությունը և անապահովությունը: Ուստի նա հիմնեց Էջմիածնում նաև թղթի գործարան, վարպետներ բերել տալով Եվրոպայից: Այստեղ արդեն լիովին արտահայտվում էր Միմեկն կաթողիկոսի խիզախ, ձեռնարկու ոգին, կամքի ուժը, վառ սերը դեպի կուլտուրական հիմնարկությունները:

* *

Բայց Միմեկն կաթողիկոսի ամենից նշանավոր գործն այն էր, որ նա շարունակեց և զարգացրեց իր նախորդի՝ Հակոբ Զուղայեցու սկսած հարաբերությունները Ռուսաց արքունիքի հետ: Ռուսաստանի հայ գաղութները, ինչպես կտեսնենք նրանց պատմության մեջ, հոգևոր գործերի նկատմամբ շատ անմխիթար դրության մեջ էին գտնվում: Նրանց եկեղեցիները վարչական կողմից ենթարկված էին հոգևոր իշխանությանը և շատ գրկանքներ, երբեմն նաև խիստ հալածանքներ էին կրում մոլեռանդ ուս հոգևորականներից: Ռուսաստանի այդ ցիրցան համայնքներից մի թեմ կազմելու և Էջմիած-

նի իրավասության տակ դնելու համար, Սիմեոն կաթողիկոսը 1766 թվականին Պետերբուրգ ուղարկեց Դավիթ վարդապետին, ներկայացնելու համար Եկատերինա Բ-ին նրա գրած կոնդակը, նույնպես և սրբերի մատուցման: Կոնդակի մեջ Սիմեոնը խնդրում էր, որ կայսրուհին հրովարտակով հաստատի Էջմիածնի իրավասությունը Ռուսաստանում ապրող բոլոր հայերի վրա: Բայց, ինչպես երևում է, Դավիթ վարդապետն ուրիշ հանձնարարություններ ու խնդիրներ էլ էր տարել, որոնք վերաբերում էին հայերի դրության: Այսպես հասկանալ է տալիս Եկատերինայի պատասխանը, որ ճիշտ այնպես էր, ինչպես խնդրել էր կաթողիկոսը: Այս հրովարտակը, որ գրվեց 1768-ի հուլիսի 30-ին, ոչ միայն Էջմիածնի թեմ էր հրատարակում Ռուսաստանի բոլոր հայ գաղթականությունները, այլև վկայում էր, թե կայսրուհին իր հովանավորության տակ է ընդունում կաթողիկոսին, հայ յուզբաշխներին և հայոց ամբողջ ազգը, որոնց ամենքին հուսադրում է իր ուղորմությամբ: Թե որքան բարձր էր համարում Սիմեոնն այս հուսադրությունը և թե՛ առհասարակ՝ որքան անկեղծ էր նա իր զգացմունքների մեջ դեպի Ռուսաստանը, կարելի է եզրակացնել նրանից, որ նա գրեց հատուկ մատյանը ողորմաց ցարերի և նրանց տան արևշատության համար, և այդ մատյանը կատարվում էր ողորմաց պետության եմթարկված բոլոր հայ եկեղեցիներում մինչև ցարական կարգի խորտակումը Ռուսաստանում 1917 թվին:

*
* *

Ահա այս շատ կարևոր ժամանակներում Սիմեոն կաթողիկոսը Ռուսաստանի հայոց առաջնորդությունը հանձնեց դեռ երիտասարդ Հովսեփ եպիսկոպոս Արղությանին, որ Սանկտինգ ցուղից էր և աշակերտել էր Սիմեոնին: 1773 թվին նա գնաց իր մոր պաշտոնատեղին, որ Աստրախան քաղաքն էր: Այս էլ մի շատ խոշոր քաղաքական քայլ էր: Արղությանն, իբրև Սիմեոնին շատ մոտիկ մարդ, անշուշտ շատ լավ գիտեր նրա քաղաքական հայացքները: Ռուսաստանում նա մի պարզ առաջնորդ չէր, այլև քաղաքական մի նշանավոր գործիչ, որ, ինչպես կոտենենք, ահագին դեր կատարեց 18-րդ դարի վերջին քաղաքի հայկական շարժումների մեջ:

*
* *

1779 թվականին Էջմիածնի նորահաս տառ տպարանն սկսեց տպագրել Սիմեոն կաթողիկոսի մի հեղինակությունը, որ կոչվում էր «Պարտավճար»: Այս վերնագիրը

բացատրվում էր այսպես: Իբրև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, Սիմեոնը պիտի ման գար ամեն տեղ, իր հոտի հետ խոսեր ժամանակի մեծ ցավի մասին, խրատեր ու հորդորեր ամենքին: Բայց որովհետև չի կարողանում անձամբ շրջել, ուստի իր հոտի հանդեպ իր պարտքը վճարում էր այդ գրքով: Բայց այդ ի՞նչ մեծ ցավ ու հոգս էր: Գիտենք արդեն, որ հենց այդ միջոցին Արարատյան երկիրը մեծ տատապանքների մեջ էր քաղաքական պատճառներից: Սակայն հայ ժողովրդի ցավն այդ չէր: Հարցը վերաբերում էր դարձյալ նույն վեճին, որ բորբոքված էր միաբնակների և երկաթնակների, լուսավորչականների և կաթողիկոսների միջև: Նախանի և ուրիշ հեղինակների վիճաբանական գրվածքներից հետո էլ Սիմեոն կաթողիկոսը գտնում էր, որ իրեն էլ խոսք է վերապահված հայրենի եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու անկախությունը պաշտպանելու համար: Եվ «Պարտավճար»-ը նվիրված էր այդ նպատակին: Նրա առաջին մասը դավանական-աստվածաբանական տեսություններ է պարունակում, որոնք ցույց են տալիս, թե հենց միմիայն միաբնակությունն է ամենաուղիաբար դավանությունը: Բայց եթե Սիմեոնի գործի մեջ կա ինքնուրույնություն, այդ վերացական դատողությունները չեն: Երկրորդ մասի մեջ նա առաջ է քաշում, իբրև երկաթնակների դեմ կոպելու հզոր միջոց, ազգային զգացմունքը: Սիմեոնը, իբրև Արարատյան երկրի բնակիչ, ներկայացնում է արարատյան հայրենասիրությունը, մի վառ և մեծագործ զգացմունք, որ հաճախ է երևան եկել մեր գրականության և կուլտուրական առաջադիմության մեջ, սկսած Ղազար Փարպեցուց: Հայ երկրի սիրտը կազմող Արարատյան երկրի շունչը, որ հայության շունչն է եղել դարերի ընթացքում, Սիմեոնի համար մարմնավորում էր Էջմիածնի, իբրև ընդհանուր հայությունը միացնող մի նվիրական կենտրոնի մեջ: Էջմիածինը մի պաշտամունք էր նրա համար, և նա ուզում էր, որ ճիշտ այդպիսի պաշտամունք Մայր Աթոռը դառնա և ամբողջ հայության համար: Այն ժամանակ այդ համագգային պաշտամունքի հմայքն ու մեծ հեղինակությունը բավական կլինեին կաթողիկոսի պրոպագանդը ոչնչացնելու համար: Արարատյան դաշտի հմայքը նա ներկայացնում էր գրքի մեջ դրված մի բավական խեղճ պատկերով, որի վերևի մասում գրված էր. «Հռչակեալ դաշտ Արարատեան»: Պատկերի մի կողմում նկարված էր Արագած սարը, որի վրա կախված էր ժողովրդային արտառույ ալանդությունը, մյուս կողմին՝ Մասիսը, որի վրա պահված է Նոյի տապանը: Իսկ այդ երկու սարերի տակ նկարված էր Գրիգոր

Լուսավորչի տեսիլը, որի մեջ հրեշտակը ցույց է տալիս, թե ինչպես Քրիստոս երկրնքից, շրջապատված հրեշտակներով, Էջմիածնի տաճարի հիմնարկությունն էր պատվիրում: Եվ միաժամանակ ծերունի կաթողիկոսը ջերմապես կոչ էր անում հայերին չմոռանալ Էջմիածինը, հորդորում էր, խրատներ էր տալիս ազգային միությունը պահպանելու համար:

* *

Սիմեոն կաթողիկոսի գրչին է պատկանում և մի ուրիշ հետաքրքրական աշխատություն, որ հարյուր տարուց ավելի ձեռագիր մնալուց հետո տպագրվեց 1878 թվին Վաղարշապատում հետևյալ վերնագրով. «Չամբո գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնափց որպիսութեանց սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոց շրջակայից վաճօրէիցն: Համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիմեօնէ ցաւահար և վըշտակօծ կաթողիկոսէ Երևանցոյ... Յամի ներմարմնութեան Տեառն 1765»: Այս բառական սովոր աշխատությունը նվիրված է դարձյալ Արարատյան հայրենասիրության բարձր պաշտամունքին, Էջմիածնին:—Սիմեոնն այստեղ հանդիսանում է պատմագիր, որի առջև դրված է նպատակ—պաշտպանել Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռի ընդհանրական, համագային իրավունքները, պարզաբանել նրա կալվածական դրությունը և տնտեսական կարողությունը, և առհասարակ ցույց տալ, թե ի՞նչ է եղել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը, ի՞նչ է նրա ներկան և ի՞նչ պիտի լինի ապագան: Այս նպատակով նա տալիս է Հայոց եկեղեցական պատմությունը, որքան նա կապված է Էջմիածնի հետ, կաթողիկոսների համառոտ կենսագրությունները՝ սկսած Աթոռի վերանորոգման ժամանակից, այսինքն 15-րդ դարից: Հետաքրքրական են մանավանդ այն լուսաբանությունները, որ բերում է հեղինակը՝ բացատրելու համար, թե ինչպես հակաթոռ կաթողիկոսությունների, պատրիարքությունների (օր. Վ. Պոլսի) միջոցով ջլատվեց ընդհանրական Աթոռի իրավասությունը և թե ինչպես Էջմիածնի կաթողիկոսի իրավունքները հետզհետե հափշտակեցին պատրիարքներն ու հակաթոռ կաթողիկոսները: Սիմեոնը ոչ միայն լուսաբանում է, այլև տալիս է պատմական կարևոր փաստեր: Այնուհետև ամբողջ հայոց գրականության մեջ նմանը չունեցող մի ընդարձակ բաժին է պարունակում «Չամբո»-ը—Էջմիածնի տնտեսական պատմությունը, որ հիմնված է կալվածագրերի, շահերից, սուլթաններից և այլ տիրողներից տրված թղթերի վրա: Սիմեոնը

կարգի է բերել Էջմիածնի դիվանում պահվող բոլոր կալվածական գործերն ու թղթերը և նրանցով տալիս է մի ընդարձակ պատկեր, որի մեջ տեսնում ենք, թե ո՞ր կաթողիկոսները փողով գնել են կալվածներ, իրենց ծախսով ջրանցքներ են շինել և այլ տնտեսական ձեռնարկություններ գլուխ բերել, բայց գլխավորը՝ թե ի՞նչ ջանքեր են գործ դրել դարերի ընթացքում, որպեսզի վերանորոգեն Էջմիածնի խանգարված տիրապետությունն այդ գյուղերի և հողերի վրա, ի՞նչ դիմումներով են կարողացել ետ առնել Էջմիածնական կալվածները զանազան հափշտակողների ձեռքից: Ստացվում է այն ժամանակների իրավական դրության և դատատանական-վարչական բարքերի մի կատարյալ տեսարանացույց, որի մեջ դեմքերն ու դեպքերը հաջորդում են իրար՝ իրականությունը կենդանացնելու համար: Մահմեդական տիրողների թղթերից երևում է և այն, թե երբեմն ի՞նչ տեսակ «արտոնություններով» էին նրանք երջանկացնում իրենց հայ հպատակներին, օրինակ՝ հրապարակով եկեղեցական պաշտամունք կատարել, եկեղեցական կարգով մեռել թաղել և այլն: Միևնույն ժամանակ Սիմեոն կաթողիկոսի հավաքած վավերագրերը ցույց են տալիս, թե տնտեսական և կուլտուրական ի՞նչ խոշոր կենտրոն էր Էջմիածինն Արարատյան դաշտի համար և թե ո՞րքան մեծ է եղել նրա դերն իբրև գյուղատնտեսությունն զարգացնող և տարածող:

* *

Բայց բանաստեղծ կաթողիկոսներից ու շաղորդության ամենից շատ արժանի է Սիմեոն կաթողիկոսը: Նրա բանաստեղծությունները հավաքված են մի փոքրիկ տետրակի մեջ, որի վերնագիրն է. «Տաղարան փոքրիկ շարահյուսեցեալ ի Սիմեօնէ սրբազան Կաթողիկոսէ Հայոց լալ և ալ ժամանակս»: Մենք արդեն բնորոշել ենք այդ կաթողիկոսին իբրև հարազատ ներկայացուցիչ Արարատյան այն ջերմոտ հայրենասիրության, որ այնքան գեղեցիկ օրինակներ է տվել մեր գրականության՝ սկսած Ղազար Փարպեցուց: Սիմեոնը երգել է եկեղեցական տոներ և կրոնական պաշտամունքներ, բայց նրա ոգևորությունն առանձին թափ ստանում է այն ժամանակ, երբ երգի կրոնական առարկան կապ ունի Արարատյան երկրի հետ: Մենք տեսանք, թե որքան տանջվում էր հայ ժողովրդի կրած անհուն տառապանքներից: Եվ անհա իր ամբողջ սիրող սիրտը, իր հուսահատական պաղատանքը դնում է մի երգի մեջ, որ ստացել է ահագին ժողովրդականություն, որովհետև խոսում է հայ ժողովրդի սրտից ու

գգացմունքից: Հայտնի է, որ հայոց եկեղեցին ունի այսպես անվանված՝ «ցասման ժամ», որ կատարում է ամեն անգամ, երբ որևէ դժբախտություն, լինի դա բնական պատահար (երաշտ, անհասի անձրևներ, մորեխ, ժանտախտ և այլն), թե թշնամու արշավանք, կոտորածի սպառնալիք, գալիս էր հարվածելու հասարակությանը: «Ցասման ժամ»-ի գլխավոր գործողությունն էր լաց ու պաղատանքով «Տէր ողորմես» կանչել: Սիմեոն կաթողիկոսը հորինեց մի երգ, որ պիտի երգվեր այդ «Տէր ողորմես»-ի հետ: Դա «Արի Աստուած»-ն էր:

Հայ ժողովրդի դարավոր տառապանքները, դարավոր արտասուքներն են լալահառաչ և պաղատագին խոսում այս համեստ և պարզ երգի յուրաքանչյուր տողից: Եվ նա իբրև հայցվածք մտավ եկեղեցու մեջ, երգվում էր պատարագի վերջում, երգվում էր «ցասման ժամին», երբ ամբողջ ժողովուրդը ծնկաչոք հառաչում էր և երբ հաճախ այդ հառաչանքները փոխվում էին կանանց սուգ ու շիվանի:

Մենք սասցինք իր տեղում, որ Սիմեոնի համար մի ամբողջ պաշտամունք էր Էջմիածինն իբրև արարատյան հայրենասիրության վեհագույն մարմնացում, որ միաժամանակ մարմնացնում էր և ամբողջ հայոց ազգի գաղափարը: Եվ միանգամայն հասկանալի է, որ Սիմեոնն իր ներքողների և բանաստեղծական դիմումների մեջ խոշոր տեղ նվիրել է Էջմիածնին: Հեռու գտնվելով ամենայն հայոց այդ սրբավայրից, Սիմեոնը հավում, մաշվում է նրա կարոտով...

.*

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ Սիմեոն կաթողիկոսի հայրենասիրական գաղափարներն ու պաշտամունքները կրոնական ձևերի մեջ էին արտահայտվում: Մենք արդեն գիտենք, որ նա ուրիշ կերպ չէր էլ կարող մտածել ու հավատալ: Հիշենք, թե որքան խիստ բացասական էր նրա վերաբերմունքը դեպի Հնդկաստանի ազատական-ապստամբական գաղափարները: Հայց գգացմունքով ջերմացրած տողերը չէին կարող չազդել արտերի վրա, ընթերցող հասարակություն չպատրաստել: Սիմեոնի այս տաղարանը շուտ սպառվեց և նորից տպագրվեց «ի թախանձանաց սիրատարի խնդրողաց», ինչպես վկայում է երկրորդ հրատարակության վերնագիրը:

(Նեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, Երևան, 1946, էջ 770, 771, 771—772, 772, 772—773, 773, 957—958, 959—960, 1059—1060, 1062):

Սիմեոն Երևանցի, կաթողիկոս Հայոց «1763—1780 թթ.» աշակերտ էր Էջմիածնի դպրոցի, ապա ինքն էլ ուսուցիչ նույն դպրոցում. հասցրել է բազմաթիվ աշակերտներ: Նախապես նվիրակ էր և շրջել էր Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և հեռու Հնդկաստանի Հայոց թեմերը: Վարդապետ ժամանակ գրել էր Լուծմունք Պորիփրի, Արիստոտելի, Դաթի, Պրոկոփի (այս գրքի հորինման մանրամասն հիշատակարանը 1750 թվից՝ տես Զեո. Թար. 124—5), Բարոզգիրք և Պարզաբանություն հայ Տոմարի: Կաթողիկոսության ժամանակ աշխատեց Էջմիածինը դարձնել լուսավորության կենտրոն և կապել ամեն տեղ ցրված հայերի հետ: Հիմնեց Ռուսաստանի թեմը, դադարեցրեց կաթողիկական պրոպագանդան Սխալցիս, Ալաշկերտ և հայազէտ: Հաստատեց Էջմիածնում տպարան «1771 թ.», թղթի գործարան «1776 թ.»: Կարգի բերեց հայ եկեղեցու տոները, որի համար հորինեց Տոնացույցը (տպ. Էջմիածին «1774 թ.»): Իր վերջին գործերն են Պարտավճարը և Զամբոը: Ունեցել է մեծ քաղաքական գործունեություն, ծառայելով իբրև միջնորդ հաշտության Երևանի խանի և Վրաց Հերակլ թագավորի միջև և կասեցնելով այս վերջինի արշավանքը Երևանի վրա: Սիմեոնը վրացական տպագրական գործին էլ նպաստեց՝ նվիրելով Վրաց թագավորին մի տպագրական մամուլ «1778 թ.»:—Մ. Մաշտ. 337 ա. Զամբո, 33—44. Ազգայ. 3019—3136. Լեօ՝ Հայկ. տպ. Բ. 574:

(Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բանարան, հատոր Դ, Երևան, 1948, էջ 518—519):

.*

Հայկական տպագրությունն իր սկզբնավորումից սկսած երկար ժամանակ զարգացավ օտարության մեջ: Այդ ընթացքում եղան մտադրություններ, մեծ փորձեր տպագրությունը հայոց բնաշխարհում հաստատելու ուղղությամբ, սակայն միշտ մնացին սուղորդներ: Մի շարք հանգամանքներ և գլխավորապես Հայաստանում տիրող քաղաքական խիստ տարափոխիկ կացությունը հնարավորություն չէին տալիս երկրի որևէ վայրում տպարան հիմնելու: Այդպիսի հնարավորություն ստեղծվում է միայն XVIII դարի երկրորդ կեսին Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության (1763—1780) օրով:

Նախքան կաթողիկոս ընտրվելը, Սիմեոնը՝ իբրև Էջմիածնի նվիրակ, ապրել էր Կոստանդնուպոլսում, ծանոթ էր տեղի հայկական գաղութի մշակութային կյանքին և մաս-

նավորապես տպարանների աշխատանքին: Եղել էր նաև Զմյուռնիայում, աջակցություն ցույց տվել այնտեղի հայկական տպարանի աշխատանքին: Հայրենիքում տպարան հիմնելու միտքը նրա մեջ հաստատվել էր դեռևս այն ժամանակ, գուցե և ավելի վաղ, երբ նվիրակ էր Մադրասում ու տեղի հարուստ վաճառական Գրիգոր Միքայելյան-Չափկյանից խոստում էր ստացել հայրենիքում կառուցվելիք մի տպարանի ծախքերը հոգավոր:

Կաթողիկոս դառնալուց երկու տարի անց Սիմեոնը նամակներ է գրում Կոստանդնուպոլիս և Զմյուռնիա իր ներկայացուցիչներին՝ հորդորելով նրանց ձեռք բերել հայկական տպարաններ և մամուլ՝ Էջմիածին տեղափոխելու համար, բայց հաջողության չի հասնում:

Ի վերջո, նա որոշում է տպարան հիմնել տեղի ուժերով: Դրամական մեծ օգնություն է ստանում Գ. Միքայելյան-Չափկյանից: Էջմիածնում սկսվում են տպարանի շենքի կառուցման, տպագրական պարագաների պատրաստման աշխատանքները: Ստեղծվում է գրաձուլարան: Աշխատանքներին եռանդուն մասնակցում են կաթողիկոսի տեղապահ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Ծոռոթեցին և Էջմիածնեցի ոսկերիչ Հարությունը, որը պատրաստում է զարդերի ու պատկերների տպատախտակներ: Տպագրական ձեռքի մամուլը նույնպես պատրաստվում է այս անձանց ջանքերով:

1771 թ. Էջմիածնի տպարանն սկսում է գործել: Աշխատողները՝ գրաշարներ, տպագրողներ, արագրիչներ, Էջմիածնի միաբանության անդամներն էին: Նորաստեղծ տպարանը կոչվում է Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ: Այստեղ ևս անեմից առաջ սկսում են տպագրել մի Սաղմոսարան, որը, սակայն, անհաջող է ստացվում և ոչնչացվում է: Հաջորդ՝ 1772 թ., սկսվում է Սիմեոն Երեվանցու «Ջրասարան հոգևոր» աղոթագրքի տպագրությունը, որն ավարտվում է հաջողությամբ:

Այսպես, Սիմեոն Երևանցուն հաջողվում է անել այն, ինչ դեռևս XVI դարից եղել էր հայ շատ գործիչների երազանքը՝ հայրենիքում տպագրել հայերեն գրքեր: Եվ հայկական տպագրությունն իր սկզբնավորման օրից սկսած մոտ 260 տարի հայրենիքից դուրս պանդուխտ մնալուց հետո, վերջապես ոտք է դնում հարազատ հողին:

Հայաստանում տպագրված առաջին գիրքը՝ «Ջրասարան հոգևոր» փոքր չափի է (7,5×10,5 180 էջ), պարզունակ, բայց դյուրնթեմեղի շարվածքով, կաշեպատ կազմը գեղեցիկ զարդերով հաճելի տեսք է տալիս գրքույկին: Այն սկսվում է հեղինակի ստա-

չաքանով, իսկ վերջում կա ընդարձակ հիշատակարան, որի մեջ պատմվում է տպարանի հիմնադրման հանգամանքների մասին: Նկարագրվում է Երևանի խանության և վրաց Հերակլ թագավորի միջև 1768—1771 թթ. տեղի ունեցած արյունոտ պատերազմը, որը մեծ վնաս է տվել հայ բնակչությանը: Պատերազմի պատճառով տպարանի բացումը մի քանի տարով ուշացել է:

1773 թ. Էջմիածնի տպարանում լույս է տեսնում Սիմեոն Երևանցու «Տաղարանը», հեղինակի մի շարք բանաստեղծությունների: Հաջորդ տարին տպագրության է հանձնվում և 1775-ին լույս ընծայվում կաթողիկոսի կազմած «Տօնացոյցը», որ 564 էջանոց գիրք է և արդեն աչքի է ընկնում հաջող տպագրությամբ, ունի բազմաթիվ գեղեցիկ զարդեր ու պատկերներ, որոնք Հարություն Էջմիածնեցու հեղինակածն էին: Վերջինս, կատարելագործվելով գրահրատարակչական աշխատանքում, շուրջ քսան տարի ամենագործուն մասնակցություն է ցուցաբերում Էջմիածնի տպարանի աշխատանքին, առաջնակարգ արվեստով ձևավորում մի շարք հրատարակություններ:

Տպարանի կատարելագործմանը նպաստ է բերում նաև նշանավոր Պողոս Արապյանը, որը Կ. Պոլսից գալով Կովկաս, կանգ է առնում Էջմիածնում (ինչու է նաև Թիֆլիսում, որ 1782—1783 թթ. Հերակլ թագավորի պատվերով սարքավորում է արքունի տպարանը և վրացերեն երկու գիրք տպագրում):

Էջմիածնի տպարանի աշխատանքներին խանգարում էր թղթի պակասը: Թուղթը բերվում էր Եվրոպայից, որը մեծ դժվարությունների ու ծախսերի հետ էր կապված: Սիմեոն Երևանցին որոշում է տեղում կառուցել նաև թղթի գործարան: Նա Կոստանդնուպոլսից հրավիրում է երկու օտարազգի մասնագետ: Գործարանի կառուցման դրամը տրամադրում է նույն հեղինակայ Գ. Միքայելյան-Չափկյանը: 1776-ին Հայաստանի առաջին թղթի գործարանն արդեն աշխատում էր (բամբակի հումքով): Էջմիածնի թուղթը, որ բավական որակով է, 1779 թ. սկսում է օգտագործվել Սիմեոն Երևանցու «Պարտավնար» դավանաբանական երկի տպագրության համար:

Դուկաս Կարնեցու գահակալության (1780) սկզբի տարիներին տպարանի աշխատանքը, չնայած մի փոքր թուլանում է, բայց արդեն 1785-ին լույս ընծայված Ժամագիրքը վկայում է, որ Էջմիածնում տպագրական արվեստը լուրջ առաջընթաց է կատարել: Նույն որակի հրատարակություն է նաև Հովսեփոս Փլաբիոսի 1787 թ. տպագրված «Ցաղագս պատերազմի հրեից» գիրքը՝ Ստեփանոս Լեհացու թարգմանությամբ: 1787—1789 թթ. ս.

Գրիգոր Լուսավորչի անվան տպարանը լույս է ընծայում նաև Սաղմոսարան, Խորհրդատետր, Ծարակնոց, իսկ 1793-ին՝ երրորդ անգամ Սիմեոն Երևանցու «Տաղարանը», որից հետո քաղաքական խառնակ պայմանների հետևանքով Հայաստանի միակ տպարանի աշխատանքը կանգ է առնում քստորդ դարով և վերսկսվում 1818 թ.՝ Եփրեմ կաթողիկոսի օրոք:

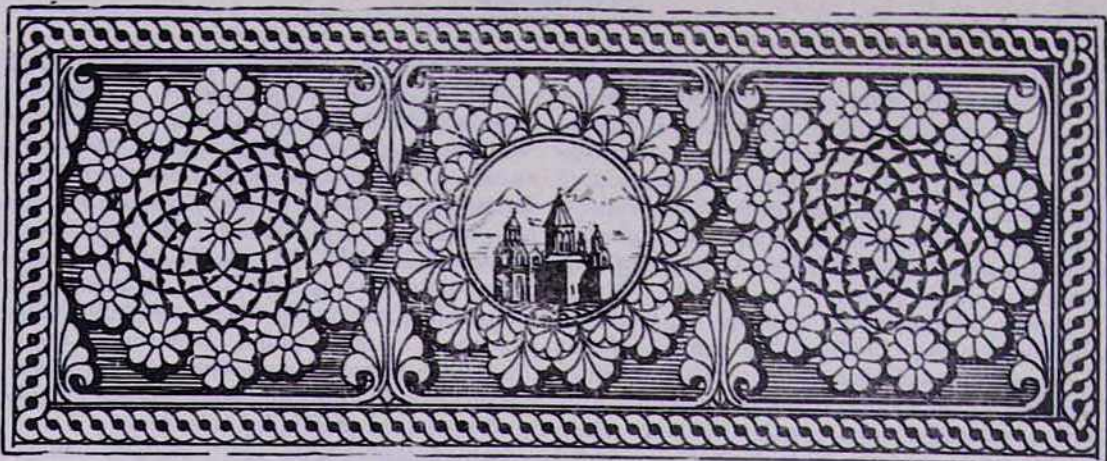
Մինչև XVIII դարի վերջը Էջմիածնի տպարանը լույս է ընծայել 12 անուն գիրք: Այս քանակը, հասկանալի է, որ մեծ չէ հայ հնատիպ գրքի ստեղծման ու տարածման առումով: Էջմիածնի տպարանի հիմնադրումից հետո էլ դեռ բավական ժամանակ հայերեն գրքերի հրատարակության գլխավոր կենտրոնները մնում էին Հայաստանից դուրս: Մայր Աթոռը դեռևս անհրաժեշտ գրքերը շարունակում էր պատվիրել դրսում, գլխավորապես Վ. Պոլսի և Ն. Նախիջևանի (ապա Աստրախանի) տպարաններում: Եվ, այնուամենայնիվ, մինչև XVIII դարավերջ Էջմիածնում տպագրված այդ մի քանի անուն գրքերը արդեն հայաստանյան հրատարակություններ էին: Ինքնըստինքյան նշանակալից է այն փաստը, որ ավատական ծայր հետամնացության մեջ, պետականությունից վաղուց զրկված, հակառակորդ քանակների քախման թատերաբեմ հանդիսացող Հայաստանը դարձել էր գրահրատարակչության երկիր:

1512 թ. մինչև 1800 թ. հայ տպագրիչների ջանքերով տարբեր երկրներում լույս ընծայվեց մոտ 1000 անուն մեքրոպատատ գիրք: Դա փոքր քանակ չէ, եթե նկատի ունենանք, որ մինչև այդ թվականը շատ ու շատ լեզուներով ընդհանրապես գրքեր լույս չտեսան, իսկ հնատիպ գիրք ունեցող մի շարք փոքր ազգեր մինչև XVIII դարի վերջը կարողացան իրենց ազգային լեզվով հրատարակել մի քանի տասնյակից մինչև մի քանի հարյուր գիրք: Խորհրդային Միության ժողովուրդների հնատիպ գրականության մեջ հայերեն հնատիպերը քանակով երկրորդ տեղում են (ռուսերեններից հետո):

Բովանդակությամբ այդ հազար անուն գրքերը շատ բազմազան են: Գերակշռում են կրոնական-եկեղեցական հրատարակությունները, բայց և զգալի քանակ է կազմում գիտական և ուսումնական (գլխավորապես լեզվաբանական, փիլիսոփայական, բնագիտական, բժշկական, աշխարհագրական) գրականությունը: Հայ պատմիչների երկերի հրատարակությունները, ինչպես և գեղարվեստական գրականությունը նույնպես նշանակալից տեղ ունեն հայերեն հնատիպ գրականության մեջ: Մոտ 300 տարվա ընթացքում ստեղծված հայերեն հնատիպ գրականությունը, հայ մշակույթի շատ հարուստ, բովանդակալից հատվածն է:

(Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1972, հատոր IV, էջ 621—625):

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄՆԵՐ ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԻՑ

Քանզի սուրբ Աթոռս է շնորհօքն Աստուծոյ մեծամուն և հռչակեցեալ, լցեալ միաբանիք և պէտպէս պաշտօնէիք, պերճացեալ երևելի զարդօր և կահիք, ճոխ փառօք և անթագոցանելի հանդիսիք, ունօղ բազմապիսեաց ելից և մտից: Եւ վերջապէս գոյով քաղաք ի վերայ լերին՝ որ ո՛չ կարէ թագչիլ ըստ Տեառն բանի: Ըստ անուանն՝ իշխօղ բազմաց, ըստ գործոյն՝ և ո՛չ միոյ, ի լեզու՝ ունօղ ամենայն բարեաց, և ի յինքն՝ կարօտ յամենայնի: Գտանեցեալ ընդ իշխանութեամբ անիշխան տերանց խստաբարտաց և զազանաբարոյից յափշտակողաց, և ինքն անգօր և անուր: Նպատակ՝ բռնուն և ամենակերպ պահանջողաց իւրայնոց և աշխարհաց, և ինքն կամաւոր և երկիրի մօրացօղ: Արդ աշխարհայն տան և սորին տանտեսանն՝ և գործակալացն և հարազատ ընտանեացն ո՞րքան հարկաւոր է ի հաշիւիս և ի հնարացոյց խրատս և յօրինակս անցելոցն պարապիլ, գիտութեան փորձառողացոյ թողում:

Արդ եւ յետինս ի սպասաւորաց և ստրուկս ի պաշտօնէիցն սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի՝ Սիմէօն լոյ և եթ անուամբ Կաթողիկոս, որ պատահեցայ ի վերջին և յամենաթշուառ ժամանակոցս, ի ՌՄԺԲ թուոցս մերում, տեսի՝ զի յառաջնոց լուսահոգեաց և երանելեաց Հայրապետացն մերոց (որոց բարերարութիւնքն, օգտաբարութիւնքն, և արիւնախառն քրտամբք աշխատութիւնքն յոլովք և անգրելիք են ի վերայ սրբոյ Աթոռոյս, որոց զարդիւնն վայելեմք մեր ի վաստակս նոցա մտանելով, սակայն) ո՛չ որն էր արարեալ

զփոյթ ի գիր արկանել և արձանացուցանել զորպիսութիւնն սրբոյ Աթոռոյս և զպարագայն սորին, գո՛նէ և զատ ինքեամբք եղեալ պատահմունն, յորոց ո՛չ սակաւ օգուտք յառաջանային յետնոցս և յառաջանալոց էին ի ժամանակս ժամանակս: Արդ եւ յամենայնի անարդիւնս և անպէտս՝ որովհետեւ չունէի զկարօղութիւն և չկարացայ իսկ ինձէն յտկապէս զարդիւնաւոր գործ ինչ յառաջացուցանել, զայս գտի ինձ բանեալ, և իբր զոյմակալ երեսաց իմոց, այս ինքն զարարեցեալ բարերարութիւնն և զոսկեփայլ գործսն նախնեաց երանելեաց (որք ծածկեցեալք էին և որպէս թէ անհետացեալք խաւարս մոռացութեան և անգիտութեան)՝ ի լոյս բերեալ փայլեցուցից. որովք ոսկեպէս անուանք նոցին փառաւորեցին մշտնջենապէս ի սուրբ Աթոռոյս ի մէջ տաճարիս Աստուծոյ, ընդ որս և եւ և իմս այս՝ գոնէ իբրեւ զխեցեղէն հաշուեցեալ յիշատակիցոյ: Վասն որոյ յառաջադրեցի զայս գիրք, որ կոչի Յիշատակարան, և պարունակօղ բնասից որպիսութեանցն սրբոյ Աթոռոյս: Քանզի գրեցի ի սմա զամենայն որպիսութիւնն, այս ինքն զորպիսաբար հաստատիւն, զորպիսաբար կեպն և կառավարիւն սորին և սորին Աթոռակալացն՝ ներքապէս և արտաքապէս: Չորքանաբար տարածումն իշխանութեանն և պատուոյն և զերբեմնական տկարութիւնն և զվշտակրութիւն, զ՝ ի սմա նստօղ Կաթողիկոսունն, որոց և զորպէսն, և յորս զատաւել բարերարսն:

*
* *

Սուրբ և Աստուածային Քրիստոսակերտ և լուսանկար ամենից Հայոց Աթոռու Էջմիածին, առ յոր էջ Միածին Բանն Աստուած հայրական փառօք, հրաշալի լուսով և բազմութեամբ զօրօք հրեշտակաց, և ձեակերպեալ յօրինեաց զսա աստուածային լուսով, ըստ որում և հրաշակերտեաց սուրբն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն մեր ի յԱթոռ յատկապէս ազգիս Հայոց, և մայր ամենայն եկեղեցեաց և շնորհածին ծնող նոցին մանկանց, եղև Յե թոռնջ մարդկայութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Քանզի որպէս ի հնումն եցոյց Մովսիսի (որ առաջնորդէր հնոյն Իսրայէլի) զձև խորանին ի շինել յատուկ տեղի և բնակարան աստուածութեան իւրոյ, և ի դաստիարակ և տեղի ապաւիճի հնոյ ժողովրդեանն, նոյնպէս և ի նորումս եցոյց զձև խորանիս այսինկ սրբոյն Գրիգորի (որ եղև առաջնորդ նորոյս Իսրայէլի) ի շինել յատուկ տեղի և բնակարան ինքեան՝ ի մայր և դաստիարակ՝ և տեղի ապաւիճի նորոյս ժողովրդեան ազգիս Հայոց: Արդ, սուրբ Աթոռս այս աստուածակերտ յառաջին ժամանակսն ի Լուսաւորչէն մերմէ ի յորդիսն և ի թոռունսն և ի մերձաւորսն նոցունց էր յաւապէս շէն և պայծառ՝ հոգևորօք և մարմնաւորօք, և պէրն իշխանութեամբ: Քանզի ձգիր անխոնարհելի և հոգևոր իշխանութիւն սորին ի յամենայն Հայս ի Վիրս, և յԱղուանս: Եւ ի սմա նստէին Հայրապետքն Ազգիս մերոյ, և ի սմանէ ծաւալիր յամենայն երկիր խորհուրդք եկեղեցոյ և սրբալոյս Միտոնն օծութեան: Ապա ի տկարանալ իշխանութեանն մարմնաւորի Ազգիս մերոյ, և ի զօրանալ թշնամեաց, և ի յանախի պէսպէս՝ յարուցմանց հինից, թագաւորք և իշխանք մեր ըստ ձեռնադրութեան ժամանակին՝ ուր տեսանէին պատեհաւոր և ձեռնաւոր ինքեանց և յապահովութիւն ի թշնամեաց՝ անդ ամրացեալ բնակութիւն առնէին՝ ընդ նոսին և Հայրապետքն:

*
* *

Է Զ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

Զի՞նչ եկիք տեսանել յերկիրս յայս, և կամ զի՞նչ կամիք իմանալ զմայրս մեր Ս. Էջմիածին. սո՞ւն իմն մարդկան ձեռագործ՝

—Ո՛չ:

Եւ կամ հասարակ եկեղեցի իմն ի մարդկային ճարտարութենէ և ի յերկրային նիւթոյ կազմեցեալ՝

—Ո՛չ:

Եւ կամ զի՞նչ եկիք տեսանել և իմանալ ի դաշտս Վաղարշապատու. զգեղեցիկ իմն շինուած, և կամ զնկարակերտ իմն ազնիւ

ըստ մարմնականի և ըստ երևելոյ տեսութեան միայն՝

Այլ զի՞նչ եկիք տեսանել և իմանալ զհոգեւոր և զաստուածային իմն կերտուած, և կամ զխորհրդաւոր երկին իմն ի յերկրի երեւեալ.

—Այո, ասեմ ձեզ, առաւել ևս քան զերկին...:

Էջմիածին՝ տաճար փոքրագոյն՝ քան զերկինս մեծագոյն:

Էջմիածին՝ զարդ եկեղեցեաց, պարծանք Հայաստանեայց, արեգակն պայծառագոյն և լուսաւորող տաճար Արամեան:

Էջմիածին՝ ծնող հոգևոր, մայր շնորհասուն, համալսարան իմաստութեան, վարժարան գիտնոց և նիւթ քարոզողացն:

*
* *

Ահա Լուսաւորիչ հայրն ձեր սուրբն Գրիգոր և հոգեծին մայրն ձեր սուրբ Էջմիածին հանդերձ ամենայն վանօրէիք և եկեղեցեօքս Հայաստանեայց, և ամենայն հոգևոր և մարմնաւոր նախնեօք և երախտաւորօք ձերովք միշտ աներևութաբար այսպէս գրեն և պատուիրեն ձեզ ամենայն հեռացելոց և տարագրելոց ազգիդ Հայոց հայրական սիրով և ցաւակցական սրտիւ: Եւ դուք սիրելի ազգդ իմ Հայոց, ոչ պարտիք զքանս զայս վայրապար իմանալ և զանց առնել, այլ ճշմարտիս գիտասցիք և հաւատասցիք:

*
* *

Զայսքանս գրեցաք ի զգաստացուցանել զսիրելի ազգդ իմ, զի որքան հնար է, ջանասցիք զմանկունս ձեր ի յուսումն գրոց կրթել նախ քան զայլ արհեստս աշխարհականս, զի զայլս արհեստս իբր և իցէ կարեն ուսանիլ, բայց զուսումն գրոց ի մանկական տիղջն միայն կարեն ուսանիլ: Եւ զայս ևս գիտեմ հաւատեալ, զի ի խղճալի յազգէս մերմէ պատճառեն ոմանք զաղքատութիւնս և զմարմնաւոր պէսպէս վիշտս և զնեղութիւնս ի յաշխարհաւոր իշխողաց. և ոմանք զպանդուխտ և տարագրեալ գոյն յերկրէ և ի հայրենեաց և զայլս այսպիսիս, զորս և ես գիտեմ և վկայեմ. որք և ունելով զհրաւումս, չեն իսկ մեղադրելիք: Բայց այնպիսեացն և զայս ասեմ թէ ի յարդեան վիշտոյ որպէս ջանաս և հնարես առ ի գտանել զմարմնաւոր ապրուստդ, դորին մասին չափ ջանա՝ և հնարես՝ ի ձեռս քերել զհոգւոյդ ապրուստն և զգարդարիչն հոգւոյդ և մարմնոյդ, որ է գիտութիւնն. և զմանկունս քո ևս ի յայն կրթեալ, որքան և հնար իցէ: Բայց առ այս ևս, մերազնեալ փորձեալ ուղղափառաց և մերադասան ձեռնաց հաւատալ, զգոշանալով ի խմորելոց այսպարմայից:

Ի տարանջատ վայրէս ահա՝ առնճալեմ քեզ ողջոյն, իմ անճման և անարատ սիրա-
սքունդ սիրելոյդ, սիրելոյդ շնորհածնի
ծնողիդ իմոյ՝ աստուածակերտ սուրբ տեղ-
ւոյդ. յորմէ հայցեմ հեծեծանօք, զիս մի՛ մեր-
ծեր ի սիրոյդ ի գթոյդ, զի դու ես մայր գո-
րովագոյն սարտուցելոյ որդւոյս քո, որդւոյս
քո:

Էջմիածին քաղցրիկ անուն, շտեմարան
շնորհաց, զորս յորդօրէն գերափայլես ի
միտս քոյոց, զաւակաց, զաւակաց, ո՞հ սո-
նույ ինձ, որ ես միայն զրկիմ ի քո խրախ-
ճանաց, ընկալ, ո՛վ սուրբ Էջմիածին զխոր-
հացեալ որդիս քո, որդիս...

Նոցա ասեմ ես երանի՛ որք կան բազմեալ
ի ծոց քո, յորոց լետինն է լաւ քան զիս՝ որ
եմ ի քէն արտաքոյ, արտաքոյ. թող չիցէ
ինձ բոլոր աշխարհ որ առանց քեզ չէ պի-
տոյ. ընկալ, մա՛յր իմ, Էջմիածին զխորհաց-
եալ որդիս քո, որդիս:

Ինձ սև լինիցեր ծամն այն՝ յորում ի ծոցոյդ
ելի. և խաւարին խորհորդն այն որ արար
զիս, խղճալի, խղճալի. չլուսանայցէր օրն
այն, յորում ես զքեզ թողի. ընկալ, մա՛յր իմ,
զիս վերստին զսարտուցեալ որդիս քո, որ-
դիս:

Ի գիրկ ծնողիդ մերոյ հանգչիլ ե՞րբ իցէ,
ո՛վ մայր, ե՞րբ իցէ. և տեսութեամբ քով ըզ-
մայլիլ, ե՞րբ իցէ, ո՛վ մայր, ե՞րբ իցէ. ո՞հ,
զմայրական սէրդ ի գործ արկեալ ե՞րբ իցէ,
ո՛վ մայր, ե՞րբ իցէ. զձագունս քո ժողովել
ե՞րբ իցէ, ո՛վ մայր, ե՞րբ իցէ:

Սիրտ իմ արդէն նոր ի նորոյ մորմոքի,
որդեակք, մորմոքի, սիրով ձագուցդ իմոց
աղիքս գալարի, որդեակք, գալարի: Ո՞հ, զի
բերկրութիւն մօրն է որդովք յիրաւի, որդ-
եակք, յիրաւի. քայց ոչ գիտեմ կամք փեսա-
յիս ե՞րբ իցէ, որդեակս, ե՞րբ իցէ:

Բարձան ի մէնջ հովիւք արթունք և իրա-
ւունք մերժեցան. արք իմաստունք և ուսու-
ցիչք յազգէս մերմէ սպառեցան, աստուածա-
պաշտ իշխանքն մեր ահա իսպառ վերջա-
ցան: ...Սուգ զգեցան երկինք երկնիք վասն
մերոյ կորստեան. որոց և երկիր ձայնա-

կցեալ՝ զթշուառութիւնս մեր ողբան. զի գինք
արեան ստեղծողիդ յանօրինաց վատնե-
ցան...

Ո՛վ պանդուխտ այդ դու՝ սիրելի, ոհ, ա-
ւա՛ղ, աւա՛ղ. ընդէ՛ր այդպէս վարանեցեալ
տրտում շրջիս, աւա՛ղ. և միշտ ի յոգոց հա-
նելով մորմոքիս... Ո՛վ մնացեալ դու ցաւալի,
ոհ, աւա՛ղ, աւա՛ղ, վասն է՞ր այդքան հա-
ռաչանօք որքաս յաւերժաւագ. և զտեսողաց
աղիւսն տոչորես... Ո՞հ, մի՞թէ բնա դու չես
լուեալ, կամ ընթերցեալ զճառքս նախնեաց,
ընթերց և տես զանցրս ցոցին:

Աշխարհս է ծով միշտ ալեկոծ, տուն փոր-
ձանաց և բուն ցաւոց. կարծե՛ս դու մնալ ի
սնա անալեկոծ: Արի՛, խղճուկ, արիացի՛ր,
զանօգոտ խցմունդ ի բաց դիր. յուսս ի
Տէր և ի նա սուպահիր...:

ՍԻՄԷՐՆ ԵՐԵՒԱՆՑԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ,
ԱՍԱՅԵԱԼ ՏԷՐ ՈՂՈՐՄԵԱ

Արի՛, Աստուած հարցն մերոց.

Որ սպաւեմ ես նեղելոց.

Հաս յօգնութիւն ծառայից քոց.

Անօգնական ազգիս հայոց:

Տէ՛ր, ողորմեա՛, Տէ՛ր, ողորմեա՛, Տէ՛ր,
ողորմեա՛:

Միջնորդութեամբ սրբոյ խաչիդ,

Եւ անարատ սուրբ Ծրնողիդ

Յիշեալ զհեղումն արեան Փրկչիդ.

Ել ի խնդիր փոքու հօտիդ:

Տէ՛ր, ողորմեա՛, Տէ՛ր, ողորմեա՛, Տէ՛ր,
ողորմեա՛:

Զի գիտացուք մեր հաւաստեալ.

Որ չափ մեղաց մերոց լցալ.

Ուստի, Տէրդ մեր բարկացալ

Առ ի խրատել զմեզ զարթեալ:

Տէ՛ր, ողորմեա՛, Տէ՛ր, ողորմեա՛, Տէ՛ր,
ողորմեա՛:

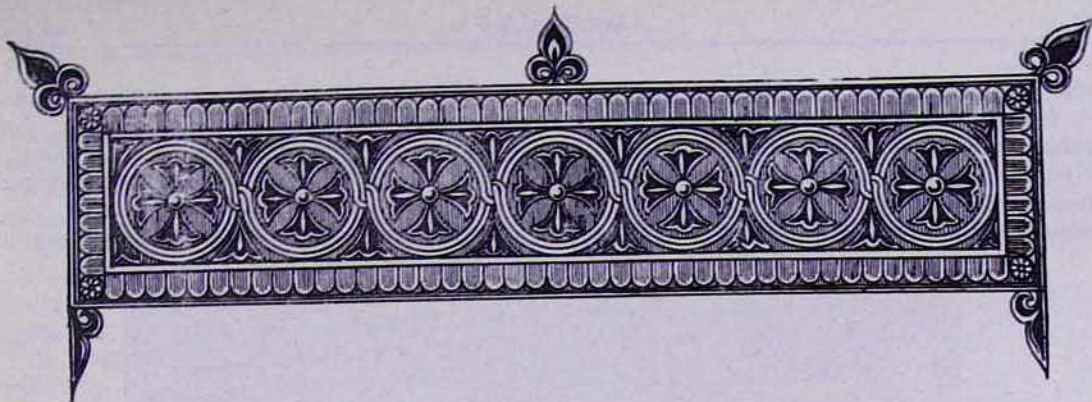
Արդ, անկանիմ առաջի քոյ.

Գոչեմք մեղայ Տեառնդ մերոյ.

Դարձո՛ ի մէնջ զցասումն քոյ.

Վասն անսպառ գթութեան քոյ:

Տէ՛ր, ողորմեա՛, Տէ՛ր, ողորմեա՛, Տէ՛ր,
ողորմեա՛:

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ (1710—1780)

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԿՈՒՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

Կյանքը և գործունեությունը

Այս տարի լրացավ Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրության երկուհարյուրամյակը:

Այս հիշարժան իրադարձության առիթով հունվարի 28-ին գրված հայրապետական կոնդակը՝ վեր հանելով մշակութային այդ մեծ ձեռնարկի պատմական նշանակությունը մեր ազգային-եկեղեցական տարեգրության մեջ, 1972 թվականը հայտարարում էր «յոթնեկամյակ տարի» և հրահանգում, որ «Հայաստանյայց բոլոր եկեղեցիներում հանդիսավոր, սրբազան արարողություններով ոգեկոչվի հիշատակը և էջմիածնում տպարանի հիմնադրության երկուհարյուրամյակի, նրա երջանկահիշատակ հիմնադիր Երևանցի Սիմեոն կաթողիկոսի, բարեպաշտ բարերարների և Մայր Աթոռի գործակից միաբանների»¹:

Սիմեոն Երևանցու օրով, 1771 թվականին, և էջմիածնում, Հայոց աշխարհում, հայատառ առաջին տպարանի հաստատումը, տպարան, որը կանոնավորապես սկսում էր գործել 1772 թվականից, որպես հայ ժողովրդի հոգևոր լուսավորության և ազգային-մշակութային զարթոնքի հիմնական ազդակներից մեկը, հանդիսանում էր մեծ երևույթ ժԸ դարի մեր ժողովրդի պատմության մեջ:

Գոտեմբերգյան մեծ գյուտից հետո, ժԵ դարի 60-ական թվականներին, երբ տպագրության արվեստը տարածվում էր Եվրոպայում ու վայելում էր պետական հովանավորություն ու պաշտպանություն, հայ ժողովուրդը առաջիններից մեկն էր հանդիսանում, որ այդ գյուտից շուրջ 50 տարիներ հետո, 1512 թվականին, տիրանում էր տպագրական արվեստի հրաշալիքին՝ սկիզբ դնելով հայ կյանքում տպագրությանը:

Հայ տպագրությունը և սահմանափակումներ ունեցող մշակութային ու հայրենասիրական, ազգային, ինքնապահպանության հրաշքի շարունակությունն էր՝ մեարդատառ տպագրված հայ գրի ու գրականության միջոցով:

«Հայ որոնող միտքը ձգտում է դեպի Գոտեմբերգի հրաշագործ գյուտը, տիրանում է նրան, այնպիսի մի եղանակով, որ հրաշքի նման մի բան է թվում և հիացնում դիտողին՝ դնելով նրա առջև հայ ժողովրդի ճակատագրի ամենահուզիչ և ամենահուսատու երևույթներից մեկը:

Այսպիսով հայերը առաջավոր էին հանդիսանում ոչ միայն իրենց շրջապատող բոլոր ազգերից, այլև մի բանի քաղաքակիրթ երկրների վերաբերմամբ»²:

Հայերի առաջին տպագիր գիրքը «Հայաս-

¹ «Էջմիածին» ամսագիր, 1972, փետրվար, էջ 4—5:

² Լևո, Հայոց պատմություն, հտր. Գ, Երևան, 1946, էջ 224—225:

տանը շրջապատող արևելյան ժողովուրդների առաջին գրքերից հարյուրամյակների ավագությունն ունի:

Սորհրդային բազմազգ Միության ժողովուրդների շարքում հայերին է պատկանում հնագույն տպագրության պատիվը³:

անսպառ ջանքեր գործ դնում, նախ՝ Եվրոպայում տպարաններ պահելու և տպա, վերջի վերջո, ամբողջ հայկական մասշտաբով վերցրած, առաջին անգամ Գոտենբերգի գյուտը Էջմիածնում հաստատելու⁴:

Հայոց Հայրապետները հայ տպագրության

Միմեոն Երևանցու՝ Մայր Աթոռում հիմնած տպարանի արձանագրությունը

ԺԶ դարում մեր երկրում տիրող քաղաքական-տնտեսական ծանր պայմանների բերումով, երբ քաղաքականապես և մշակութապես խողխողվում էր մեր ժողովուրդը, և «մի մեծ մտալը» նստում էր մեր հոգևոր ու մտավոր կյանքի վրա, որը «աղետալի հետևանքներ» է ունենում «մեր ժողովրդի համար, ավելի ևս չարաչար, քան արաբական, սելջուկյան ու թաթարական բռնատիրությունները»⁵, հայերեն առաջին տպարանները բացվում էին հայրենիքից հեռու, գաղթօջախներում, ս. Էջմիածնի հովանավորությամբ և նախաձեռնությամբ: «Հայերեն տպագրությունները ներմուծվում էին Հայաստան, իբրև դրսի ապրանք»⁶:

Պատմական այս դժբախտ կացության և «տիրող այդ խավարի մեջ անգամ այնուամենայնիվ դարձյալ ս. Էջմիածնի կաթողիկոսներն ու միաբանության անդամներն են

սկզբնավորությունից հետո տպագրական գործի կարևորության գիտակցությունը ունենալով ցանկացել են Մայր Աթոռում, բուն հայրենի հողի վրա, բացել տպարան, եկեղեցու և հայ ժողովրդի հոգևոր ու մտավոր «նորոգութեան» համար:

Մայր Աթոռում տպարան հիմնելու բոլոր ցանկությամբ շնորհակալ աշխատանքներ են կատարել Միքայել Ա Սեբաստացի (1567—1576), Սրապիոն Եղեռացի (1601—1603), Փիլիպպոս Աղբակեցի (1632—1655), Հակոբ Զոռայեցի (1655—1680) կաթողիկոսները: «Այս ուղղությամբ գործադրված ճիգերը 17-րդ դարի հայկական ստաշտիմական շարժման պանծալի էջերն են կազմում»⁷:

Մայր Աթոռում տպարան հաստատելը կաթողիկոսների և միաբանների երազանքն էր:

³ Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին, Երևան, 1967, էջ IV:

⁴ Մ. Արևելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, էջ 849:

⁵ Առ, Նույն տեղ, էջ 438:

⁶ Արտակ Լախուկյան Սմբատյանց, Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1972, ապրիլ, էջ 26—27:

⁷ Առ, Նույն տեղ, էջ 439:

Ա. Էջմիածնում, հայրենի հողի վրա, առաջին հայ տպարանի հաստատումը պատմականորեն կապվում է Սիմեոն Ա. Երևանցի մեծագործ կաթողիկոսի անվան ու գործունեության հետ:

Սիմեոն Երևանցին ԺԸ դարի երկրորդ կեսի մեր ինքնատիպ ու արդյունաշատ Հայրապետներից մեկն է, որի գործունեությունը ընդգրկել է չափազանց ընդարձակ հորիզոններ, որպես Մայր Աթոռի միաբան, նվիրակ, ուսուցիչ, քարոզիչ, կրթական մշակ, շինարար, եկեղեցական բարեկարգիչ և Հայրապետ Ամենայն Հայոց:

Երևանցին իր եկեղեցական, մատենագրական, հայրենասիրական, շինարարական, քարոզչական լուսամիտ և արդյունաշատ գործունեությամբ, իր առաքինազարդ ու անբասիր կենցաղով, ա. Էջմիածնի հանդեպ ունեցած իր պաշտամունքով ու իր «սիրելի ազգի» համար տաժած մեծ սիրով հանդիսացավ «ամենախոշոր անձնավորությունը ԺԸ դարի հայ լուսավորչական հոգևորականության մեջ»⁸:

Երևանցու ծննդյան թվականը մոտավորապես համարվում է 1710 թվականը: Ծնվել է Երևանի քաղաքամիջում: Ծնողները եղել են Կարապետը և Գայանեն: Ունեցել է երեք եղբայրներ:

Երևանցին իր նախնական կրթությունը ստացել է Մայր Աթոռի դպրոցում՝ աշակերտելով Ժամանակի հայտնի աստվածաբան Հովսեփ վարդապետին և գիտնական Հակոբ Յամախեցուն (ապա կաթողիկոս 1753—1763): Սիմեոնը աչքի է ընկել ուսանողության տարիներին իր բացառիկ ուղիմությամբ և մտավոր ընդունակություններով⁹:

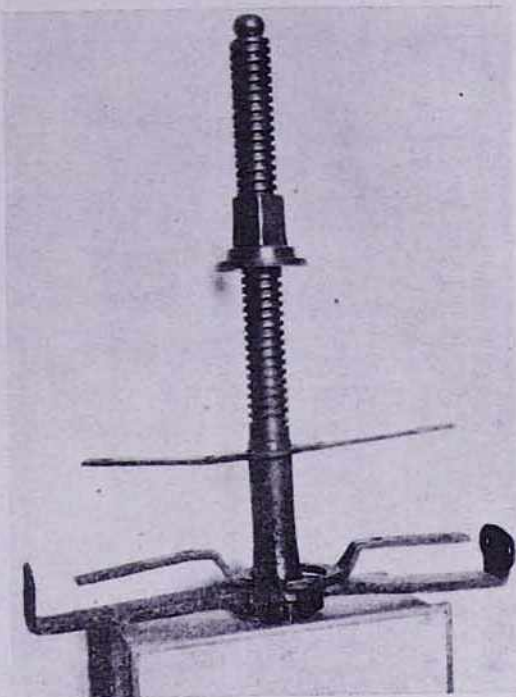
Մայր Աթոռի դպրոցում Երևանցին հմտանում է ա. Գրոց «սերտողութեան», մեկնության, աստվածաբանության, փիլիսոփայության, հայագիտության, բեմաբանության, երաժշտության և արտաքին գիտությունների մեջ¹⁰:

«Սա ի սարկաւազութենէ անտի որբան յԱթոռս գտանիր, ոչ դադարիր ի դաս ասելոյ մինչև ի կաթողիկոսութեանն եւս»¹¹:

Մայր Աթոռում Երևանցուն աշակերտում են շատերը: Նա հասցրել է «բազում որդիս օրհնածինս և գաշակերտս շնորհակալս... ի

պայծառութիւն սրբոյ Աթոռոյս և ի հոգևոր նոխարութիւն ազգիս հայոց»¹²:

«Առաջիկային նշանավոր հանդիսացող Մայր Աթոռ միաբաններ, բոլորն ալ Սիմեոնի աշակերտած և Սիմեոնով զարգացած ըլլալնին պարծանքով կհիշեն»¹³:

Սիմեոն Երևանցու տպարանում գործածվող փայտյա մամուլի պտտականը

Երևանցին Ղազար Զահեկեցու (1737—1751) օրով, դեռևս Էջմիածնի սարկավագ, նվիրակության պատասխանատու պաշտոններ է կատարում Բայազեդում, ապա Հընդկաստանում և Պարսկաստանում մեծ արդյունավորությամբ ու հանգամանորեն ծանոթանում տիրախնամ այդ թեմերի եկեղեցական-կրթական կյանքին. «Սարկավագ Սիմեոնը անձնավորությամբ գլուխ հանեց նվիրակության գործը, բաշխելով եկեղեցիներին ա. մյուռոն, ոգևորելով հայ ժողովուրդը իր սքանչելի քարոզներով և յուր անարատ, մաքուր ու անբասիր վարքը օրհնակ տալով տեղական հոգևորականներին և ժողովրդին»¹⁴:

⁸ Լեո, նույն տեղ, էջ 770:

⁹ Դիան հացոց պատմության, գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, կենսագրութեամբ..., Թիֆլիս, 1894, էջ ԿԲ:

¹⁰ Նույն տեղ, էջ ԿԶ:

¹¹ Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 33:

¹² Եփրեմ Զորագեղյի (ապա կաթողիկոս, 1800—1835), Յիշատակարան Սիմեոն կաթողիկոսի, «Արարատ», 1875, էջ 327, նաև՝ 1896, էջ 498:

¹³ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, հոր. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 8021:

¹⁴ Դիան..., նույն տեղ, էջ ԿԸ:

Հնդկաստանի նվիրակության երեք ու կես տարիներին Երևանցի մտերմական կապ է հաստատում մանավանդ Մադրասում, տեղի բարեպաշտ, եկեղեցասեր ու հարուստ հայ իշխանների հետ, որոնք հետագայում մեծապես օգտակար են հանդիսանում Երե-

ղիկոսական դիվանի տեսուչ: Նա է վարում Մայր Աթոռի բոլոր գրագրությունները: Երեվանցի թաջանմուն է եղել նաև գրչության արվեստին:

Այնուամենայնիվ, Երևանցին Մայր Աթոռում երկար չի մնում և անցնում է Կ. Պոլիս, ուր աշակերտում է Բաղդասար Դպրին և հրավիրվում է Կոլոտյան դպրոցում դասավանդություններ կարդալու փիլիսոփայության գծով (Պորփյուր-Դավիթ Անհաղթ): Երևանցու «անձի մեջ, իսկապես, միանում էին արևելյան և արևմտյան դպրոցները»¹⁵:

1752 թվականին Երևանցին Հակոբ պատրիարք Նալբանի և ակնեցի Հակոբ ամիրայի ընկերակցությամբ ուխտի է մեկնում Երուսաղեմ, ս. Հակոբյանց վանք, ուր իր «քաջաբարոզ աստենաբանությամբ զարմացուց Նալբանի պատրիարքը, որ մինչև իսկ յոր փիլոնը, մատանին և գավազանը նվիրեց Սիմեոնին»¹⁶:

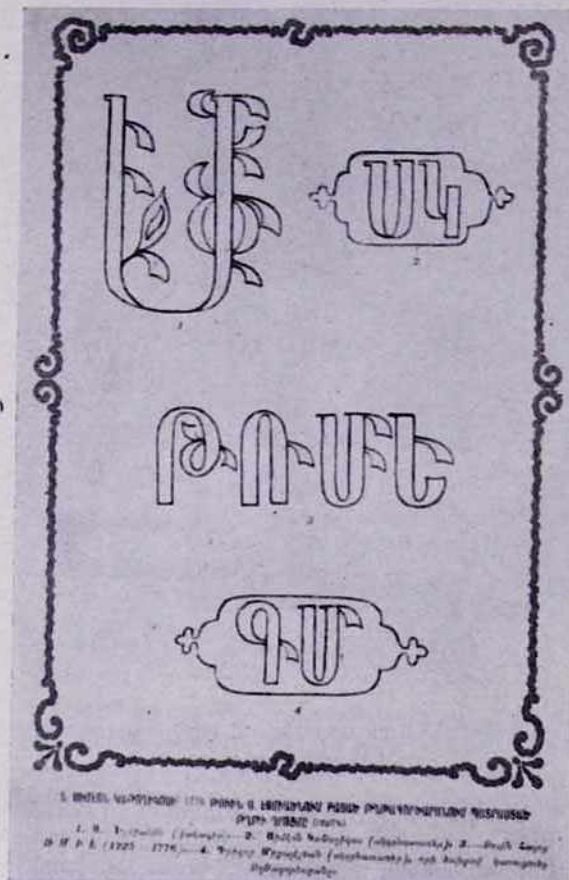
1754 թվականին Երևանցին վերադառնում է Մայր Աթոռ և եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Ալեքսանդր Բ Բյուզանդացի կաթողիկոսից և նշանակվում Արևմտյան Հայաստանի նվիրակ:

1759 թվականին նա Կ. Պոլսում կաթողիկոսական ընտրության հարցում մեծ դեր է կատարում՝ ի նպաստ իր ուսուցիչ և բարերար Հակոբ Ծամախեցու ընտրության (1753—1763) և նրա օժման հանդիսությանը ներկա գտնվելուց հետո Մայր Աթոռում, վերադառնում է Կ. Պոլիս: Երևանցին Ծամախեցու աջ բազուկն է հանդիսանում և՛ Մայր Աթոռում իր գտնված օրերին, և՛ Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում իր նվիրակության տարիներին: Նվիրակության այս ժամանակահատվածը «մեծապես նպաստած է Սիմեոնի տանկանալուց գործերն ու ընթացքը ուսումնասիրելու և կատարելապես անոնց մանրամասնությանը հմտանալու»¹⁷:

Ծամախեցու մահից հետո ս. Էջմիածնում գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովը 1763 թվականի ապրիլին Երևանցուն ընտրում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

Ազգային-եկեղեցական ժողովում «ամենեքին հառանձալ ընտրեցին և ընկալան գնա և օծին կաթողիկոս»¹⁸:

Երևանցու կաթողիկոսության շրջանը և՛ դավ ծանր, դժվարին ու տառապագին իրադարձությունների տարիներ: Նա կրեց բա-

Ս. Էջմիածնի թղթագործարանում պատրաստված թղթի դրոշմը

վանցուն, նրա կաթողիկոսության տարիներին, իշխանական նվիրատվություններով օժանդակում մեծագործ Հայրապետի եկեղեցանկեր, կրթական, տպագրական և հայրենասիրական ձեռնարկներին: Այդ բարերարներից պետք է հիշել Գրիգոր Միքայելյան Խոջաջան Զաքիկենցին, որի անունը հետագայում սերտորեն կապվում է Մայր Աթոռի տպարանի և թղթի գործարանի հաստատման պատմության հետ:

Երևանցին Հնդկաստանի նվիրակությունից վերադառնում է Մայր Աթոռ Նոր Զուղայի վրայով և 1747-ին վարդապետ է ձեռնադրվում Ղազար Զահկեցու ձեռքով: Երեվանցին նշանակվում է այդ օրերին կաթո-

¹⁵ Առ, նույն տեղ, էջ 957:

¹⁶ Դիան..., էջ 24: Նաև՝ Մադարիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 3022:

¹⁷ Նույն տեղ, էջ 3023:

¹⁸ Հ. Մ. Զափյան, Պատմություն հայոց, հատ. Գ, Վննտիկ, 1786, էջ 872:

Սիմոն Երևանցի կաթողիկոսի տապանաքարը և, Գալանե վանքի գավթում

գում տատապանք ու վիշտ, բայց կատարեց նաև եկեղեցաշեն, հայրենակներ փառավոր գործեր:

Սիմեոնը մինչև իր կաթողիկոսական զան բարձրանալը «հայտնի էր իբր լավ ուսուցիչ, բարոգիչ և առհասարակ խելքով ու մեծ եռանդով օժտված մի հոգևորական: Նրա կաթողիկոսությունը տևեց 17 տարի (1763—1780), և այս համեմատաբար կարճ ժամանակաշրջանում նա ցույց տվեց այնքան բազմակողմանի, եռուն գործունեություն, որ ամենայն իրավունքով կարող է համարվել ամենախոշոր անձնավորությունը 18-րդ դարի հայ լուսավորչական հոգևորականության մեջ»¹⁹ (ընդգծումը մերն է—Ա. Հ.):

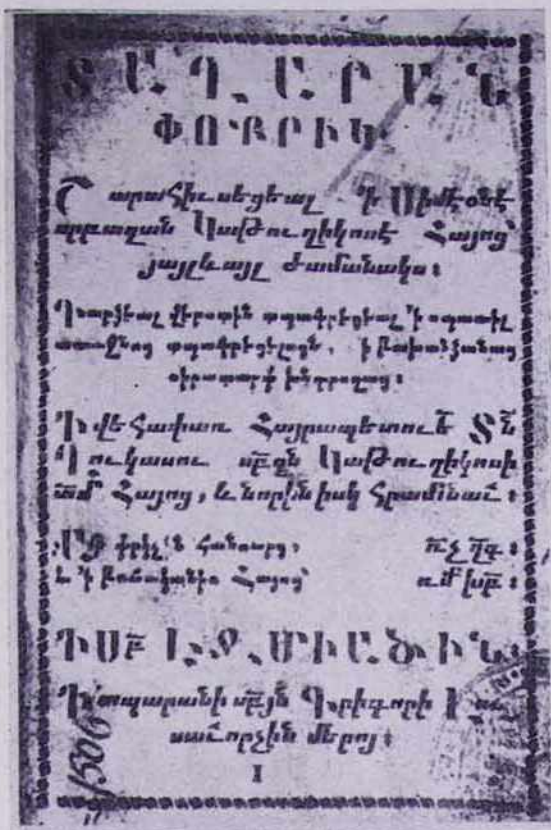
Սիմեոն Երևանցին մահանում է 1780 թվականի հուլիսի 26-ին, «որ էր Վարդավառի կիրակեմ... փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն՝ բարի և երջանիկ մահուամբ, սրբաւնեալ և երջանիկ տէրն մեր և աստուածաբնալ սրբազան կաթողիկոսն, և ի յերկուշաբթի օրն՝ թաղեցաւ ի ձախակողման գաւթի սրբոյ վանիցն Գայիանէի սրբունոյ կուսին»²⁰:

Երևանցու մահը մեծ կորուստ էր հայ եկեղեցու համար: Նրա գերեզմանի վրա այժմ կա գեղեցիկ մարմարյա տապանագիր-արձանագրություն, «կանխաւ իրմէ յօրինուած» հետևյալ բովանդակությամբ.

«Քրիստոս Աստուած իմ Տէր բարի, Լոր աղէտից քոյս ծառայի.
Դու կացուցեր զիս յայս կարգի,
Ի մշակել ըզքո ալգի.
Իսկ ես անուամբ այս պաշտօնի
Գտայ ծառայ ամենայնի.
Եւ որպէս թէ զպարտաւոր մի
Փոխատուաց զիս մատնեցի.
Ոյց ետու եւ ծառայեցի,
Վարձն իմ գտուգ եւ գցաւ առի.
Այսու կենօք ողորմելի,
Ժամանակս իմ վճարեցի.
Այժմ ամօթով կամ առաջի,
Ձի ծառայել քեզ չկարացի:
Արդ, դու նայեաց յիս քաղցրութեամբ,
Թող զյանցանս ներողութեամբ.
Ուրախացո՛ւ առ Քեզ կոչմամբ,
Եւ սիրովեա՛ւ քո սուրբ տեպեամբ.
Վասն խաչիդ՝ զոր պաշտեցի,
Եւ սուրբ անուանդ՝ զոր կրեցի.
Սիմեօն կաթողիկոս Երևանցի,
Ի ՌՄԻԹ թուի եւ յուլիս 26-ի
Ի Վարդավառ կիրակելի»:

¹⁹ Լեո, նույն տեղ, էջ 770:

²⁰ Եփրեմ Զորագեղցի, Յիշատակարան, «Արաբաւ», 1896, էջ 500:

Տաղարան փոքրիկ. ա. Էջմիածին, 1783 թ.

Սիմեոն Երևանցու շինարարությունները և Մայր Աթոռի տպարանի հաստատումը

Սիմեոն Երևանցին իր 17-ամյա հայրապետական գործունեությամբ, հակառակ ժամանակի դաժան և աննպաստ պայմաններին, Մայր Աթոռում կատարում է փառավոր, մեծածախս և ծավալուն բազմաթիվ շինարարություններ, որոնց իրագործումը պահանջում էր նյութական լայն միջոցներ, որոնք ձեռք են բերվում Երևանցու նախաձեռնությամբ հնդկահայ և արևմտահայ բարերարների արտաբուխ և իշխանական նվիրատվություններով և Մայր Աթոռի արտացալ նվիրակների ազնիվ աշխատանքներով, նվիրակներ, որոնք իրենց նվիրակության տարիներին կարողանում են Մայր Աթոռի և նրա արժանընտիր գահակալի հետ կապել բովանդակ հայության սիրտն ու հոգին:

Երևանցու օրով Մայր Աթոռը ապրում էր տնտեսական բարգավաճ վիճակում: «Յոթում ժամանակի էր սուրբ Աթոռս շնորհօքն Աստուծոյ յի ամենայնիւք հոգևորօք և մարմնաւորօք, ներքսականօք և արտաքսակա-

նօք, բեռնակրօք և լծկանօք և կթելի անաւ-
նօք բազմապատիկ քան զառաջինն:

Միաբանքն շատ հանգիստ և ապահով
յամենայնի: Յաւորս սորա (Երևանցոյ) ոչ
պակասեցան կերպակերպ արհեստաւորք և
շինարարք ի յԱթոռոյս²¹:

«Կարգ թաղման կարգաւորաց»-ի տիտղոսաթերթը.
ս. Էջմիածին, 1777 թ.

Երևանցոյ օրով մեծացել էր նաև Մայր Ա-
թոռի հեղինակությունն ու հմայքը, հաշս հա-
րեւման ժողովուրդների և տեղական իշխա-
նությունների:

Երևանցոյ անձնական բարեկամ էր Վրաց
Հերակլ թագաւորը: Երևանի խանը, ինչպէս
նաև այլ մահմեդականներ հաճախ Երևան-
ցոյ՝ «Հայոց մեծ խալիֆայի»՝ բարեխոսու-
թյանն էին դիմում՝ իրենց պետական, տնտե-
սական գործերը կարգաւորելու համար:

Մահմեդականներից ոչ ոք չէր համար-
ձակվում «հայհոյել, գանել, և տանել յԵրե-
ւան, բանտել և տուգանել միաբանից»²²:

Ահա ալապիսի ժամանակաւոր բարենը-
պաստ արտաքին և ներքին պայմանների

մէջ Երևանցին հոգևոր, նյութական մեծ շի-
նարարություններ է կատարում «թէ վասն
հասարակութեան օգտի և թէ յատկապէս
վասն սրբոյ Աթոռոյս առ ի լինել ինքեան յի-
շատակ հոգևոր և սուրբ Աթոռս Էջմիածին:
Որպէս զի՝ ինքն յաւորս իւր վայելեացէ, և յե-
տագայ յաշորդօղքն զԱթոռս սուրբ և փո-
խանորդք իւր Հայրապետքն սրբազանք
գտյն վայելելով՝ յիշեցեն զինքն ի սուրբ
և ի մաքուր աղօթս իրեանց աստուածա-
հանոյս...»²³:

«Ջամբո»-ի հրատարակիչ-խմբագիրը
«Վասն Միմեոն կաթողիկոսի» իր հավել-
վածի մէջ (էջ 34—44) մասնաւոր էջեր է
նվիրել Երևանցոյ գործունեությանը ընդհան-
րապէս և ի մասնաւորի շինարարական-վե-
րանորոգչական ձեռնարկներին: Գլուխ քա-
հանա Աղանյանը նույնպէս մասնաւոր
գլուխ է նվիրել Երևանցոյ շինարարությա-
նը²⁴:

Թե՛ Եփրեմ Չորագեղցին, որպէս Երե-
ւանցոյ ժամանակակից, իր «Յիշատակա-
րան»-ում և թե՛ «Ջամբո»-ի հրատարակիչը
վկայում են, որ Երևանցին «սկիզբն արար
շինութեան սրբոյ Աթոռոյս... և զբազմապի-
սի բարերարութիւնս սրբոյ Աթոռոյս»²⁵:

Միմեոն Երևանցոյ շինարարություններից
հիշատակվում են.

Մայր Աթոռի արտաքին, հնացած պա-
րըսպի վերաշինությունը «ի յարտաքուստ
կուսէ՝ պաշտպանվելու համար «ի գողոց եւ
յաւապատակաց և յալոց սրիկայից», ձիթա-
հանքի և մարագի, գոմերի և անասնատնե-
րի, «Օշական» ամբարի կառուցումը, Ղազա-
րապատի տանիքում «զգեղեցիկ և ընդարձակ
վերնայարկս հովանոցս», ամատային կոշ-
ված սեղանատունը «տաշեալ քարիս», մո-
մատունը, «զգպրոցատունն ձմեռն և ամա-
ռան յատուկ պարսպօք և պարսիգօք», միա-
բանական-վանական նոր խցիկներ, Վեհա-
րանի հարավային կողմը «զգեղեցիկ դար-
պաս մի» և տասը նոր սենյակներ Վեհարա-
նի կարիքների համար: Վեհարանի նորա-
կառույց սենյակների ետև՝ հաստատուն
պարիսպի կառուցումը Տրդատա Դոմից
մինչև վանքի Վեհարանի նորակառույց պա-
րիսպը, որի արևմտյան բուրգի վրա՝ ամա-
ռանոց և դիտարան դեպի Արարատյան
դաշտ նայող: Վանական խցերի, Մայր տա-
նարի և այլ շէնքերի խոնավությունը վերաց-

²³ Եփրեմ Չորագեղցի, Յիշատակարան, «Արա-
րատ», 1896, էջ 496:

²⁴ Դիւան..., էջ 22—ԳԻ: Նաև՝ Մ. արքեպ. Օր-
մանյան, Ազգապատում, էջ 3049:

²⁵ Եփրեմ Չորագեղցի, նույն տեղ, էջ 496: Նաև՝
Ջամբո, էջ 34:

²¹ Ջամբո, էջ 34:

²² Նույն տեղ, էջ 34—36:

նելու համար ջուր է հանում ներսի պարբուսում և այն միացնում «Քանքան» կոչված աղբյուրին անցկացնելով այն եկեղեցու չորս կողմով և միաբանների խուցերի և այլ շինությունների առաջով: Կառուցում է բաղնիք միաբանության և գյուղի բնակչության համար:

Երևանցին վերանորոգություններ է կատարում նաև Մայր տաճարի վրա. «Վերանորոգեալ շինեաց նոր ի նորոյ նաև զբոլոր տանիսն սրբոյ և աստուածակերտի տաճարիս գեղեցիկ և տաշեալ քարիք»: Նորոգում է Մայր տաճարի ներսում չորս հաստատահիմն և բարձր սյուները «մինչև ի վերին կամարսն»: Վանքի արևելյան մասում գտնվող Քարվանսարա-շուկան հեռացնում է վանքից, Հին Վաղարշապատի գյուղը, որը «կից և անմիջանց վայրօք խառնիխտուն շինուածովք շրջափակեալ էր սուրբ Աթոռովս», քանդելով տները հեռացնում է «զգեօղն ի նորակերտ պարսպէն սրբոյ Աթոռոյս՝ յապահովութիւն նմին» և նոր տներ է շինում և կառուցում գյուղի նոր եկեղեցին «լայն և ընդարձակ» ս. Աստվածածին անունով «խրով արդեամբքն»:

Երևանցին զբաղվում է նաև Մայր Աթոռի այգիների, պարտեզների, բանջարանոցների ընդարձակումով և պարսպապատումով, «շինեաց մեծ և ընդարձակ հնձան, բազմացոյց եւս վասն սրբոյ Աթոռոյս զմլխատու գիւղօրայս»:

«Աթոռին կալված գյուղերուն պաշտպանութեան և հաստիքներության ալ մտադրություն դարձուց»²⁶ և բազում բռնագրաված հայկական վանքապատկան գյուղեր ազատում է և տարագրված հայ գյուղացիներին վերադարձնում իրենց հողերը. «Հանել ետ անտի զմոլանյունսն և զհայս դարձուցեալ անդ՝ վերստին արար հայաբնակ»:

Երևանցին նորոգություններ է կատարում նաև Երևանի եկեղեցիներում, նորոգում է Օշականի կամուրջը, որը կառուցել էր տվել Նահապետ կաթողիկոսը:

Երևանցին «ս. Աթոռը պաշտպանեց մեծագին հիշատակներով, պատվական սպասներով, զգեստներով... բոլոր ազգը կապեց Մայր Աթոռի հետ և սիրել տալով նորան՝ ամեն կողմից բարիքներ էր որ տեղում էր ս. Էջմիածին»²⁷:

Հնարավոր չէ այստեղ հիշատակել Երևանցու կատարած բոլոր շինարարություններն ու վերանորոգությունները: Այստեղ հիշատակվածները, սակայն, բավական են՝ ցույց տալու մեծագործ Հայրապետի շինարարական ձեռնարկների թափն ու կշիռը: Երև-

անցու շինարարական գործունեության մասին ամբողջական ու լրիվ գաղափար կազմելու համար կարդալ Եփրեմ վրդ. Զորագեղցու «Յիշատակարան»-ը, «Արարատ», 1896, էջ 496. «Զամբո», «Վասն Սիմեոն կաթողիկոսին», էջ 33—44. «Դիւան», էջ 92—94. Մաղ. արքեպ. Օրմանյան, «Ազգապատում», էջ 3049—3050:

Սիմեոն Երևանցու շինարարական գործունեության փառապատկեր հանդիսացավ, սակայն, Մայր Աթոռում և հայրենի հողի վրա, հայերեն առաջին տպարանի հաստատումը 1771 թվականին:

ԺԶ—ԺԸ դարերում մեր երկրում տիրող քաղաքական, տնտեսական աննպաստ պայմանների բերումով, հայերեն առաջին տպարանները բացվում էին հայրենիքից հեռու, հայկական գաղթօջախներում, ս. Էջմիածնի գահակալների և միաբանների նախաձեռությամբ և հովանավորությամբ:

Գաղթօջախներում հաստատված առաջին հայ տպարաններից շատերը կոչվում էին «Ս. Էջմիածնի» կամ «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի» տպարաններ:

«Էջմիածնի գահակալներ քանի-քանի անգամներ թե՛ նախաձեռնարկ և թե՛ օժանդակող եղան տպարանական հաստատությանց: Անոնք ստիպված էին տպարանները Արևմուտքի քաղաքներու՝ Վենետիկի, Լիվոռնոյի, Ամստերդամի, Մարսիլիայի և նույնիսկ Արևելքի քաղաքներեն Կ. Պոլսի և Սպահանի մեջ բանալ տալ և ոչ Վաղարշապատի»²⁸:

Այնուամենայնիվ Սիմեոն Երևանցուց առաջ բազում կաթողիկոսների ջերմ ցանկությունն է եղել Մայր Աթոռում բանալ հայկական տպարան:

Մայր Աթոռի գահակալների այդ մտածած, բայց չիրագործած իդըր, որը փոխանցվում էր հաջորդ կաթողիկոսներին որպես պատգամ և հրահանգ իրագործեց Սիմեոն Երևանցին և «հաստատեաց զտպագրատուն ի սուրբ Աթոռոջս, ի հիսիսակողմն հայրապետարանի»²⁹: «Եւ զտպագրատուն ևս հաստատիցէ յԱթոռոջս, զոր և հաստատեաց իսկ յաջողմամբ Աստուծոյ ի ՌՄԺԹ թոռնն մերում»³⁰:

Հայ տպագրությունը 260 տարի գաղթօջախներում «պանդուխտ» մնալուց հետո՝ 1512—1772, վերջապես հայրենադարձվում է հայոց աշխարհ:

Երևանցին իր սարկավագության օրից իսկ մտածել է Մայր Աթոռում տպարան բացելու մասին.

«Էջմիածնի Մայր Աթոռին մեջ տպարան

²⁶ Մ. արքեպ. Օրմանյան, նույն տեղ, էջ 3050:

²⁷ Դիւան..., էջ 94:

²⁸ Մ. արքեպ. Օրմանյան, նույն տեղ, էջ 3098:

²⁹ Եփրեմ Զորագեղցի, նույն տեղ, էջ 497:

³⁰ Զամբո, էջ 43—44:

գոյություն չունեցավ մինչև Միսեոնի ժամանակը: Այդ փափագը Միսեոնի միտքը կաթողիկոսանալեն ետքը չձագեցավ և ոչ ալ իբր հայրապետական մեծագործության նշանակեցավ, որովհետև նա այդ միտքը հղացած էր երբ կաթողիկոսանալեն 20 տարի առաջ, տակավին սարկավազ Հնդկաստանի նվիրակությունը կկատարեր»³¹:

«Պարտավճար» գրքի տիտղոսաթերթը. ս. Էջմիածին, 1779 թ.

Երևանցին Մայր Աթոռում տպարան բացելու միտքը ներշնչել էր Մադրասում բնակվող ջողայեցի մեծահարուստ վաճառական Գրիգոր Միքայելյան խոջաջան 2աքիկենցին, որը սիրով համձն էր անել իշխանաբար հոգալ բոլոր ծախսերը՝ «ի յիշատակ իւրեան և իւր ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն»:

1765 թվականից սկսած Երևանցին գործնականապես և վճռականորեն զբաղվում է տպարանի հաստատման նախապատրաստական համառ աշխատանքներով³²:

Վերջապես, երկարատև ու եռանդագին

աշխատանքներից հետո, 1771 թվականին, Միսեոն կաթողիկոսին հաջողվում է հայրենի հողի վրա, Մայր Աթոռում, հաստատել տպարան: Երևանցին հանդիսանում է Հայաստանյան տպագրության նախահայրը:

Այս գործում Երևանցուն մեծապես օգնում են Մայր Աթոռի բազում միաբաններ, որոնց թվում Հարություն եպս. Էջմիածնեցին՝ որպես փորագրող և քանդակող, և Մկրտիչ եպս. Շոռթեցին, որ «նախկին հեղինակ եղև առ փորագրութիւնն»³³: «Եվ սա ապացույց է տպագրական գործի կարևորության նշանակություն տալուն և միաբանների միահամուռ ուժերով գործի հաջողությանը նվիրված լինելուն»: Մայր Աթոռի շնորհալի միաբաններն էին, որ պատրաստում էին տպագրական տատերը, զարդագրերը, բացել էին ձուլարան: Նրանք էին միաժամանակ առաջին գրաշարները, սրբագրիչները, տպագրիչներն ու կազմարարները: «Այսպիսով սկիզբն դրվեցավ Հայաստանի հողի վերա գրքերի տպագրության»³⁴: Իսկ ժամանակի աննպաստ պայմաններում արդարև «հայրապետական մեծագործություն էր»³⁵, փառավոր մի գործ, «որի նմանը մինչև այդ Էջմիածնում չէր եղել»³⁶:

Տպարանը հաստատվում է ձմեռային Վեհաբանի արևմտյան ծայրին կից գտնված շինության մեջ, որի ճակատին դրվում է հետևյալ արձանագրությունը.

Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս նոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին, ամենայն պարագայիսն հոգաբարձութեամբ Տեառն Միմեօն սրբազան կաթողիկոսին Երեւանցոյ, արդեամբ Ջողայեցի ի Հինդ բնակեալ բարեպաշտօն Գրիգոր աղային խոջաջանեան, որ մականունամբ 2աքիկենց կոչի ի յիշատակ իւրեան եւ իւր ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն՝ Միքայելին և Մամախաթունին, իւր կենակից Մալսինային և վաղաթառամ Միքայել որդոյն և քերցն Անամարիային և Զիպիտային, հօրեղբարցն՝ Եղիազարին, Սաֆարին և Աղէքսանդրին պապուն՝ Գրիգորին և կենակից Թագուհոյն և հօրաքենն Զիծաղատային և մեծ պապ Յակոբջանին և հօրեղբօր դստերացն՝ Պէկզադային և Գիւնաբային, և ալ ամենայն հին և նոր ննջեցեղոցն նորին: Այսու պաշմանա՝

³³ Տօնացոյց, Էջմիածին, 1774, Յիշատակարան: Տես նաև Ա. Երիցյան, Պատմություն հայ տպագրության, Տփլիս, 1879, էջ 25:

³⁴ Դիւան..., էջ ԾԿԲԾ:

³⁵ Մ. արքեպ. Օրմանյան, նույն տեղ, էջ 3099:

³⁶ Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանց, Ա. Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1972, հունիս, էջ 49:

³¹ Մ. արքեպ. Օրմանյան, նույն տեղ, էջ 3099:

³² Դիւան..., էջ ԾԾԸ:

գի ի տարին Բ անգամ ի տոնի Լուսաւորչին և հրեշտակապետացն ի սուրբ Աթոռոջս պատարագ մատչիցի հանդիսաւորութեամբ՝ լի-շելով զնոսա, որոց լիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, ամէն. թ. ՌՄԻ (լամի 1771):

Մայր Աթոռի նորահաստատ տպարանում առաջինը տպագրվում է Սաղմոսը 1771 թվին. «Յորում և ետ տպել նախապէս զՍաղմոս»³⁷: Դժբախտաբար, սակայն, Սաղմոսի տպագրությունը «անհաջող է անցնում»³⁸:

Մայր Աթոռի տպարանը կանոնավորությամբ սկսում է գործել 1772 թվականից:

Սակայն տպագրական գործի արագ կերպով զարգացումը խանգարող մի ուրիշ անպատահանգամանք ևս կար: Դա տպագրական թղթի պակասն էր: Տպագրության համար անհրաժեշտ թուղթը բերվում էր Եվրոպայից մեծ դժվարություններով:

«Որում տպարանի թեպէտ եւ յոլովք ձախորդութիւնք ընդդիմացեալք յամեցուցին, այսինքն՝ պակասութիւնք հարկաւոր պիտոլիցն ըստ նմին, զորս ի յաղթատ վայրոջս ոչ գտանելով, ի հեռուստ դժուարութեամբ առնէն բերեմք: Նաև խառնակութիւնք կողմանցս յանդիմանեալ, որք և զսուրբ Աթոռս և զմեզ խոտվեն և անհանգիստ առնեն... մինչև անյոյս լինել մեզ և ի կենաց»³⁹:

Արիասիրտ Հայրապետը հաղթահարում է բոլոր դժվարությունները, և նրա գործնական միտքը լուծում է ամենայն հաջողությամբ նաև թղթի հարցը: Մայր Աթոռում նա հաստատում է նաև թղթի գործարան, 1776 թվականին, Գրիգոր աղա Խոջաջան Չաքիկենցի բարերարությամբ⁴⁰:

Տպարանի հիմնադրումը և թղթի գործարանի հաստատումը Մայր Աթոռում «հրաշք էր Հայաստանի հողի վրա, պարսից բռնապետության տակ» (Լեո, նույն տեղ, էջ 959):

«Այստեղ արդեն լիովի արտահայտվում էր Սիմեոն կաթողիկոսի խիզախ, ձեռնարկող ոգին, կամքի ուժը, վառ սերը դեպի կուտորական հիմնարկությունները», բայց Երեւանցին «մենակ իր սեփական միջոցներով չէր կարող հաջողեցնել այսպիսի ելրուպական ձեռնարկություններ Էջմիածնի պա-

րիսպների մեջ, եթե նրան եռանդագին աջակցություն ցույց չտար հայ վաճառականությունը, մանավանդ ջողայեցի խոջաները»⁴¹:

Մայր Աթոռի թղթագործարանում շինված տպագրական թղթի վրա «ջրանկար փակագիրներ կային, Ս. Կ. և Գ. Մ., որոնք Սիմեոն կաթողիկոսի և Գրիգոր Միքայելյան Չաքիկյանի անունները կարտահայտեին» և «թղթաշինության գործարանի կառուցման հաշվական թվականը ՌՄԻԵ (1776)»⁴²:

Սիմեոն Երևանցու օրով, 1772—1780 թթ., Մայր Աթոռի տպարանից լույս են տեսել հիմնականում նրա գրչին պատկանող 6 արժեքավոր աշխատություններ, որոնց մասին կիսովի ստորև⁴³:

Սիմեոն Երևանցու մատենագրական վաստակը և հայրենասիրական գործունեությունը

ԺԸ դարը և նրա երկրորդ կեսը մեր մտավոր շարժման զարգացման ժամանակաշրջանն է նաև գրականության բնագավառում:

Այս շրջանում տպագրության զարգացման շնորհիվ գրական երկերն այնքան են շատանում, որոնց մասին «հասկացողություն անգամ չէին կարող ունենալ նախընթաց բոլոր դարերը»⁴⁴:

Եթե ԺԸ դարում տպագրվել են 167 գիրք, ապա ԺԸ դարում՝ 781 գիրք⁴⁵:

ԺԸ դարում էլ մեր մտավոր զարգացման կենտրոններ հանդիսանում էին դարձյալ վանքերը, և գրականությունը մշակվում, զարգանում և պահպանվում էր հոգևորականության միջոցով: Հոգևորականությունն էր, որ կազմում էր մտավորականությունը, «որի ձեռքում էին գտնվում գրականությունն ու դաստիարակությունը»: ԺԸ դարում էլ «ընդհանրապես վաճակալան ուղղություն է տիրապետում հայ մտքի ասպարեզում, ինչպես եղել էր և առաջ»⁴⁶:

ԺԸ դարի մեր եկեղեցական ու մտավոր զարթոնքի հիմնական օջախներից մեկն է հանդիսանում Մայր Աթոռը, «սուրբ և աստուածային, քրիստոսակերտ և լուսանկար ա-

³⁷ Զամբո, էջ 44:

³⁸ Գարեգին Լեոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1958, էջ 149: Տես նաև Հայ հեռուի գրքի մատենագիտական ցուցակ, 1512—1800, Երևան, 1968, էջ 153:

³⁹ Ատենի ժամագիրք, Էջմիածին, 1785, Յիշատակարան:

⁴⁰ Դիւան..., էջ ԾԿԲ: Մ. արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 8101: Արտակ եպս. Մմբատյանց, նույն աշխատությունը, «Էջմիածին», 1972, հուլիս, էջ 37—42:

⁴¹ Լեո, նույն տեղ, էջ 772:

⁴² Դիւան..., էջ ԾԿԶ: Մ. արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 8101: Արտակ եպս. Մմբատյանց, նույն աշխատությունը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1972, հուլիս, էջ 47:

⁴³ Հայ հեռուի գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), էջ 156, 158, 164, 176:

⁴⁴ Լեո, նույն տեղ, էջ 927:

⁴⁵ Հայ հեռուի գրքի մատենագիտական ցուցակ, 1512—1800, էջ 9—50 և 51—227:

⁴⁶ Լեո, նույն տեղ, էջ 935:

մենից հալոց Աթոռոյս Էջմիածին»⁴⁷, որ դաստիարակվում և պատրաստվում էին այդ զարթոնքի մեծ ներկայացուցիչները, որոնցից մեկն էր Սիմեոն Երևանցին, «սնեալ և վարժեալ ի մանկութենէ ի ծոց սրբոյ Աթոռոյս»⁴⁸:

Երևանցին թողել է բազմաժանր և հարուստ մատենագրական վաստակ: «Եռանդուն կաթողիկոսին միայն վարչական գործերը չէին զբաղեցնում: Նա գրասեր և կրթասեր մարդ էր և շատ էր աշխատում դարձնել Էջմիածինը նաև մի մտավոր կենտրոն»⁴⁹:

«Կաթողիկոսության ժամանակ աշխատեց Էջմիածինը դարձնել լուսավորության կենտրոն և կապեց ամեն տեղ ցրված հայերի հետ»⁵⁰:

Ժամանակակիցները և Երևանցու «շնորհքնկալ» և «օրհնածին» աշակերտները մեծ գովեստով են խոսել նաև Երևանցու մատենագրական վաստակի մասին՝ նրան անվանելով «քաջ գիտնականն քանիքուն... և գերիմաստ վարդապետն... քանզի նախ ի վարդապետութեան իրում արար զԳիրս Լուծմանց... արտաքնոցն գրոց»⁵¹:

Երևանցու մատենագրական վաստակի գաղափարական բովանդակությունը Էջմիածնասիրությունն է և հայրենասիրությունը:

Սիմեոն Երևանցին «էր այդ շնորհնկալ, առատամիտ, գիտնաշատ, լի իմաստութեամբ, լատալէս տեղեակ Հին և Նոր Կտակարանաց, վարժ նրբից և արտաքին գրոց... վարժ բանաստեղծութեան արհեստից և համեղաբան ի շարադրութիւնս» («Ջամբո», էջ 33):

Երևանցու գրչին են պատկանում հետևյալ գործերը.

1. **Գիրք Աղօթից**, որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր, տպագրված Էջմիածին, տպ. ս. Գրիգոր Լուսատրչի 1772 թվականին, 184 էջ:

2. **Տաղարան փոքրիկ**, Էջմիածին, տպ. ս. Գրիգոր Լուսատրչի, 1772:

3. **Տօնացոյց**, նախապէս կարգեալ և սահմանեալ սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայրապետին Հայոց, ըստ աւանդութեան Հայոց, Սրբոյ եկեղեցոյ... արդէն վերստին նորոգմամբ ի յերկուս հատորս բաժանեցեալ, աշխատասիրութեամբ տեսուն Սիմեոնի յօգնւածն եւ սրբազան կաթողիկոսին Ամենայն

Հայոց, հոր. Ա.—Բ, Էջմիածին, տպ. ս. Գրիգոր Լուսատրչի, 1774 (—1775), 564 էջ:

Երևանցին նաև մեծ տոմարագետ էր: Նա գրառվեց մեր եկեղեցական տոմարի բարեկարգության⁵² և եղալ վերջին բարեկարգիչը մեր եկեղեցական տոմարի. «պարզաբանեաց և զհին տօմարն հայոց և զնոր և անշարժ տօմար ևս արար»⁵³:

«Այլ և վերանորոգմամբ կանոնատրեաց զՏօնացոյցս մեր երկրորմբք հատորօք ի վերայ Լ. Զ. գրոցն մերոյ՝ անշարժ և մշտնջենաւոր ընթերցմամբ»⁵⁴:

Երևանցին «հինգ ամ» աշխատել է և տրքել «Տօնացոյցի վրա», «զի զարհեստս այս ի ձեռն բերցոյք»:

Տօնացոյցի տպագրությունը համարվում է Մայր Աթոռի տպարանի լավագույն հրատարակություններից մեկը, «հասուն և կատարեալ» գործ⁵⁵: «Սակայն Սիմեոնի Տօնացոյցը տպագրութենէն ավելի, յոր կազմութեամբը հատուկ մտադրության ստարկա մըն է... հույժ գնահատելի և օգտակար գործ մըն է...»⁵⁶:

Երևանցու «Տօնացոյց»-ի տպագրությունը հետապնդում էր եկեղեցական և հայրենասիրական նպատակներ: Դրանով նա առաջքն առալ Վեներիկի միաբանների կողմից տպված և պրոպագանդիստական նպատակով մեր ժողովրդի մէջ ձրի կերպով տարածված կաթոլիկ «Լուսնացոյց»-ի (1757) և «Օրացոյց»-ի (1758): Երևանցին վեներիկյան այդ հրատարակությունները արդարորեն անվանում էր «թումնացոյց» և խստիվ հրահանգում՝ «թումնացոյցն այն անհետ առնել և խոտել իսպառ... ուրացեալք զեկեղեցիս և զազգս մեր՝ յորս ծնեալք են, սնեալք են, յարին յայլ ազգս Քրիստոնէից»:

Սույն հոդվածի ծրագրից դուրս է խոսել սիմեոնյան նշանաւոր «Տօնացոյց»-ի՝ մեր եկեղեցու համար ունեցած պատմական, տոմարագիտական, ծիսական և տոնական կալիւրության մասին:

4. **Կարգ թաղման Հայրապետաց, եպիսկոպոսաց և քահանայից**, խմբ. և հրատ. Սիմեոն Երևանցի, Էջմիածին, տպ. ս. Գրիգոր Լուսատրչի, 1777, 160 էջ:

5. **Տաղարան փոքրիկ**, շարահիսեցեալ ի Սիմեոնէ սրբազան կաթողիկոսէ հայոց յայլ և այլ ժամանակս... Էջմիածին, տպ. ս. Գրիգոր Լուսատրչի, 1777:

Երևանցին իր ժամանակի աչքի ընկնող

⁴⁷ Ջամբո, էջ 6:

⁴⁸ Նույն տեղ, էջ 32:

⁴⁹ Լեո, նույն տեղ, էջ 771:

⁵⁰ Լ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հոր. Դ, Երևան, 1948, էջ 518:

⁵¹ Եփրեմ Զորագեղի, նույն տեղ, էջ 496:

⁵² Լեո, նույն տեղ, էջ 770:

⁵³ Եփրեմ Զորագեղի, նույն տեղ, էջ 496:

⁵⁴ Ջամբո, էջ 34:

⁵⁵ Տօնացոյց... 1774, էջ 564:

⁵⁶ Մ. արքեպ. Օրմանյան, նույն տեղ, էջ 3101—3106:

արդար կրթությունը, աստվածաբանական խոր հմտությամբ պաշտպանում է հայ եկեղեցու դավանաբանական դիրքը՝ փաստելով, որ «միմիայն միաբնակությունն է ամենատղիվաբար դավանությունը»⁶⁰։ «Պարտավճար»-ի երկրորդ մասում Երևանցի կաթողիկոսների դեմ որպես պայքարի «հզոր միջոց սուս է քաշում ազգային զգացմունքը։ Սիմեոնը, իբրև Արարատյան երկրի բնակիչ, ներկայացնում է արարատյան հայրենասիրությունը... Հայ երկրի սիրտը կազմող Արարատյան երկրի շունչը, որ հայության շունչն է եղել դարերի ընթացքում, Սիմեոնի համար մարմնավորվում էր Էջմիածնի, իբրև ընդհանուր հայությունը միացնող մի նվիրական կենտրոնի մեջ։ Էջմիածինը մի պաշտամունք էր նրա համար և նա ուզում էր, որ ճիշտ այդպիսի պաշտամունք Մայր Աթոռը դառնա և ամբողջ հայության համար։ Այն ժամանակ այդ համագային պաշտամունքի հմայքն ու մեծ հեղինակությունը բավական կլինեին կաթողիկ պրոպագանդը ոչնչացնելու համար»⁶¹։

Երևանցի ընդդիմախոսելով կաթողիկ պրոպագանդի դեմ, շեշտում էր, որ «հաւատքն մեր ո՛չ է հնացեալ, զի նորոգեացի, ո՛չ է թերի՝ զի լրացի»⁶², «Պարտավճար»-ում «հայրական սիրով և ցարակցական սրբութիւն» կոչ էր անում և հրահանգում «ամենայն հեռացելոց և տարագրելոց ազգիդ հայոց», չմոռանալ ս. Էջմիածինը և «հռչակեալ Արարատեան դաշտ»-ի պատկերով, Արագածի բարձունքին հավերժորեն պլպլացող Լուսավորչի անմար կանթեղի խորհրդով և Լուսավորչի լույս տեսիլքի «սքեղ գօրութեամբ» պահել-պահպանել մեր եկեղեցու և ժողովրդի ազգային-եկեղեցական միասնությունը. «Եւ դուք, սիրելի ազգդ իմ, ազգ հայոց, ոչ պարտիք զբանս զայս վայրապար իմանալ և զանց առնել, այլ ճշմարտի գիտասցիք և հաստատացիք»։

Մեր եկեղեցական մատենագրությունը հարուստ է դավանաբանական գրվածքներով։ Ամեն մի դավանաբանական գրվածք, միաժամանակ եղել է նաև հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունությունը պահող հայրենասիրական մաքսուման սրբազան մի գործ։

7. Գիրք հանդիսութեանց տօնից կայսերականաց, 1771, 18 էջ, շարակարգեալ ի Սիմեոնէ կաթողիկոսէ Ամենայն Հայոց Երեւանցոյ լաւելուածովք նորահիւս շարակաւաց և աղօթից։

ԺԸ դարը մեր ազգային-ազատագրական շարժման բեղուն ժամանակաշրջանն է։

Երևանցի շարունակում է իր նախորդների՝ Հակոբ և Ալեքսանդր Զոռայեցի և Հակոբ Ժամայեցի (Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր IV, Երևան, 1972, էջ 197), կաթողիկոսների, Իսրայել Օրու և Հովսեփ Էմինի հայրենասիրական գործունեությունը և հանդիսանում է ԺԸ դարի մեր ազգային-ազատագրական շարժման բացառիկ դեմքերից մեկը, որը եկեղեցական, քաղաքական-հայրենասիրական նպատակներով սերտ կապ է հաստատում ռուսական արքունիքի հետ և թանկագին մատեններով և նվերներով պատգամավորություն է ուղարկում և 1766 թվականի օգոստոսի 1-ին «գրեաց զթոյլը» աղերսանաց առ աստուածագոր կայսրուհին Ռուսաց Եկատերինե»⁶³։

Կայսրուհին պատասխանում է 1768 թվականի հուլիսի 20-ին Երևանցու նամակին և արքայական նվերներով մի հրովսարտակ ուղարկում նրան, «Հայոց հավատարիմ ազգը» առնելով իր կայսերական, հատուկ «ողորմութեան և հովանաորութեան և շնորհաց» ներքո, և ուր խոսվում է նաև «հայոց ազգը հուսադրած մշտառև ողորմության և շնորհաց շարունակության մասին»⁶⁴։

«Այս թվականը կրճաճ նկատել իբր հիմն և արմատ այն սերտ հարաբերության, որ հաստատվեցավ հայոց կաթողիկոսության և ռուսաց կայսրության մեջ, և որ հառաջանալով և ամրելով հանգեցավ ռուսական տիրապետության Հայաստանի մի լավ մասին և հայության մի լավ կեսին վրա»⁶⁵։

Երևանցի ահա այս ստիժով, ի նշան երախտագիտության դեպի Ռուսաստանն ու ռուսաց արքունիքը, սահմանում է կայսերական մասնավոր մաղթանք՝ գրելով վերոհիշյալ «Գիրք հանդիսութեանց տօնից կայսերականաց»-ը, 1771 թվի հուլիսի 10-ին՝ նշելով, որ կայսրուհու «հովանաորութեամբ ազգս մեր կեայ լաւապէս և պահպանութեամբ նորին կենցաղավարի ապահով և աներկիւղ յամենայն թշնամեաց»։ Կայսրուհին, շեշտում է Երևանցին, «Ամենայն Հայոց զտուր Էջմիածինն պսակեալ փառաորեաց և զազգս հայոց՝ իրոյ ամենապայծառ թագաւորութեան սիրելի և իւրային արձանագրեաց»։ Այս բացառիկ շնորհների՝ «զերազանց բարերարութեան ոչ ինչ կարէաք հատուցանել զփոխարէնն, վասն որոյ զայս բան բանս շարադրեցաք... և կանոնացաք զի ազգս հայոց որքան գոն ընդ օրհնեալ տէրութեամբ նոցին... եկեղեցականօք և աշ-

⁶⁰ Նոյն տեղ, էջ 957։

⁶¹ Նոյն տեղ, էջ 958։

⁶² Տօնացոյց, Էջմիածին, 1774, էջ 864։

⁶³ Դիւան..., էջ ԾԻԸ—ԾԻԱ։

⁶⁴ Մ. արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 3057։

խորհակամբ մեծա հանդիսությամբ կատարեցեն զայս կարգ»⁶⁵:

Սիմեոն Երևանցու սահմանած կայսերական մաղթանքի սույն կարգը անխափան շարունակվում է Արևելյան Հայաստանի, Կովկասի և Ռուսաստանի հայկական բոլոր եկեղեցիներում, մինչև 1917 թվականի փետրվար ամիսը:

Երևանցին, հայրենասիրական նպատակներով, ջերմ և մտերմիկ հարաբերություններ է պահում նաև Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Աստրախանի ուսմիտրոպոլիտների հետ: 1779 թվի ապրիլի 10-ին Մոսկվայի Պատոն Պատրիարքը Երևանցուն ուղղած իր նամակում բարեմաղթում է, որ Աստված «իսպառ եղծցե զծանրացեալ ի վերայ ձեր լուծ բռնութեան և ազգին հայոց դարձուցե զնախկին փառս իւր, զվշտացեալն քրիստոնէութիւն որախացուցե ազատութեամբ»⁶⁶:

8. **Ջամբո**, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացոցիչ, հայելի և պարունակող բնաից որպիսութեանց արքոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիմեոն ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսի Երևանցոյ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 304:

Երևանցին «Ջամբո»-ը գրում է 1765 թվականին: Այն տպագրվում է միայն 1873 թվականին:

«Ջամբո»-ը դարձյալ նվիրված է արարատյան հայրենասիրության բարձր պաշտամունքին. և Էջմիածնին: Երևանցին այստեղ հանդիսանում է պատմագիր, որն իր առաջ նպատակ է դրել պաշտպանել Մայր Աթոռի ընդհանրական, համազգային իրավունքները, պարզաբանել նրա կալվածական դրույթունը և տնտեսական կարողությունը, առհասարակ ցույց տալ, թե ի՞նչ է եղել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը, ի՞նչ է նրա ներկան և ի՞նչ է լինելու նրա ապագան»⁶⁷:

«Ջամբո»-ի առաջին մասը հայ եկեղեցու համառոտ պատմությունն է, ինչքան այն կապված է Էջմիածնի հետ, «չորում ճառին որպիսութիւնք արքոյ Աթոռոյս Էջմիածնի ի սկզբանէ յօրինեցմանէ», ապա խոսվում է Հայրապետական Աթոռի ա. Էջմիածին վերադարձի, Մայր Աթոռի «վերանորոգութեան», Վիրապեցուց մինչև Ծամախեցի այնտեղ նստած 39 կաթողիկոսների կյանքի և գործունեության մասին, 1441—1765 թվա-

կանը⁶⁸: «Ջամբո»-ի հրատարակիչը Երևանցու գրքի մեջ ավելացրել է իրենից հատուկ մի գլուխ՝ «Վասն Սիմեոնի կաթողիկոսի»⁶⁹:

«Ջամբո»-ում Երևանցին պատմական փաստերի հիման վրա մասնավոր գլուխներ է նվիրել նաև Աղվանից⁷⁰, Աղթամարի⁷¹, Սսի⁷² հակաթոռ կաթողիկոսությունների գործունեության, բացատրելով, թե որքան երկպառակություններ, «սպասարկություններ» ստեղծեցին «անհիմն, հետնաքոյս, պատահանիստ» տեղական, մասնավոր այդ Աթոռները՝ ջլատելով Ամենայն Հայոց ընդհանրական Հայրապետության իրավասությունը, մինչև նրանք «պարտ էին հետևիլ և հնազանդիլ Արմատոյ, հիմնահաստատ և բնիկ Աթոռոյս արքոյ Էջմիածնի և ի նմա մտող կաթողիկոսաց»:

«Ջամբո»-ի պատմական արժեքը կաշառում է նաև Մայր Աթոռի տիրախնամ թեմերի, վիճակների մասին հաղորդած վիճակագրական տվյալներով, որոնք և «գործին բուն նպատակը կկազմեն»⁷³:

«...Ամբողջ հայոց գրականության մեջ նմանը չունեցող մի ընդարձակ բաժին է պարունակում «Ջամբո»-ը—Էջմիածնի տնտեսական պատմությունը, որ հիմնված է կալվածագրերի, շահերից, սուլթաններից և այլ տիրողներից արված թղթերի վրա: Սիմեոնը կարգի է բերել Էջմիածնի դիվանում պահվող բոլոր կալվածական գործերն ու թղթերը և նրանցով տալիս է մի ընդարձակ պատկեր, որի մեջ տեսնում ենք, թե ո՞ր կաթողիկոսները փողով գնել են կալվածներ, իրենց ծախսով ջրանցքներ են շինել և այլ տնտեսական ձեռնարկություններ գլուխ բերել... «Ջամբո»-ը այն ժամանակների իրավական դրության և դատաստանական-վարչական բարքերի մի կատարյալ տեսարանացույց է...: Սիմեոն կաթողիկոսի հավաքած վավերագրերը ցույց են տալիս, թե տնտեսական և կուլտուրական ինչ խոշոր կենտրոն էր Էջմիածինն Արարատյան դաշտի համար և թե որքան մեծ է եղել նրա դերն իբրև գյուղատնտեսությունը զարգացնող և տարածող»⁷⁴:

Երևանցին վերոհիշյալ տպագրված գործերից բացի ունի նաև անտիպ գործեր, որոնցից են.

1. Լուծմունք արտաքին գրոցն Պորփիրի

⁶⁵ Ջամբո, էջ 6—44:

⁶⁶ Նույն տեղ, էջ 38—44:

⁶⁷ Նույն տեղ, էջ 68—91:

⁶⁸ Նույն տեղ, էջ 91—97:

⁶⁹ Նույն տեղ, էջ 98—99:

⁷⁰ Մ. արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 3038:

⁷¹ Լեո, էջ 959—960:

⁶⁵ Գիրք հանդիսութեանց տօնից կայսերականաց, ս. Էջմիածին, 1915, էջ «Ցառաջարկություն հեղինակի»: Տես նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր IV, Երևան, 1972, էջ 197:

⁶⁶ Դիւան..., Եւ ԸԼԸ:

⁶⁷ Լեո, էջ 959:

ներածութեան և Արիստոտէլի Ժ ստորոգութեանց և Պէրարմենիասին.

2. Լուծմունք Դաթի Անշաղթի հինգ առածից.

3. Մեկնութիւն բաժանման գոյից Դաթի Անշաղթ փիլիսոփային.

4. Լուծմունք Պրոկղի իմաստնոյ (ի վերալուծմանն Սիմէօնի վարդապետին Ջողայեցոյ).

5. Երկհատոր գիրս Քարոզից. զատաջինն ըստ կերպի ճստից և ներքողից, և երկրորդն տարեկան քարոզ.

6. Ներքողեան ի վեցօրեայ արարչագործութիւնն Աստուծոյ.

7. Ներքողեան ի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին մեր.

8. Ներքողեան ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին⁷⁵.

9. Բանք պիտանիք.

10. Նախերգանք քարոզից.

11. Լուծմունք Արտաքնոց.

12. Բանք և վկայութիւնք ի պէտս քարոզչաց.

13. Մեկնութիւնք Յայտնութեան Յովհաննու.

14. Ողբ աւագ ուրբաթու.

15. Կտակ մեծի ուրբաթու.

16. Յառաջարկութիւն աղօթից⁷⁶:

Երևանցոյ մատենագրական վարտակի մեջ է մտնում նաև նրա նշանավոր «Յիշատակարան»-ը, 1763—1767 թվականների, կանոնական թղթերն ու կոնդակները: Երևանցոյ «Յիշատակարան»-ը հրատարակել է Գրոտ քնն. Աղանյանը, Թիֆլիս, 1894-ին և կազմում է «Իրան հաշոց պատմութեան» Գ. գիրքը, Սիմէոն Երևանցոյ կենսագրությամբ, հավելվածներով և ծանոթություններով⁷⁷:

Երևանցին իր կյանքով ու գործունեությամբ, մատենագրական վաստակով և 17-ամյա հայրապետական իր գահակալությամբ հանդիսացաւ ԺԸ դարի մինչև 80-ական թվականները «այն վեհ և քնտիր հոգիներէն մին, որ իրենց արթուն մտքով, լուրջ ջանքերով և անխուճ աշխատասիրությամբ՝ տիպար գործիչը կկազմեն և իրենց ժամանակի տիրապետող դեմքը կդառնան»⁷⁸:

Երևանցին մեր ժամանակակիցն է իր լուսամիտ, կրթանկեր ու հայրենասիրական գործունեությամբ և մտորումներով, որպէս Հայոց Հայրապետ ու ճշմարտապետ իրաւ հայ մարդ:

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

⁷⁶ Ցուցակ ձեռագրաց, Երևան, Ա հատոր, 1965, Բ հատոր, 1970, տես անձնանունների ցանկ, Սիմէոն Երևանցի:

⁷⁷ Դիւան..., նույն տեղ, էջ 7—891,

⁷⁸ Մ. արքեպ. Օրմանյան, նույն տեղ, էջ 3122:

⁷⁵ Եփրեմ Ջորագեղցի, նույն տեղ, էջ 496: Ջամբո, էջ 34:

ՊԱՐԳԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՄԻՄԵՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ ԶԱՆՔԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԻԱՍՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԱԶԳԱՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Քանի որ մեր Մայր եկեղեցին մեկ է,
որ երկնեց մեզ, և մեկ է մեր հայր
սուրբ Հոգին, որ ծնեց մեզ, ինչո՞ւ պետք
է մի հոր և մի մոր որդիները երկա-
նակալած լինեն, և ոչ թե միաբան:
(Եղիշե, է գլուխ)

Հայ եկեղեցին վերջին 15 տարիների ընթացքում սփյուռքում դժվարին ժամանակաշրջաններ է ապրում, Անթիլիասի Աթոռի ստեղծած եկեղեցական ծանոթ տազնապի պատճառով, տազնապ, որը քայքայում է հայ եկեղեցու միությունը, խոչընդոտում է նրա ներքին խաղաղությունը և մեծ հարված է հասցնում նաև ազգապահպան նվիրական գործին:

Անթիլիասի տազնապի ստեղծման շարժառիթներն ու պատմությունը ծանոթ են բոլորին: Ծանոթ են միաժամանակ այդ տազնապի խաղաղ ու դրական լուծման նվիրված ընդհանրապես Մայր Աթոռի և ի մասնավորի Ամենայն Հայոց Հայրապետի՝ որպես հայ եկեղեցու հոգևոր գերագույն իշխանության Պետի՝ անշահախնդիր վերաբերմունքը, բազմաթիվ ջանքերն ու հորդորները, խաղաղասիրական կոչերն ու առաջարկները հայ եկեղեցու ծոցում կանոնականությունը և ներքին խաղաղությունն ու միասնությունը վերահաստատելու համար:

Այս օրերին, երբ նշվում է Մայր Աթոռի տպարանի հաստատման 200-ամյակը, ցանկանում ենք մասնավոր կարևորությամբ «Էջմիածին» ամսագրի ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացնել Սիմեոն Երևանցի մեծագործ կաթողիկոսի եկեղեցականներ ու հայրենասիրական ջանքերը այդ ժամանա-

կահատվածում, 1763—1780-ական թվականներին հայ եկեղեցու միության ու հայ ժողովրդի ազգապահպանման սրբազան գործում:

Սիմեոն Երևանցու համար ս. Էջմիածինը մի ամբողջ պաշտամունք էր ու հայրենասիրության մարմնացում, և նա ցանկանում էր, որ Մայր Աթոռը ճիշտ այսպիսի պաշտամունք դառնա նաև ողջ հայության համար: Ահա թե ինչու Երևանցին իրեն հատուկ հետևիտականությամբ պաշտպանում էր Մայր Աթոռի ընդհանրական շահերն ու համագային իրավունքները ամեն տեղ, ուր դրանք կարող էին վտանգված լինել:

Բ

Ժ՛հ դարի վերջերին, Կիլիկիայի հայոց թագավորության անկումից հետո, հայոց եկեղեցին զրկվեց պետական իշխանության հովանավորությունից: Ստեղծված բազմաթիվ գաղթօջախներում հայ համայնքների գլուխ ճանաչվեց եկեղեցին, որ և, հանգամանքների բերումով, ստանձնեց նաև մասամբ աշխարհիկ իշխանության դեր, կախված տեղական իշխողների կամայականություններից:—Գլխավորապես հենվելով լեզվի, ազգային ավանդությունների և լուսավորչահիմն եկեղեցական ծիսակատարությունների պահպանման վրա, գաղթօջախ-

ները դժվարությամբ էին պահպանում իրենց ազգային դեմքը: Նրանք պահանջ էին զգում մի կենտրոնացման ուժի, արագաձայն հաստատության, որ, գտնվելով մայր հայրենիքի հողի վրա, ազգին մատուցած իր ծառայություններով և հայրենի հիշատակներով վատ պահեր հայությանը սրտում ազգապահպանման վեճ զգացումը: Այդպիսի մի օջախ կարող էր հանդիսանալ միայն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը: Նրան էր վերապահված երազանքից իրական հողի վրա դնելու տարագիր հայության տունդարձի ընթացքը:

Հայահավաքման գաղափարը իհարկե մեր չէր, որ արծարծվելու էր հայոց եկեղեցու գմբեթների տակ: Դեռ ԺԱ դարում գիտնական Հովհաննես Սարկավազ վարդապետը հորինած իր մի շարականում մորմոքված սրտով ասում էր՝

Պարզևների Բաշխող.

Քո ցրված մանուկներին,

Տրտմությամբ և հորդահոս արցունքներով մեր վարատվածներին

Ուրախությամբ ժողովիր և փրկիր:

1166 թվին Կիլիկիայում կաթողիկոս ընտրվելու առիթով արտասանած իր ատենախոսությունում միևնույն ցանկությունն էր հայտնում Ներսես Ծնորհալին. «Ցրված է մեր ազգն ու ժողովուրդը տիեզերքով մեկ՝ օտարասեռ ազգերի մեջ,—ասում էր նա,—պետք է վերադարձնել ամենքին հայրենի աշխարհ..., վերաստեղծել արդար թագավորություն»:

Սակայն ավելի հեշտ էր նման ցանկությունների արտահայտելը, քան նրանց իրագործելը: Հայ իրականությունը հույս չէր ներշնչում ոչ «Արդար թագավորություն» վերաստեղծելուն և ոչ էլ շուտով հայրենի եզերքը տեսնելուն: Դեռ ավելին, իրար հաջորդող թուրք-սելջուկների, թաթար-մոնղոլների, պարսիկների և օսմանցիների արշավանքները ստիպում էին հայ ժողովրդին բռնել օտար երկրների ճամփան: Ուրեմն, նախ և առաջ, անհրաժեշտ էր ուշադրություն դարձնել գաղթօջախների ազգապահպանման վրա, ուժեղացնել գաղթօջախների կապը հայրենիքի հետ՝ եկեղեցու միասնությունը պահպանելու միջոցով, եկեղեցին դարձնել ազդու միջոց՝ ընդդեմ հայ կյանքը թափանցող օտարամուտ ավանդների: Այս գաղափարախոսության ամենակարկառուն դեմքը Սիմեոն Երևանցի մեծագործ և հայրենասեր կաթողիկոսն էր:

Գ.

1780 թվի հուլիսի 26-ին, երկարատև, ծանր հիվանդությունից հետո, Սիմեոն կա-

թողիկոս Երևանցին, զգալով մոտալուտ մահը, հոգեվարքից առաջ, իր մոտ գտնվող խոստովանահոր՝ լուսարարապետ Մարկոս Եպիսկոպոսին պատվիրեց՝ չհապաղեցնել մոր կաթողիկոսի ընտրությունը, որպեսզի «Աթոռն անալցելու չմնայ այս վնասաշատ ժամանակին»: Այսպիսով, մինչև վերջին շունչը, մինչև աչքերի հավիտենական փակելը, երանելի Հայրապետի ամբողջ ուշքն ու միտքը Մայր Աթոռն էր, նրա անվնաս պահելը՝ իրեն համահայկական նշանակություն ունեցող մի այնպիսի կենտրոնի, որի վտանգված լինելը նա համարում էր ամենամեծ դժբախտությունը հայ ժողովրդի հայրենասիրական, հոգևոր և բարոյական կյանքում:

Ինչո՞ւ էր Սիմեոն Երևանցին հայ ժողովրդի ապագան կապում ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռի հարստության և նրա զահակալի բարձր հեղինակության հետ: Այս հարցի պատասխանը գտնելու համար անհրաժեշտ է իմանալ, թե Սիմեոն Երևանցին ինչ կարծիք ուներ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իշխանության և պարտականությունների մասին, որպես հայ հառաքելության հոգեվոր գերագույն պետի և դեկալարի, և ինչ փաստարկներով էր նա հիմնավորում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գերազանցությունը մասնավոր, տեղական կաթողիկոսական մյուս Աթոռների վրա:

Սիմեոն Երևանցին հաստատու համոզված էր այն բանում, որ Ամենայն Հայոց կաթողի-

¹ «Վնասաշատ ժամանակներ» ասելով Սիմեոն Երևանցին նկատի ուներ իր կաթողիկոսության վերջին երկու տարիներին Մայր Աթոռի շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունները: ԺԸ դարի երկրորդ կեսից սկսած, Իրանի կենտրոնական իշխանության թուլացման հետևանքով, պարսից խանությունը, որոնց թվում և Երևանի խանությունը, միայն ամուրով էին պատկանում Պարսկաստանին: Յուրաքանչյուր խան իր երկիրը կառավարում էր ինքնուրույն կերպով: Երևանի խան Հուսեյին Ալին հարկատու էր դարձել վրաց Հերակլ Բ թագավորին և ամեն տարի պարտավոր էր որոշ գումար վճարել, սակայն զանազան սուտ խոստումներով ձգձգում էր հարկի ժամանակին վճարելը և առիթ էր տալիս Հերակլին գործերով մոտենալ Երևանի խանության ամրամնակներին: Երկու անգամ Սիմեոն Երևանցին միջնորդ հանդիսանալով և նվերներ տալով կարողացավ հաշտեցնել թշնամի կողմերը: Չնայած դրան, խանը շարունակեց թերաճալ իր պարտականությունների կատարման մեջ: Այդ պատճառով էլ 1779 թվին Հերակլը մորից հարձակվեց Երևանի խանության վրա: Երևանը գրավվեց, քանդվեցին և կողոպտվեցին հայ գյուղերը և երեսուցից ավելի եկեղեցիներ, քանականի թվով էլ գերինքի տարվեցին: Մայր Աթոռի վնասները հասան հարյուր հազարների:

կոսը հայ ազգի գլուխն է, պատասխանատու է նրա բախտին:—Թեև,—գրում է նա իր մի կոնդակում,—կործանվել է հայերի թագավորությունը և հայերն ընկել են օտարերկրացիների լծի տակ, սակայն մնացել է հոգևոր իշխանությունը և կա հայ ժողովրդի հոգեվոր իշխան՝ հանձին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս-Պատրիարքի²: Չնայած,—զարգացնում է իր միտքը Սիմեոն Երևանցին,—ս. էջմիածնի Աթոռից արտաքին ազդեցությունների բերումով փորձում են բաժանվել Սսի և Այդառնարի կաթողիկոսները, «...Սակայն էջմիածնացիները կաթողիկոսն լստաջ և լեռնոյ և մինչև ցարդ՝ շնորհօքն Աստուծոյ է նախապատիւ, գերագահ, հոշակատր և անուսնի քան զայլսն ի յամենայն ազգս և է սիրելի և անարկու ի վերայ ամենեցուն. որ եթէ հարկն պահանջիցէ և զիրաւունս ունիցի, կարէ և բանի առնել զմիւս կաթողիկոսունս և լուծանել ի կարգէն. նմանապէս զեպիսկոպոսունս և զայլսն կարգաւորսն նոցին: Բայց նոքա ոչ բնաւ և ոչ կարեն իսկ ձեռն ածել ի կաթողիկոսն էջմիածնի, և ոչ ի կարգաւորս և յաշխարհականս նորին»³:

Այս բոլոր իրավունքները վերապահվում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին այն պատճառով,—ասում է Սիմեոն Երևանցին,—որ նրա գահանիստ Աթոռը լուսավորչահիմն է, մայրն է բոլոր հայոց եկեղեցիների, և որ, սկսած Գրիգոր Լուսավորչից մինչև նրա որդիները, թոռները և նրանց մերձավորները, ունեին ուժեղ կենտրոնական իշխանություն, որ անարգել կերպով տարածվում էր Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի բոլոր հայ եկեղեցիների վրա: Իսկ հետագայում, երբ Մայր Աթոռը Սսից տեղափոխվեց ս. էջմիածին, 1441 թվին, Մովսես Սյունեցի կաթողիկոսը և նրա հաջորդները վերականգնեցին Մայր Աթոռը, հասցրին իր նախկին փառքին «...և զԱզգս մեր ցրուեալ և անիշխանացեալ վերածողովելով ընդ թեօք սորին պահպանեցին ի հոգևոր և ի մարմնաւոր թշնամեաց, որք որպէս Ջորաբաբել եղեն մեզ յիրաբանչիր ժամանակս զկնի Սողոմոնի»⁴: Ուրեմն,—եզրակացնում է Սիմեոն Երևանցին,—Մայր Աթոռի հոգևոր իշխանությունը պետք է տարածվի, առանց բացառության, այն բոլոր տեղերում, ուր կա հայոց եկեղեցի և ուր ապրում են լուսավորչական հավատքին հետևող հայ մարդիկ:

Արտահայտելով իր մտածումները Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և ս. էջմիածնի

Աթոռի դերի և առաքելության մասին, Սիմեոն Երևանցին, անկասկած, նկատի ուներ հայոց եկեղեցու ընդհանուր շահերի պաշտպանությունը, սակայն միանգամայն սխալ կլիներ հարցը միայն դրանով սահմանափակել: Կային այլ կարևոր խնդիրներ, որոնք շարունակ իրենց վրա էին քսեռում նրա ուշադրությունը:

Իրանցից մեկը ազգապահպանման խրդիրն էր: Ապրելով դառն և նեղ ժամանակներում, երբ հայ ժողովուրդը կորցրել էր պետական անկախությունը և ցրվել աշխարհով մեկ, Սիմեոն Երևանցին չէր գտնում մեկ ուրիշ միջոց ազգապահպանման, քան էր՝ ողջ հայության համախմբումը ս. էջմիածնի շուրջ:

Մյուս խնդիրը՝ Սիմեոն Երևանցու համար Մայր Աթոռը հայ ազատագրական շարժման կենտրոն համարելն էր:

Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության շրջանին (1763—1780) Հայաստանը մնում էր բաժանված շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի միջև: Այդ երկու բռնակալ տերությունների իշխանության տակ ապրող հայերը ենթարկվում էին քաղաքական-տնտեսական դաժան ճնշման և չտեսնելով հալածանքների: Սոցիալական և ազգային ճնշումը ընդունում էր ամենախաչտառակ, նողկալի ձևեր: Սուլթանների, շահերի, փաշաների, խաների և այլ փոքր ու մեծ բռնակալների անսանձ կամայականությունները վերջ չունեին: Հայերի վրա գործադրված բռնությունները, թալանը, սպանությունը և եկեղեցիների պղծումը սովորական երևույթներ էին:

Սիմեոն Երևանցու պես հայրենասեր կաթողիկոսը չէր կարող անտարբեր գտնվել իր ժողովրդի կրած տառապանքների և թշվառությունների հանդեպ: Նա ստեղծված կացությունից դուրս գալու միջոցներ էր որոնում: Նրա ուշադրության կենտրոնը հետըզհետե հզորացող քրիստոնյա Ռուսաստանն էր: Նա այնտեղից էր սպասում հայ ժողովրդի ազատագրումը պարսկական և թուրքական անարգ լծից⁵:

⁵ Ст'я Е. Хубов, Описание достопомятных происшествий в Армении, случившихся в последние тридцать лет, т. е. от патриаршества Симеона до 1809 года, СПб., 1811, стр. 1—2.

Ռուսաց պետության օգնությամբ ազատագրվելու երազանքը չէր լքում նաև Սիմեոն Երևանցուն նախորդող կաթողիկոսներին: Դեռ 1760 թվին Հակոբ Ծամախեցի կաթողիկոսը ռուսաց ցարին հղելիք մի գրություն էր նախապատրաստել, որով նա խնդրում էր՝ հոգ տանել հայոց և վրաց ժողովուրդների մասին, պաշտպանել նրանց օտար զավթիչներից և տեղական աւատատերերի ասպատակություններից:

² А. Р. Иоанисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1945 г., стр. 171.

³ Սիմեոն Երևանցի, Զամբո, Վաղարշապատ, 1878 թ., էջ 54—55:

⁴ Անդ, էջ 18:

Վերականգնելու նպատակով հայ-ռուս ավանդական փոխհարաբերությունները, որոնք քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով որոշ ժամանակ դադարել էին, Սիմեոն Երևանցին 1786 թվի օգոստոսի մեկի թվականով մի գրություն ուղարկեց Եկատերինա Բ կայսրինին՝ խնդրելով բովանդակ հայ ժողովուրդը Ռուսաց պետության հովանավորության ներքո առնել⁶։ Սիմեոն Երևանցու ջանքերն ապարդյուն չանցան։ Ծոտով առացվեց Եկատերինա Բ-ի բարեհաճ հրովարտակը։ Սիմեոն Երևանցին, իբրև երախտագիտություն, կազմեց «Գիրք հանդիսադրությանց տօնից կայսերականաց» անվամբ, որով հրամայում էր՝ քանի հայերը «Գոն ընդ օրհնեալ տերութեամբ մորին (Եկատերինա Բ-ի և նրա հաջորդների—Պ. Ե.) ...Եկեղեցականօք և աշխարհականօք մեծահանդիսութեամբ կատարեցին զայս կարգ»։

Սակայն պետք է ասել, որ թեև Սիմեոն Երևանցին կողմնակից էր արտաքին օգնության, բայց ընդհանրապես դեմ էր երկրի ներսում կատարվող որևէ ապստամբական ելույթի կամ ազատագրական պայքարի, որովհետև, լինելով քաղաքական ակամավոր գործիչ, նա շատ լավ էր հասկանում, որ թուրքերի և պարսիկների միջև եղած պատերազմները, հայ իշխանական մնացորդ տարերը իրական նախադրյալներ չէին ստեղծում ապստամբական շարժման հաջող վախճան ունենալուն, իսկ անհաջողության դեպքում՝ խորտակվելու էր հայ ժողովրդի իղձերի և հույսի վերջին հանգրվան հանդիսացող ա. Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռը, որ, ինչպես վերևում ասացինք, Սիմեոն Երևանցու անկեղծ համոզմամբ, լինելու էր արդեն վերջնական և անուղղելի ազգային աղետ։

Այս բոլորից էլ Սիմեոն Երևանցին այն հետևությանն էր հանգում, որ միայն ադիսի հատկություններով օժտված, հայրենիքի և եկեղեցու պաշտպանների արյամբ սրբագործված ա. Էջմիածինը կարող է իր շուրջ համախմբել հայ ժողովրդին և տնօրինել նրա բախտը։ Ինչ վերաբերվում է Սսի, Աղթամարի և Գանձասարի կաթողիկոսական Աթոռներին, ապա, սրանք լինելով

մասնավոր Աթոռներ, չունենալով ա. Էջմիածնի պատմական անցյալը, բարձր հեղինակությունը և հմայքը հայ ժողովրդի աչքում, ի վիճակի չեն որևէ կերպով փոխարինելու նրան։

Հայոց եկեղեցու միասնությունը պաշտպանելու համար Սիմեոն Երևանցու ձգտումն էր միշտ բարձր պահել Ամենայն Հայոց Ընդհանրական Հայրապետության հեղինակությունը, ունենալ մեկ գերագույն կաթողիկոս, ուժեղացնել Էջմիածնի տնտեսական և քաղաքական նշանակությունը, պայքարել կաթողիկ միախմբման նույնագույնությունների դեմ և ստեղծել վանքերին կից դպրոցներ։

Սիմեոն Երևանցու համար պարզ էր, որ առանց տնտեսական հիմքի դժվար է բարձրացնել Էջմիածնի հեղինակությունը և այն դարձնել Ամենայն Հայոց Հայրապետության պաշտանիստ կենտրոն, ուստի միզ ու ջանք չէր խնայում ուժեղացնելու Էջմիածնի տնտեսական հզորությունը։ Նրա կաթողիկոսության ժամանակ Էջմիածնի տնտեսությունը հասնում է իր ծաղկման գագաթնակետին և, որպես հետ միաստեղ, մեծանում է Մայր Աթոռի դիրքն ու անունը. «Սուրբ Աթոռն է շնորհօքն Աստուծոյ մեծանուն և հոշակեցեալ,—գրում է Սիմեոն Երևանցին,—լցնալք միաբանիւք և պէսպէս պաշտօնէիւք, պերճացեալ երեւիլ զարդուք և կահիւք, ճոխ փառօք և անթագոցանելի հանդիսիւք, ունոյ բազմապիսեաց ելից և մոից։ Եւ վերջապէս գոյով քաղաք ի վերայ լերին՝ որ ոչ կարէ թագչիլ ըստ Տառն բանիւ»։

Եվ որովհետև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության Աթոռը բարեկարգ վիճակ է առնել և դարձել ողջ հայությանը միացնող մի նկիրական կենտրոն, ուրեմն,—ավելացնում է Սիմեոն Երևանցին,—Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունները պարտավոր էին «...բառնալ զանհիմն գհետնաբոյս և զպատահանիստ կաթողիկոսութիւնս իւրեանց և հետեիլ և հնազանդիլ արմատոյ, հիմնահաստատ և բնիկ Աթոռոյս իւրեանց և սմա նստող կաթողիկոսաց, որպէս հետեւեցան Էջմիածնայինքս նոցա՝ և լռեցին այնքան ժամանակ»։

Սիմեոն Երևանցուն առանձնապես վրշտացնում էր Գանձասարի Աթոռի խառը և շփոթ վիճակը։

Գանձասարի կաթողիկոսական Աթոռը ԺԳ դարի 40-ական թվականներից մինչև ԺԸ դարի վերջերը գտնվում էր Խաչենի Հասան Զալալյանների ձեռքում, ընդհուպ մինչև ԺԷ դարի 30-ական թվականները։ Գանձասարի կաթողիկոսները ճանաչում էին Էջ-

⁶ Հայոց նրան չհաջողվեց անմիջական կապ հաստատել Ռուսաց կառավարության հետ (Մատենադարան, կաթողիկոսների արխիվ, թղթապահակ 243, փաստաթուղթ № 18)։

⁷ Եկատերինա Բ-ին ուղղված սույն գրությամբ Սիմեոն Երևանցին միաժամանակ խնդրում էր, որ Էջմիածնի իրավասության սահմաններից դուրս եղող Ռուսահայոց թեմը մորից իր նախնին դիրքին վերադարձվի։

⁷ Զամբո, տես առաջաբանը (էջ 2)։

⁸ Անդ, էջ 54։ Ընդգծումները մերն են— Պ. և. Գ.։

միածնի գերագաճությունը: Ժէ դարի վերջերին Ղարաբաղում (Գանձակից ոչ շատ հեռու) հայտնվեց նոր, ինքնակուշ կաթողիկոս, որ աթոռական կենտրոն հայտարարեց Երեք մանկանց վանքը: Սկսվեց պայքարը Գանձասարի և Երեք մանկանց վանքերի միջև: Պայքարին իրենց միջամտություններով խառնվեցին Գյանջալի, Ղարաբաղի և Երեվանի խաները: Ժէ դարի 70-ական թվականներին Գյանջալի խանի հավանությամբ Երեք մանկանց վանքի կաթողիկոս դարձավ Իսրայելը, իսկ Գանձասարում՝ Ղարաբաղի Իբրահիմ Խալիլ խանի և հայ մելիքների միջնորդությամբ կաթողիկոս նշանակվեց Հովհաննեսը: Սիմեոն Երևանցի Խարայելից, որպես հակաթոռի, պահանջեց հրաժարվել և նրան գրեց հետևյալ նամակը.

«Բանգի որպէս իմանամք ի գրոց և ի լրոց, բնիկ Աղուանք վարեցեալք են ի պըղծոյն Լանկթամուրայ ի Դանդահատ, որք այժմ կան անդ տանկական հաւատով, վկայեն թէ՛ ունին տակաւին լարարողութիւն իւրեանց զոման նշանս քրիստոնէական, զի առնին ի վերայ խմորայ գիւղ և զայլս այսպիսի ունիլ ասեն: Մանաւանդ զի ինքեանք իսկ տանիկ Աղուանքն բերանով իւրեանց զտյն ասեն. իսկ սակաւքն ի ճոցանէ, որք մնացեալք են ի բնիկ երկիրն իւրեանց, զոն այժմ քրիստոնէական հաւատով որ Ուտիք կոչին, իսկ բազմութիւնք հայալեզու և հայակրօն ժողովրդոցն որք այժմ գոն ի երկիրն Աղուանից, հայք են ի բնէ: Բայց վասն վրդովմանց և աւերմանց Հայաստան երկրացս, ցան ու ցիր եղեալ ի տեղեաց իւրեանց անդ, են ժողովեալք, որպէս և այժմ բազումք երթան»⁹:

Համատ և հետևողական պայքարից հետո Սիմեոն Երևանցի չեզոքացնում է հակաթոռ Խարայելի ազդեցությունը՝ Գանձասարի օրինական կաթողիկոս ճանաչելով Հովհաննեսին: «Արդ գլխացաւութիւնսն զորս կրեցաք մեր յիւրաքանչիւրոց կողմանցն (այդ Աթոռի գործը կարգավորելիս—Պ. Ե.)՝ ոչ կարենք ի գիր արկանել»,—զանգատվում է Սիմեոն Երևանցի¹⁰:

Սիմեոն Երևանցի գիտեր, որ շատ դեպքերում հայոց եկեղեցու ներսում առաջացած խռովությունների և երկպառակությունների պատճառը ոչ այնքան հակաթոռ կաթողիկոսներն էին, որքան մահմեդական իշխողները, որոնք, իրենց սեփական շահերից դրդված, զանազան խոստումներով գրգռում էին նրանց Մայր Աթոռի դէմ՝ Էջմիածնապատկան թեմերը բռնագրավելու համար:

Սիմեոն Երևանցի անարգանքի պլանին էր գամում օտարների ձեռքին գործիք դարձած հենց այդպիսի հոգևորականներին, նրանց վնասարար գործունեությունը համարելով դավադրություն՝ հանդեպ հայ ժողովրդի և հայոց եկեղեցու:

Սիմեոն Երևանցի մեծ կարևորություն էր տալիս կաթողիկոսական Աթոռի որսեղ զըտնրվելու և ինչպիսի միջավայր ունենալու հանգամանքին: Նրա կարծիքով՝ եթե կաթողիկոսական Աթոռը Հայաստանի սիրտ Արարատյան դաշտումն է և շրջապատված հայ բնակչությամբ, որ իր թվով գերազանցում է օտարազգի խայտաբղետ տարրին, ապա նա դրանով ապահովում է և իր գոյությունը և մայր հայրենիքի իրական գոյությունը:—Իրավունք ունեւ լուսաւոգի Հայրապետը. հարյուրավոր տարիներ շարունակ ս. Էջմիածինը, շնորհիվ իր բարձր հեղինակության և իր նկատմամբ հայ ժողովրդի տածած սիրտ և ջերմեանդության, չնայած բազմաթիվ արտագաղթների, կարողացավ Արարատյան դաշտում և նրա մերձակա գավառներում պահել հայության հոծ զանգվածներ և հասցնել լավագույն ժամանակների:

Բոլորովին այլ պայմաններ են ստեղծվում հայրենիքից հեռու, օտար երկրներում զըտնրվող կաթողիկոսական Աթոռների համար: Այդ Աթոռները, ի վերջո, —ասում էր Սիմեոն Երևանցի, —դատապարտված են ուշնչացման, իսկ նրանց ապավինած հայությունը՝ օտարների հետ ձուլման: Որպես օրինակ, Սիմեոն Երևանցի բերում է Սսի կաթողիկոսական Աթոռի անմխիթար և ողբալի վիճակը: Երբ կաթողիկոսական Աթոռը տեղափոխվեց Ռում Կալե, Հոռմկլա, —գրում է նա, —մեր ժողովուրդն աստիճանաբար սկսեց գաղթել այնտեղ: Աշխարհականները և հոգևորականները նույնիսկ որոշ ժամանակ այնտեղ նոր թագավորություն հիմնեցին, բայց քանի որ հողը հունական էր և բնակեցված հույներով, ուստի մեր գաղթականները խառնվեցին նրանց հետ, ընդունեցին նրանց սովորությունները, բարքերը, լեզուն, հագուստը, սնունդը և այլ կենցաղայինը, այն չափով, որ միայն «Հայ» անունով և դավանությամբ էին մեզ պատկանում, իսկ մնացած բոլորով հեռացել և առանձնացվել էին հայրենիքում մնացող հայերից: Դրա հետեւանքով Կիլիկիայի և բուն Հայաստանի հայերի միջև ծագեց մեծ օտարացում»¹¹:

Հայոց եկեղեցու միասնության ապահովումը Սիմեոն Երևանցի տեսնում էր ոչ միայն հայոց եկեղեցու մի գլուխ ունենալու մեջ, այլև եկեղեցական հայրերի կողմից հաս-

⁹ Դիան հայոց պատմութեան, Թիֆլիզ, 1894 թ., հտ. Գ, էջ 417—418:

¹⁰ Ջամբո, էջ 54:

¹¹ Անդ, էջ 54:

տատված կարգ ու կանոնի սրբորեն պահպանելու մեջ, որ իր հերթին գրավական էր հայրապետական իշխանության ամրապնդման և զորացման:

Այդ է պատճառը, որ Սիմեոն Երևանցին դատապարտելի էր նկատում ինչպես իրեն նախորդող կաթողիկոսների, այնպես էլ իր կաթողիկոսության շրջանին կատարված եկեղեցական օրինազանցությունները և հարկ եղած դեպքերում խիստ միջոցներ գործադրում: Բերենք մի քանի օրինակներ:

Սիմեոն Երևանցին չի քաշվում վատասկավոր, հեղինակավոր և բազմաթիվ Նովահանես (Վոլոտ) պատրիարքին անվանել «խորամանկ, շոքմոգ, կեղծավոր և խաբող...» (Ջամբո, էջ 235), այն բանի համար, որ վերջինս, խախտելով հայոց եկեղեցու օրինական և ավանդական կարգը, նորընտիր կաթողիկոս Կարապետ Զեյթունցուն օծել է տվել Կ. Պոլսում, նախօրոք թույլտվության ֆերման ստանալով սուլթանից, որով սկիզբ է դրել կաթողիկոսների հաստատման մասին օսմանյան պետությունից հատուկ հրովարտակ տրվելուն:

Դրվատելով Եղիազար կաթողիկոս Այնթապցու գործունեությունը (երբ նա արդեն Էջմիածնի կաթողիկոս էր), Սիմեոն Երևանցին «լրբություն» է համարում Հակոբ Զոտայեցու կաթողիկոսության ժամանակ, Օնոփրիոս եպիսկոպոսի և այլոց թելադրությամբ, ինչպես և սուլթանական ֆերմանի հիման վրա, նրա՝ Երուսաղեմում հակաթոռ կաթողիկոս նստելը և ս. մյուռոնի օրհնությունը: Որպեսզի նման գործերը ապագայում վատ օրինակ չծառայեն, Սիմեոն Երևանցին «Ջամբո»-ը գրելիս հիշյալ ֆերմանը գտնում է կաթողիկոսական արխիվում և ոչնչացնում (անդ, էջ 240):

Այաշկերտի և Բայազետի հոգևորականներից ոմանք հեռանում են հայոց եկեղեցուց և դառնում «Ախթարմա»¹²: Սիմեոն Երևանցին պահանջում է թեմի առաջնորդ Զաքարիայից՝ այդ անձանց ուղարկել Մայր Աթոռ:

Երբ Սիմեոն Երևանցուն հայտնի է դառնում, որ Խոյի վիճակի քահանաներ տեղ Եղիան և տեղ Առաքելը երկնանցիներ են, խնդրում է տեղի կառավարիչ Ահմեդ բեկին՝ նրանց անմիջապես ուղարկել Էջմիածին, և ինքն անձամբ է գլխավորում նրանց գործի քննությամբ¹³:

Հայոց եկեղեցու միասնությանը սպառնացող վտանգներից մեկն էլ հաշ կաթողիկոսների ոտնձգություններն էին, որոնք ուժեղանում կամ թուլանում էին, նայած այն

հանգամանքի, թե ինչպիսի դիրք էր բռնում նրանց վերաբերմամբ Օսմանյան պետությունը: Որ ձեռնհաս էր լինում Սիմեոն Երևանցին, այնտեղ վերջ էր տրվում կաթողիկոսների ազդեցությանը: Սակայն պետք է ասել, որ Սիմեոն Երևանցին ընդհանրապես խուսափում էր նրանց դեմ բռնել միջոցներ գործադրելուց և աշխատում էր հաշտ ու բարեկամական հարաբերություններ պահել: Բոլորովին այլ էր նրա բռնած դիրքը հանդեպ հայ կաթողիկոսների, երբ խնդիրը վերաբերում էր եկեղեցական հացերի ծխական և այլ բովանդակությամբ հրատարակված գրքերին, որ թույլ էին տրվում դիտավորյալ աղավաղումներ, և, մասնավոր, անողոր էր և անզիջող հացոց եկեղեցու դավանաբանությունը քննադատող հայ կաթողիկոսականների նկատմամբ: Կաթողիկոսները, սովորաբար, հայոց եկեղեցու դավանաբանությունը համարում էին պակասավոր, իսկ լոթերականները (ինչպես Սիմեոն Երևանցին էր անվանում բողոքականներին)¹⁴՝ ավելորդություններով բեռնավորված: Այս հարցի կազակցությամբ Սիմեոն Երևանցին ուներ իր ներքին հաստատ համոզումը. նրա հայրապետական հետևյալ վեճի և ուղղամիտ հայտարարությունը հայոց եկեղեցու դավանաբանության մասին միշտ էլ կարող է լուսավորչաժին հավաստացյալի ձեռքին պաշտպանության զենք լինել՝ ընդդեմ հայոց եկեղեցու վարդապետության մեջ ներմուծվելիք որևէ դավանաբանական «նորություն»:

«Հաւատքն մեր ոչ է հնացեալ, զի նորոգեացի, ոչ է թերի՝ զի լրացի, այլ շնորհօքն Քրիստոսի ունիմք ի սրբոյ Լուսաորչէն մերմէ եւ ի նորին Շառաիդացն զկատարեալ հաւատ, զուղիղ դասանութին, եւ զգեղեցիկ սանդուղթինս սրբոյ եկեղեցոյ, որ բաւական է մեզ ի փրկութիւն եւ ի կեանս յաիտենականս ածել: Որ եւ վկայ եւ երաշխատոր իսկ դնեմ զիս առաջի Քրիստոսի եւ սրբոյ Լուսաորչին մերոյ ի հանդերձելումն, զի եթէ ոք ընդ այս հաւատոյս եւ դասանութեանս, զորս ունի եկեղեցիս Հայաստանեայց, ունիցի նաեւ զգործս քարիս ընդ պատուիրանին Քրիստոսի, անկարծիք ժառանգելոց է զկեանս յաիտենականս»¹⁴:

Սիմեոն Երևանցին հայրենասեր էր այս բառի ամենաազնիվ նշանակությամբ: Նրա՝ դեպի ս. Էջմիածինը տաժաժ սերը հասնում էր պաշտամունքի: Նա ցանկանում էր, որ միշտ արքայիս պաշտամունքի առարկա դառնա ս. Էջմիածինը ողջ հայության հա-

¹² Դիւան հայոց պատմութեան, հտ. Գ, էջ 828:

¹³ Անդ, էջ 384:

¹⁴ Տօնացոց նախապէս կարգեալ սրբոյն Սահակայ, արդէն վերադին նորոգմամբ յերկուս հատորս քաժանցեալ, աշխ. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի. Էջմիածին, տպ. ս. Գ. Լուսաորչի. 1774, էջ 364:

մար, որպեսզի անլուր տառապանքների մատնված հայ ժողովուրդը կարողանա պաշտպանել իր համազգային իրավունքները: Ահա թե ինչու Սիմեոն Երևանցին ամենուրեք արտահայտելով իր սերը և նվիրվածությունը Մայր Աթոռի հանդեպ, միաժամանակ կոչ էր անում հայությանը՝ ազգային միությունը պահելու համար չմոռանալ ա. Էջմիածինը:

Սիմեոն կաթողիկոսի մահվանից հետո անցել է մոտ երկու հարյուր տարի: Այդ ժամանակաշրջանում շատ բան է փոխվել հայոց եկեղեցու կյանքում, սակայն նրա կողմից արժարժված գաղափարներն ու կատարած ջանքերը հայոց եկեղեցու միասնության և հայ ժողովրդի ազգապահպանման մասին, չեն կորցրել իրենց արդիականությունը և չեն էլ կորցնի այնքան ժամանակ, քանի գոյություն կունենան սփյուռքը Մայր Աթոռից և հայրենիքից բաժանելու Անթիլիասի Աթոռի տխուր ու դատապարտելի փորձերը, ինչպես նշված են 1972 թվականի դեկտեմբերի 4-ի Մայր Աթոռի կողմից տրված «Պաշտոնական հայտա-

րարություն»-ի մեջ, որ Անթիլիասում 23—26 հոկտեմբեր 1972-ին գումարված կիլիկյան Աթոռի ազգային ընդհանուր ժողովի՝ մամուլում հրատարակված փաստաթղթերի առիթով «սպասելի էր, որ կիլիկյան Աթոռի ընդհանուր ժողովը բարի կամեցողությունը ցույց տար՝ գեթ մեղմելու արտասահմանի մեր եկեղեցու ծոցում ստեղծված տագնապը, սրբազրումովը ծանոթ օրինազանցությանց:

Այժմ մեզ մնում է հուսախաբություն և վիշտ հայտնել, որ հիշյալ ժողովը, ընդհակառակը, ձգտել է առավել խորացնել 1956 թվականից իր որդեգրած քաղաքականությունը, այն է՝ բաժանել սփյուռքի թեմերն ու հավատացյալ ժողովուրդը սուրբ Էջմիածնից և եկեղեցուց նրանց իր իշխանության:

Այս կացության առաջ Մայր Աթոռն պարտք է համարում հրավեր կարդալ հայ հոգևորականության ու հավատացյալ ժողովրդին, որ վճռական վերաբերմունքով Անթիլիասին ցույց տան մեր եկեղեցու միության և մեր ժողովրդի միասնության ուղին սուրբ Էջմիածնի օրհնության ներքո»¹⁵:

¹⁵ «Էջմիածին» ամսագիր, 1972, № ԺԱ, էջ 30:

**ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԸ***

Վերջին հետազոտություններից երևում է, որ հայկական առաջին տպարանը հիմնվել է Վենետիկում 1512 թ., ում Հակոբի աշխատությամբ: Զանազան ժամանակներում հայոց տպարանները հաստատվել են նաև Կ. Պոլսում, Ամստերդամում, Կալկաթայում, Իլլիովում և հայկական ուրիշ գաղութներում: Համարյա ամեն տեղ էլ այդ տպարանները հիմնվել են ս. Էջմիածնի անունով, իսկ հաճախ նաև նրա օժանդակությամբ:

Իսկ բուն Էջմիածնում տպարան հաստատելու քոչորովին հնարավորություն չկար պարսկական ավերիչ պատերազմների պատճառով: Միայն ԺԸ դարում հնար եղավ առաջին անգամ տպարան հաստատելու ս. Էջմիածնում: Ուշմարիտ է, թեև դեռ ԺԷ դարում Հակոբ կաթողիկոսը մտադիր էր ս. Էջմիածնում տպարան հիմնել և այդ նպատակով 1656 թվին Մատթեոս սարկավագին արևմուտք ուղարկեց, բայց տեղական զանազան խարդալանքների շնորհիվ նրա ձեռնարկությունը գլուխ չեկավ:

Վերջապես Սիմեոն կաթողիկոսը 1769 թվին ձեռնարկեց տպարանի հիմնարկության և երեք տարուց հետո տպագրեց առաջին գիրքը, դա «Գիրք Աղօթից»-ն էր: Բայց տպարանի սկզբնական կազմակերպության, մանավանդ նրա արագան հաստատուն հիմքերի վերա դնելու համար դեռ շատ արգելադիրք հանգամանքներ կային. տպարանական պարագաներ, մանավանդ թուղթերել տալը շատ թանկ էր նստում: Եվ ահա նույն Սիմեոն կաթողիկոսի ջանքով ս. Էջմիածնում թղթի գործարան հիմնվեց:

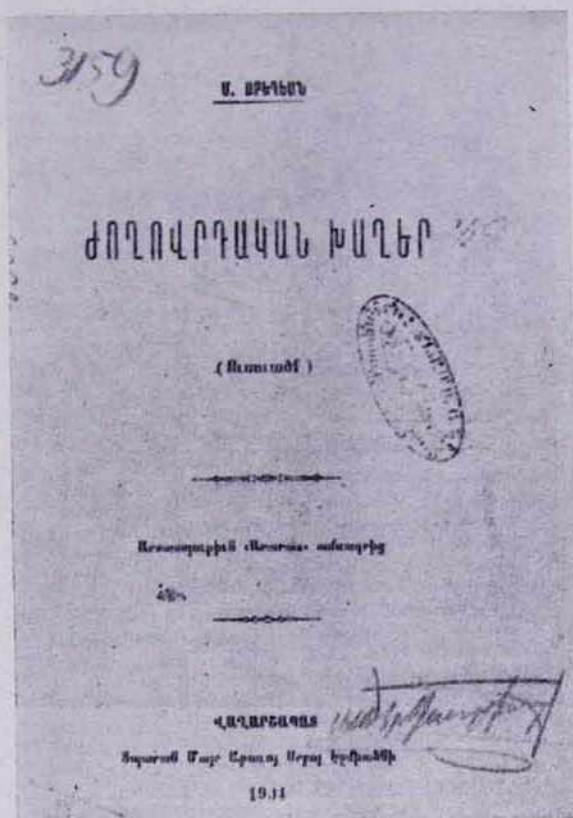
Դժբախտաբար Սիմեոն կաթողիկոսի մահվանից հետո թե գործարանը և թե տպարանը անուշադրության մատնվեցան: Տպագրական գործը երկարատեվ ու խիստ կոփվ մղեց շրջապատողների անտարբերության, մանավանդ շրջակա բարբարոս ցեղերի դեմ, որոնց ս. Էջմիածնի հետ ունեցած ամեն մի ընդհարման միջոցին, տպարանը ավերման էր ենթարկվում և տպագրական գործի հաուշադիմությունը արգելքի հանդիպում: Մի միայն Գեորգ Դ-ի օրով, որ հայոց ամենալուսամիտ կաթողիկոսներից մեկն էր, 70-ական թվականներին տպարանը կենդանություն ստացավ, ուրի կանգնեց և աջողությամբ առաջադիմել սկսավ: Տպարանի վրա առանձին առանձին հոգս էր տանում նաև հանգուցյալ Մակար կաթողիկոսը, որ և հատուկ ջենք կառույց տպարանի համար: Եվ վերջապես ներկա Վեհափառ Ս. Ս. Մկրտիչ Ամենայն Հայոց Սրբազնագույն կաթողիկոսը, յուր հատուկ ուշադրության արժանացրեց վաճառական տպարանը, եվրոպական կառարելագործված տպարաններին հավասարացնելու:

Ապա նույն թերթը յուր № 6-ի մեջ գրում է հետևյալը.

«Կարճ միջոց մնացած մինչ ցուցահանդիսի բացվելը, ցուցահանդիսի վարչությունը ստացավ Էջմիածնից մի հետագիր՝ որով հաղորդվում էր՝ որ Նորին Սրբությունն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. շատ ուշ իմանա-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թվականի №№ Դ—ԺԱ-ից:

լով տպարանական գործոց ցուցահանդիսի բացման մասին, չէ կարողացել ծամանակին հայտնել յուր ցանկությունը՝ մասնակցելու ցուցահանդիսին, ի վերջո հարցնում էր, թե Էջմիածնի տպարանի **Էքսպոնատների** համար տեղ կլինի՞ր արդյոք։ Այդ հեռագրին ցուցահանդիսի ժողովի նախագահ պ. Ր. Ր. Գոլիկեն անմիջապես հեռագրավ պատասխանեց, որ «Տպարանի համար

Մ. Արեղյան. Ժողովրդական խաղեր.
Վաղարշապատ, 1904 թ.

պատվավոր տեղ կհատկացվի», որից հետո Էջմիածնի տպարանի կառավարչից ստացվեցավ տպարանի մասին ընդարձակ տեղեկությամբ մի նամակ, հայտնելով թե ուղարկված է արդեն ս. Էջմիածնի տպարանի ամբողջ ժողովածուն։ Այդ ժողովածուն ցուցահանդիսի վերջանալուց հետո կմնա ցուցահանդիսի ժողովի լիազոր տնօրենությանը, այս պարզև գնահատելի է նորանով, որ **Կայսերական Ժողովրդական գրադարանը** չունի նման ժողովածու (Ընդգծումը մերն է. Ս. Ե. Ս.)։ Ինչպես հայտնի է Նորին Սրբություն Վեհափառ Խրիսյանը հայոց ամենատաղանդավոր հեղինակներից մինն է։ Նա ունի աչքի ընկնող բանաստեղծական տաղանդ և նուրբ փիլիսոփայական դիտողություն։ Նա բանաստեղծ փիլիսոփա է։ Հիսունական թվականների վերջերում Հայրիկը, ինչպես կոչում են նորան հայերը, հրատարակել է **Արծվի Վասպուրական** անունով ամսաթերթը, որ տպագրել է յուր հիմնած տպարանում»։

Ս. Էջմիածնի տպարանի մասը գրավում է բարձր աստիճան այցելուաց

1896 թվին նորից այդ հարցը բարձրացավ և վերջապես Մայր Աթոռի տպարանը ենթարկեցին վարչական կարգով Կովկասի գլխավոր գրաքննական ատենին: Այսպիսով այն ինչ որ հնար չեղավ իշխան Մուխրանսկուն Գեորգ Դ կաթողիկոսի օրով անել, Կովկասյան կառավարությունը այժմ իրական դարձրեց իշխան Գոլիցինի օրով:

4777

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԳՍՍԱԳԻՐ ԱՏՈՐԻՆ ԳՍՍԱՐՄԱՆՆԵՐԻ ՉՍՍՐ

Յօրհեջ

Դոկ. ֆի. Մ. ԱՐԵՂԵԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ Ե. ԵՄԴԱՆԻ Գ. ԶԵՄԼԵՆԻ

ՎԱՂԱՐՇԱԳԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռի Մ. Էջմիածին
1906

ԱԼԻ

Մ. Արեղյան. Աշխարհարարի քերականություն.
Վաղարշապատ, 1906 թ.

Տպարանը գրաքննական ատենին ենթարկվելով Երևանի մահաճապատի կողմից հատուկ հսկող անձն նշանակվեց, որ կառավարության կողմից հսկում էր տպարանի գործառնության վերա, որպեսզի իբր թե հակապետական բան չտպվի, իսկ ամենօրյա տպված ամենատեսակ գրքերից, բրոշյուրներից, և հայտարարություններից մեկ մեկ օրինակ պահվում էր հատուկ պահարանում ապագայի ստուգության համար արձանագրելով օրական տպարանից դուրս եկած որևէ նյութ առանձին ծապակենա՞ծ և կնքած մատենի մեջ, որ ստացված էր Երևանի մահաճապատի կառավարությունից: Հսկիչը միևնույն ժամանակ տպված ամեն գրքից, բրոշյուրից և այլն 13 օրինակ ուղարկում էր Կովկասի գրաքննական ատենին (Кавказский цензурный центральный комитет) և տաս օր անցնելուց հետո միայն (եթե գրաքննական ատենից տպագրված նյութը արգելվելու որևէ գրություն չէր ստացվում), իրավունք էր տալիս տպված նյութը տպարանից դուրս հանելու:

Գրաքննական ատենի հսկողությունից ազատ մնաց միայն ս. Էջմիածնի պաշտոնական Արարատ կրոնական ամսագիրը, որի վերա հսկում էր և տրպված նյութերի պատասխանատու էր համարվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը:

Նորա հրամանով էին լույս տեսնում ամսագրի համարները: Բայց Արարատն էլ ուղարկվում էր գրաքննական ատենին տպվելուց հետո և 10 օրը անցնելուց հետո միայն ցրվում: Չնայած վերոգրյալ խիստ անախտժ հանգամանքին, Մայր Աթոռի տպարանը շարունակեց յուր եռանդուն գործունեությունը: 'Նորա մեքենաները ճլխտալով գիշեր-ցերեկ' ոչ միայն արտադրում էին կրոնական, պատմական, գրաքննական և այլն բովանդակությամբ ինքնուրույն և թարգմանական գրքեր և բրոշյուրներ, այլև շարունակվում էին պատրաստություններ տեսնվել և հետապնդվում էր ս. Գիրքն անպայման նոր հրատարակությամբ Մայր Աթոռի տպարանից լույս ընծայելու միտքը, որի մասին վաղուց մտածում էր Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսը:

Այդ ժամանակ Մայր Աթոռի տպարանը և՛ հարստացել էր զանազան մեքենաներով և՛ ընդարձակ գործունեություն էր սկսել, որի համար ի Տեր հանգուցյալ Մակար կաթողիկոսի, շինել տված շենքը շատ փոքր էր:

Մայր Աթոռի միաբանության ատաջագույն անդամ տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանը ընդառաջ գնալով այդ մեծ կարիքին և հրամայողական պահանջին, 1901 թվին յուր միջոցներով, տպարանի շինության կից, հարավային կողմից շինել տվեց երկու ընդարձակ կամարակապ դահլիճներ և մի միջանցք, ուր զետեղեցին տպագրական բոլոր մամուլները և գրաշարանը: Այդ դահլիճների տակին շինվեց մի խիստ չոր և ցեմենտած ներքնատուն ամենատեսակ թղթերի և այլ նյութերի պահեստի համար:

Ս. Գրքի տպագրությունը շուտով իրականացնելու համար քերել է տրվում նաև հատուկ տառեր, զարդեր և այլն: Այլ և պատվեր են տալիս և ստանում № 5 թուղթը, օգման 50 ֆնդանոց, ընդամենը 420 օգմա: Կարճ ժամանակ անցած տպարանից լույս տեսավ տպագրվող ս. Գրքի առաջին մամուլը, որը և ուղարկվեց բանասերներին և հայտնի անձանց իրենց կարծիքները հայտնելու համար: Դժբախտաբար Մայր Աթոռի համար այդ մեծ և պատվավոր ձեռնարկությունը հետագայում ինչ-ինչ պատճառներով արգելքի հանդիպեց և ս. Գրքի տպագրությունը անսպասելի կերպով դադարեց:

Դեռևս Գեորգ Դ կաթողիկոսը 1870 թվի հունվարի 18-ի № 18 ս. Սինոդի տված կոնդակով տպարանական ժողովի անդամներին հաստատելով՝ սույն է քերում նոցա պարտավորությունները. և թեև դրամների ստացումը և գանձումը կենտրոնացնում է Սինոդի մեջ, բայց և հող. Է—Ը-ի մեջ շեշտում է թե ժողովը պարտավոր է հաճախակի զննել տպարանի տոմարները և հաշվառությունները Արարատ ամսագրի և այլ եկեղեցական գրքերի և մատյանների արժեքից թեմական իշխանությանց վերա մնացած ապատիկները «և չթողուլ երբեք ապատիկս ի դրամոց» և հարկավոր դեպքում դիմել Սինոդին, որ վերջինս պահանջե հոգևոր ատյաններից ապատիկները: Այս ապատիկների և կամ առհասարակ տպագրված և թեմերն ուղարկված բոլոր տեսակի գրքերի արժեքի ստացման մասին Սինոդը պատրաստ էր իսկույն տեղեկացնել տպարանի վարչությանը՝ այնտեղ մատյան անցկացնելու համար:

Հանգուցյալ Գեորգ Դ-ի այս կարգադրությունը հետագա տարիներում մոռացության է տրվում և հետգհետե ստեղծվում է տպարանի դրամական հաշիվների այն խառնակ վիճակը, որը կամենում էր կանոնավորել հոգեւոյս Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսը:

Խրիմյան Հայրիկը հայրապետական գահ բարձրանալուց հետո մեծ ուշադրություն դարձրեց նաև Մայր Աթոռի տպարանի ել և մտից հաշիվները կանոնավորելու վերա, որը կենտրոնացած էր ժամանակին գործող ս. Սինոդի մեջ և ուներ յուր հատուկ սեղանը: Չնայած դորան շատ անկանոն, գուցե և ան-

յնույն էին տարվում տպարանի հաշիվները. շատ դժվարությամբ, նույնիսկ անկարելի էր ճիշտ հաշիվ կազմել տպարանի կատարած արտադրական աշխատանքի մասին, թե ինչքա՞ն արդյունք է տալիս այդ հաստատությունը և ինչքա՞ն օգուտ:

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ

ՊԱՐԱԿԱՆՈՆ ԿԱՄ ԱՆՎԱԻԵՐ

ՃԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԼՈՅՍ ԼՆԱՑԵՑ

ՍՈՅՍ ԿԱՐԱԳԵՑ ՍՄՏՏՈՒՆԻ

Միարան Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածնի

ԱՄԻՆԱՄԻՐԻ ԵՒ ՆԱՆԻՐԻ

ՏԵՄԻՆ ՍՈՒՔԵՆԱՍԸ ԱՐԵՑՊԻՍԿՈՍԻ ՊԸՐՋԵԱՆԵ

ՎԱՆԱՐԵԱԳԱՏ

Եկեքաղաք Տգորան Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածնի

1911

Սահակ վրդ. Ամատունի. Հին և Նոր պարականոն
կամ անվավեր շարականներ.
Վաղարշապատ, 1911 թ.

Տպարանի վարչությունը միայն տպում և ուղարկում էր թեմական իշխանություններին՝ Արարատ ամառգիրը, Էջմիածնի օրացույցը, չափաբերական մատյաններ, եկեղեցական և աշխարհիկ բովանդակությամբ գրքեր: Այնուհետև տպարանի վարչությունը չէր խստնվում ուղարկած ապրանքի արժեքը գանձելու գործին: Այդ պարտականությունը ընկնում էր յուրաքանչյուր թեմի թեմական իշխանության վերա, որը սակայն պիտի ասել, որ դատապարտելի անփութ էր դեպի Մայր Աթոռի հասանելիքները գանձելը և ըստ պատկանելիուն հասցնելը: Կանոնավոր հաշվետվության բացակայության պատճառով գավառներում և քաղաքներում շատ յուրացումներ էին կատարվում*:

* Ալեքսանդրապոլի փոխանորդության (այժմ Ծիրակի թեմ) գյուղերի գործակալների և քահանաների 1907—1916 թվերի գործունեության քննությունը կատարեց տողերիս գրողը և 3500 բուրյուց ավելի գողած դրամ հայտնագործեց, որը գողողներից գանձվեց և թեմական իշխանության ներկայացվեց: Նույնպիսի ապատիկների գանձումը կատարվեց ևս Բեասարաբիայի թեմում 1899—1908 և մի քանի հազարի հասնող ապատիկ գումարներ գանձվելով, ներկայացվեց ա. Սինոդին: Ծան. Ռեդինակի:

Ի նկատի առնելով այդ հանգամանքը, տպարանի հաշիվները կանոնափորելու համար Խրիմյան Հայրիկը 1895 թվի դեկտեմբերի 11-ին արդեն մի կոնդակ էր տվել ա. Սինոդին, բոլոր հաշիվները տպարանական վարչության մեջ կենտրոնացնելու համար, ուստի և ա. Սինոդն էլ 1896 թվի փետրվարի 5-ի № 155 որոշումով հրամանագրում է թեմական բոլոր ատյաններին, որ տպարանին վերաբերյալ դրամները միայն տպարանական վարչությանն ուղարկեն:

Թե ի՞նչ պատճառով այդ կարգադրությանց կատարումը դանդաղում է մոտ յոթ տարի՝ հաշտնի չէ: Հավանականորեն 1895 թվի հաշիվական կոտորածը Տաճկաստանի և հայության մեջ տեղի ունեցած հուզումներն (տաճկահայոց փախուստը ռուսահայաստան և այլն) եղան դորան պատճառ: Ուստի Խրիմյան Հայրիկը 1903 թվի հունվարի 31-ին ա. Սինոդին տալիս է թ. 150 հետևյալ կոնդակը.

«Մկրտիչ ծառա Հիսուսի Քրիստոսի... Սինոդի ա. Էջմիածնի: Աստի բավական ժամանակ առաջ ես մի կոնդակ գրեցի Սինոդին, բայց Սինոդը ուշադրության չառավ և մնաց առանց գործադրության: Ներկա թվականիս կպարտավորիմ նույն կոնդակին միտք հավատարիմ կրկնել:

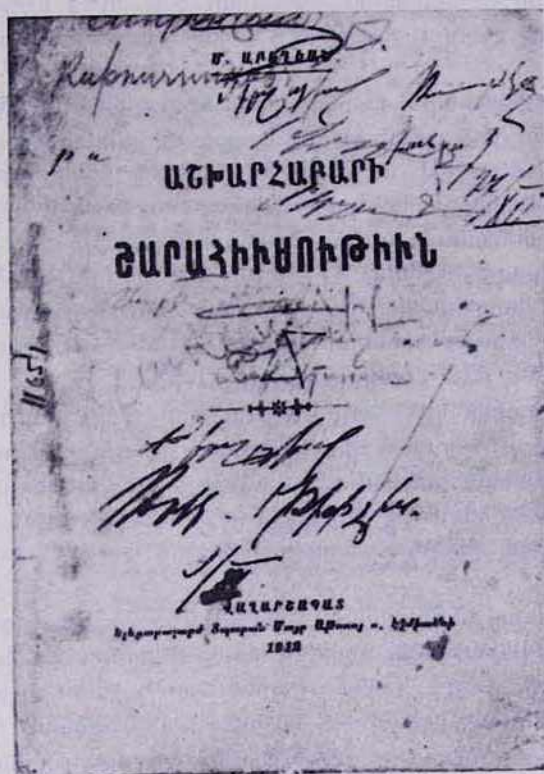
Մայր Աթոռն ունի մի հաստատություն վաղուց ի վեր, այն է տպարան, որ թե՛ բարոյապես և թե՛ նյութապես կարի արդյունաբեր և շահագործող մի հաստատություն է: Բայց ցավալի է հույժ և նույնիսկ ամոթ, որ այսօր ո՛չ կաթողիկոս և ո՛չ իսկ Սինոդ, որո ձեռքն է հաշիվական գործեր, գիտե կամ հավաստյալ վերահասու է թե Մայր Աթոռի հարուստ տպարան շահագործո՞ղ թե՞ շահակորույս է: Յուր բոլոր գործառնությունք, անատույզ վիճակի մեջ խռնված են. յուր տնտեսական անկանոն ճապաղ հաշիվներ, գիտեք արդյոք թե քանի՞ դժվարին է հաշիվական մեթոդով ստուգել և կարգադրել: Ես հրաշք կհամարիմ եթե մի հաշիվագետ անձն կարենա մեր տպարանի հաշիվական պատկեր դուրս բերել: Ի՞նչ են պատճառներ և ո՞վ է պատասխանատուն: Այս հաշտնի է, որ Մայր Աթոռի ամենայն հոռի գործառնությանց պատճառ կաթողիկոսն է և այս արդար դատաստան ոչ միայն Մայր Աթոռի միաբանությանն է, այլև համայն հայոց ժողովրդին, որպես թե կաթողիկոս պետք էր նաև որ տպարանապետ լիներ:

Այլ ես սուեմ ձեզ, տպարանի հոռի տնտեսության պատճառներ շատ են. և ես կթողում երկրորդական և երրորդական փոքր պատճառներ, միայն գլխավոր պատճառներ հառաջ կբերեմ, զոր բավական կհամարիմ այն չափով ևս խելամուտ կլինի Սինոդը միայն թե ուշադրության առնու:

Ա. Նախ որ տպարանին արվեստին գործ ամենաբարդ մի գործ է, ո՞ւրք են եղեր տպարանի վարիչներ և տեսուչներ, գործին անհմուտ և արվեստին անգիտակ վարդապետներ և այս խնայության համար եղած է անշուշտ, վասընզի դուրս է վարձելով տպարանի մի հմուտ վարիչ, մեծ ռոճիկ պետք էր վճարել, բայց կա այստեղ մի մնացված հաշիվ, այն է հմուտ տպարանապետ յուր վարձուց փոխարեն տպարանի արդյունքեն կհաներ:

Բ. Ամենամեծ և անխորհուրդ մի պատճառն այն է, որ տպարանի վարիչ վարդապետներ կարգված են տեսուչ տպարանի առանց երբեք պատասխանատվության և համարված են իբրև բանվոր կամ գործավոր, վասնզի ինքն միայն ըստ նախահաշվուն կստանա որոշյալ գումար, որով թե գրաշար գործավորաց և ռոճիկ վճարում է և թե Արարատ, Օրացույց և այլ գրքեր կուպարե և կհանե դուրս և այդ ամենաորոշյալ գիններ Սինոդ գանձում է և ինքն տպարանի տեսուչ ոչինչ չգիտե, ոչ շահ և ոչ վնաս. ճիշտ նույնպես Սինոդին

մեջ չգիտե: Ջոր օրինակ, մի կոնսիստորիայեն փող կունենա Սինոդ, կոնսիստորիայն այսքան միայն գրում է, այսքան փող Արարատի կամ Օրացույցի գին է և այլն: Եվ կարծեմ Սինոդն մի որոշ գումար, որպեսզի տպարանի արդյունք գումար որոշ կերպով արձանագրե, որով թերևս կարելի լինի հաշիվ հանել: Միթե՞ Սինոդն փորձով չգիտե մեր վիճակավոր առաջնորդաց անհոգացող և անտարբեր դրություն, որ երբ պաշտոնի գլուխ անցնեն, այն օրեն մոռանում են Մայր Աթոռ և չէ ինչ փույթ անցա որ տպարանի վերաբերյալ արդյունք ամենայն կերպով փութաջան լինին գանձելու: Եվ գիտեք թե որքան գումար ապառիկներ կան այսօր առանց գանձելու մնացած:

Ս. Արևիկյան. Աշխարհարարի շարահյուսություն.
Վաղարշապատ, 1912 թ.

Եվ ինչ է այս դժվարությանց, և անշահաբեր դարման Մայր Աթոռի տպարանին: Ահա նույն կրկնում եմ դարձյալ՝ նախ տպարանի տեսուչ պարտավորապես պատասխանատու բռնել. երկրորդ՝ ինչ որ կարգադրե տպարանեն՝ նույն ինքն պետք է գանձե, որպեսզի կարենա ելից և մոտից հաշիվ ուղղությանը տալ, որպեսզի կարենանք իմանալ շահն ու զիան:

Երբ տպարանի տեսչություն ըստ ամենայնի փույթ ունենա գանձել տպարանի արտադրած արդյունք և ամեն ամիս հաշիվ ներկայացնել, այլևս այնչափ հարկ չմնար Մայր Աթոռի գանձարանեն ծախուց համար գումար պահանջել, որո համար գրեթե տասն և չորս հազար ութի որոշված է նախահաշվին մեջ: Միայն թե պատրաստի գումար չունեցած ժամանակ գանձարանե հարկ եղած գումար խնդրել: Ինչպես նաև լինի ավելորդ գումար պարտավոր է գանձարանին հանձնել: Բայց ըստ իս անհրաժեշտ մի կարևորություն է, որ

տպարան միշտ պահեստի դրամագլուխ ունենա, որպեսզի բոլորովին ազատ լինի գանձարան:

Երրորդ. տպարանի տեսչություն պետք է ունենա մի ծանոթ ժողովրդին հարգելի մի եկեղեցական գործակալ թեմական կեդրոնի մեջ, որ տպարանի տեսչության կողմեն իրենց ղրկված թե՛ գրյանք և թե՛ **Արարատ, Օրացոյց** ինքն ընդունի, հրահանգին համեմատ ցովե բոլոր թեմի վիճակներ, որչափ կարելի է **Արարատի** բաժանորդաց գիներ փութով գանձե:

Երբեմն ևս տպարանի տեսչություն կարող է կաթողիկոսի կոնդակով մի վարդապետ հանել բոլոր թեմեր թե՛ գործակալներուն գործեր քննել և թե՛ ապառիկ մնացած գումարներեն հավաքել: Այս ամեն ուշ-ուշով և փորձով իսկ նկատելով ես բարվոք համարեցի փոխել այս անկանոն տնտեսության կարգ:

Ուստի պատվեր տալով հայտարարեմ սրբազան Սինոդին, որ այսուհետև տպարանի տեսչություն պիտի գանձե տպարանի ընդհանուր արտադրությանց արդյունք կանոնավոր ել և մտից հաշիվ բռնելով ամսե ամիս պիտի ներկայացնե մեզ, իսկ ես իբրև տեղեկություն կհայտարարեմ Սինոդիդ:

Այս Հայրապետական որոշումն պարտավոր է Սինոդը ընդունել առանց որևիցե պատճառաբանության: Վասնզի Մայր Աթոռի շահ և կանոնավորության օրենք այս կպահանջեն և այս պահանջման ուղղակի պատասխանատու կաթողիկոսն է առաջի համայն ազգին»:

№ 154 հ31 հունվարի 1903 ամի⁴⁵:

Խրիմյան Հայրիկը կամենալով իրագործել տալ յուր տված կոնդակը, նույն թվի մարտի 13-ի թ. 354 Սինոդին տված կոնդակով* տպարանական նոր վարչություն է հաստատում, որի անդամների մասին տալիս է տեղեկություն և. Սինոդին և № 805 կոնդակով հրահանգում և պատվիրում է տպարանի 1902 թվի ելքի և մուտքի մասին մանրամասն հաշիվ պատրաստելու և իրեն ներկայացնելու**:

Այդ թվին հայոց եկեղեցական կյանքում խոշոր դեպքեր տեղի ունեցան: Ցարական կառավարությունը գրավեց հայոց եկեղեցական և վանական շարժական և անշարժ գույքը, փակեց դպրոցները և շենքերը պետականացրեց: Հասարակության բոլոր խավերում, ինչպես և էջմիածնում, խիստ հուզումն առաջ եկավ, որ յուր վերա դարձրեց ամենքի ուշադրությունը և կլանեց ամեն ույժն ու ջանք: Գուցե այդ է լինում պատճառ, որ տարի է անցնում գործերը մնում են նույն դրության մեջ: Ուստի և Խրիմյան Հայրիկը հաջորդ 1904 թվի հունվար ամսին տպարանի նոր տեսուչ է կարգում տ. Մամբրե վարդապետ

* Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... Սինոդի և. էջմիածնի. կոնդակա մերով յ7-ն ամսոյս № 307 կարգեցաք տպարանական ժողով յաղագս կառավարելոյ կանոնադրապէս զգործս տպարանի Մայր Աթոռոյս և անդամք եւն հետեւեալք ա) տ. Մեսրոպ մագիստրոս վարդապետ Մովսիսեան, բ) տ. Մամբրե վարդապետ Մելիք Աղամեան և գ) Դպիր Սպիրիդոն Մելիքեան: Ուստի առաջադրենք ատենիդ ծանուցել զնոսա վարիչս տպարանին և ի պահանջել հարկին տալ դրամն վասն ծախսոց տպարանին, և ի դէպս պահանջել զհաշուեւորութիւն մինչ ցառանձին տնօրէնութիւն մեր: № 354 ի 13 մարտի 1903 ամի⁴⁶:

** Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... Սինոդի և. էջմիածնի: Յանկացեալ մեր ունել մանրամասն տեղեկութիւն եկամտից տպարանի Մայր Աթոռոյս, այսու կոնդակա մերով առաջադրենք Ատենիդ ընդ փոյթ տալ կազմել զհաշիւ մտից տպարանի անցելոյ 1902 ամի, այն է ստացեալ բաժնեգինք **Արարատի** առանձին, գինք վաճառեալ **Օրացոյցաց** առանձին և գինք վաճառեալ գրեանց և այլ արդեանց առանձին և մատուցանել մեզ: № 805 ի 13 յունիսի 1903 ամի⁴⁷:

Հմմտ, **Արարատ**, 1903. էջ 3 և 115:

Մեկիք Ադամյանին* և օգնական տալիս Ներսես արքեպիսկոպոս Տեր-Միքայելյան, որոնց հայտնելով տպարանի ել և մտից խառն վիճակի մասին, որ Սիմոնով չգիտեն թե ո՞րքան ապառիկ ունի տպարանը և ինչ տեսակ գրքերի, մատյանների համար ի՞նչ գումարի, պատվիրում է նոր վարչությանը ինքը գանձե թեմական իշխանությանց ուղարկած զանազան գրքերի արժեքները և առանձին հաշվով ներկայացնի ս. Սիմոնին: Այս առթիվ կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ կոմիսիոն.

**Արդեմբ և ծախիչ Գևորգի Խորհրդի անդամ
Գ. ԳՄԼՈՍԻ ՅՈՂՍԷՓԵԱՆ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ**

ՀԱՅՈՑ ԲԱՌ ՈՒ ԲԱՆ

**Աւիսաւասիրեց
ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՄԱՏՈՒՆԻ
Միտրան Մայր Աթոռի ս. Էջմածնի**

**ՎԱՀԱՐՇԱԳԱՏ
Նիկոլայ-Մայր Աթոռի ս. Էջմածնի
1912**

Սահակ վրդ. Ամատունի. Հայոց բառ ու բան.
Վաղարշապատ, 1912 թ.

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... հոգեշնորհ տ. Մամբրե վարդապետի տեսչի տպարանի Մայր Աթոռոյ հայրապետական օրհնութեամբ լայտ առնեմք. Կոնդակա մերով յ31 յունուարի անցելոյ հմր. 154 տուաք գիտել Սիմոնի ս. Էջմիածնի զարդի անկերպարան վիճակէ տպարանի Մայր Աթոռոյս

* Հմմտ. Արարատ, 1904, էջ 292:

և գիտական վիճակէ ել և մտից նորին, որ անշայտ է և ի Սինոդէ և ի վարչութեան տպարանին զապատիկ մնացեալ գումարաց և ի քանակութեանց նոցին և թէ վաճառելի գրեմոյ տպարանին, եթէ զինչ տեսակաց (**Օրացոյց, Արարատ, Եկեղ. գրեանք**) որքա՞ն անվճար մնան ի զանազան վիճակաց մերոց Ռուսաստանի:

Առ ի բառնալ զայս օրինակ գործառնութիւն և ի գիտակ առնել զՍինոդն՝ ի վարչութիւնն տպարանի, մեք յիշեալ կոնդակա մերով հրամայեցաք ընդունել զգործութիւնն այն եթէ վարչութիւն տպարանին պարտ է զանձել զապատիկս իւր զգինս վաճառեալ գրեանց տպարանին և ինքնին հոգալ զծախս իւր տալ յամսոյ ամիս զհաւաքեալ դրամս ի Սինոդն հանդերձ ամսական հաշուետրութեամբ եթէ զինչ արդեանց որքա՞ն վաճառեաց և զինչ զանձեաց, ամենեւին ինքն պատասխանատու լինելով հաշուական գործառնութեանց իւրոց: Արդ, այսու կոնդակա մերով յայտնելով ձեզ զմիտս վերոյիշեալ կոնդակի մերոյ, պատուիրեմք զի յետ այսու վարչութիւնդ ինքնին ժողովեացէ զմոտս տպարանին իւրոյ ինքնին միայն պահեստէ զհաշիւս դրամական, որպէս ասուցաք իւրաքանչիւր ամսավերջի և զգանձեալ դրամն ի Սինոդն հանդերձ հաշուեթոյթովք, զի ի մի վայր կենտրոնանալով մոտքն տպարանին հնար լիցի և ստուգել զհաշիւս ապատկաց և վասն կանոնատր կառարման հրամանի մերոյ առ ի դիրութիւն քեզ, նշանակեմք զբարեշնորհ Ներսէս աբեղայն յօգնական քեզ առ ի վարիլ համերաշխ զգործս տպարանիդ և հսկել կանոնատր հաշուապահութեան, որպէս և ի վերայ գործոց գործաւորաց տպարանիդ: Յայտնելով զայսմանէ պատուիրեմք հրախրել զՆերսէս աբեղայն ի գլուխ պաշտաման իւրոյ»¹⁶:

Հանգուցյալ կաթողիկոսի այս կարգադրութիւնից հետո էլ տպարանի գործառնութիւնը, մանավանդ հաշվապահական ձևը դարձյալ մնում է նախկինը: Գուցե դորա պատճառը Սինոդի անտարբերութիւնն էր, որ 1903 թվից սկսած դրական քաջ չէր անում այդ խնդրի նկատմամբ:

Մայր Աթոռի տպարանը վանքի ամենահին հաստատութիւններից մեկն է եղել: Ս. Էջմիածնի տպարանը յոր ժամանակին Կովկասում համարվում էր ամենահարուստը, հատկապես հայերենի վերաբերյալ մասով: Նա ուներ հարուստ գրաշարանոց՝ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, լատիներեն, եբրայեցերեն, վրացերեն և այլն ազգերի տառերով, ինչպես և երաժշտական խազերով: Ուներ լավ մեքենաներ, ձուլարան, կազմատուն, հարուստ պահեստ թղթի և այլն*: Բայց տպարանը չի ունեցել մասնագետ կամ տպագրական գործին լավատեղյակ կառավարիչներ: Տպարանի կառավարիչներ կամ տեսուչներ նշանակվել են Էջմիածնի միաբանության անդամներից անխտիր կերպով, որոնք համարյա քիչ բացառությամբ 1 կամ 2 տարեկը մի անգամ փոխվում էին: Նոցանից ոչ մեկը տպագրական գործին ծանոթ կամ հմուտ չէր, ուստի և չէին կարող տպարանի մեջ կատարելագործված տեխնիկա մտցնել և նորա գործառնութիւնը օգտակար դարձնել:

Այս բոլորն ի նկատի ունենալով, վանքն աշխատեց աշխարհիկ անձանց ձեռքով էլ կառավարել տպարանը: Սակայն վերջիններն էլ օգտակար չեն եղել և տպարանը երբեք չի կարողացել յոր արդյունքներով յոր ծախսերը ծածկել: Այսպես օրինակ 1906 թվին տպարանը մոտք է ունեցել 4511 ռ 26

* Ծան. 1910 թվին տողերիս գրողը կազմեց տպարանի գույքի (ինվենտար) ցուցակ՝ կշռելով ամենատեսակ տառերը, մարզանները, ծաղիկները, թղթի պահեստը և այլն: Այդ ցուցակից մի օրինակը պահվեց տպարանում, երկրորդ օրինակը հանձնվեց արքայան Սինոդին: (Ծան. Ռեդինսկի):

կուպ. և Սինոդը տպարանին տվել է ծախքերը ծածկելու համար 8716 ռ. 94 կուպեկ: 1907 թվին տպարանը մուտք է ունեցել 6204—95 կուպ. և Սինոդը տվել է ծախքերը ծածկելու համար 9575 ռ. 75 կուպ. և այլն:

Ահա այսպիսի ձևով տպարանը առաջ գործել է և այժմ էլ շարունակում է գործել մինչև 1908 թիվը, երբ տպարանի տեսուչ է նշանակվում տ. Երվանդ վարդ. Տեր-Մինասյան, որի օրով տպարանի գործառնության պատկերը արձատսպես փոխվում է:

Խրիմյան Հայրիկի մահվանից հետո 1908 թվի հունվարի 21-ին Սինոդը թ. 38 հետևյալ հրամանն է արձակում.

«Նախ՝ հաստատել զնախահաշի մտից և ելից տպարանի վասն այս 1908 ամի ի գումար քսան հազար չորս հարիւր րուբլեաց մտից հնգետասան հազար երեք հարիւր յիսուն և հինգ րուբլեաց և 08 կուպ. ելից և զվավերացուցեալ պատճէն նորին ստաբել առ վարչութիւն տպարանի ի կիրառութիւն:

Երկրորդ. Շրջաբերական հրամանաւ յանուն ամենայն կոնսիստորիայից Հայոց Ռուսիոյ պատուիրել հոգևոր կառավարութեանց և գործակալաց զի փութացին ի ժողովել զամենայն ապառիկս գնոց Արարատ ամսագրի, Օրացուցաց, ժապարհեալ մատենից և այլն և առաքել յայսմհետէ ոչ ի Սինոդս, այլ առ վարչութիւն տպարանի, այլ և զգին մատենից, Օրացուցաց և առհասարակ զամենայն հասոյթս տպարանի յայսմ ամի առաքել անմիջապէս առ վարչութիւն նորին, գուն գործելով, զի դրամքն առաքեսցին յառաջնում, իսկ կիսամեկի տարույս և տալ տեղեկութիւն Սինոդիս առանձին յայտարարութեամբք:

Երրորդ. Պատուիրել ամենայն կոնսիստորիայից Հոգևոր կառավարութեանց և գործակալաց, զի փութով առաջի արասցեն վարչութեան տպարանի զնիշտ հաշիւ վաճառելի եկեղեցական մատենից զքանակութենէ վաճառելոցն և զմնացելոցն առ ինքեանս, այլ և ծանուցանել թէ ե՞րբ և յանուն որո՞յ առաքեալ են գինք վաճառեալ գրեւոյն»*:

Կարճ ժամանակ անց Սինոդը արձակում է թ. 173 հրամանը կոնսիստորիաներին, որով հայտնում է թէ՝ «զի վարչութեանն տպարանի Մայր Աթոսոյ տունաւ են իրաւունք քննելոյ զամենայն հաշիւս հոգևոր հաստատութեանց, որ ընդ տպարանի և պահանջելոյ զապառիկս ի ձեռն անդամոյ ուրուք վարչութեանն կամ պաշտօնական գրութեամբք»**:

Սինոդի վերագրյալ կարգադրություններով 1903 թվից սկսած ի Տեր հանգուցյալ Խրիմյան կաթողիկոսի օրինական պահանջը տպարանի ելքն ու մուտքը յոր մեջ կենտրոնացնելու վերջապէս իրականանում է:

Ենթադրելով տպարանի տեսուչ տ. Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանի ձեռներեցության, որ արտասահմանյան համալսարանական բարձրագույն գերագանց կրթությամբ օժտված մի անձն էր և լավ ծանոթ նույն տեղերի լավագույն տպարանների հետ, ուներ և անձնական հմտություն այդ գործի մեջ, Մայր Աթոռի տպարանը կտրուկ կերպով ուղիղ ճանապարհ է բռնում, գործառնությունը ընդարձակվում է, տպագրությունը թէ՛ արտաքուստ և թէ՛ ներքուստ գեղեցկանում: Հաշվապահությունը կանոնավորվում է. բոլոր թեմերից հետգհետն դրամներ են ստացվում, որոնց մեջ խոշոր տեղ են բռնում. նախկին տարիների ապառիկները: Ենթադրելով տպարանի հաշիվների այսպիսի կանոնավորման տպարանի վարչությունը յոր ծախքերը ծածկելուց հետո

* Արարատ, 1908, Բ, էջ 134: Տես նաև անդ, էջ 357:

** Արարատ, 1908 թ., էջ 357:

դեցիկ գրականության և այլն վերաբերյալ աշխատություններն է լույս ընծայում*:

Մայր Աթոռի տպարանի այս փառավոր և արդյունավետ գործունեությունը դժբախտաբար կարճատև եղավ: 1914 թվին ծագեց համաեվրոպական մեծ պատերազմը, որը բոլոր ազգերի կոլտուր-կրթական կյանքի խաղաղ ընթացքը հեղաշրջեց և վերջը բոլորովին խանգարեց կամ այլ ուղղություն տվեց: Որքան պատերազմը խորացավ և եվրոպական բոլոր պետությունները ակամայից պատերազմին մասնակից դարձան, այնքան ավելի մարդկային կյանքն ու մտածողությունը յուր ճշմարիտ ուղիից դուրս եկավ, ամեն տեղ, մանավանդ Անդրկովկասում հաղորդակցությունը դժվարացավ, որովհետև ճանապարհները բռնված էին զորք և ռազմականամթերք տեղափոխելով:

Ուստի և տպարանական գործերը հետզհետե դադարեցին մարդկանց հետաքրքրելուց և երկրորդական տեղ բռնեցին: Ծառ տեղ և գլխավորապես Հայաստանում ամենքի ուշադրությունը գրավեց պատերազմի հետևանքով Տանկահայաստանից և այլ տեղերից փախած և Էջմիածին, Երևան, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ և այլ քաղաքներում ապաստան գտած և փողոցներում ու պատերի տակ թափված գաղթականներն ու որբերը: Տեսարանը սոսկալի էր: Մարդկային միտքն ու մտածողությունը պահ մի կանգ առան ծայր առած թշվառության ու քստմնելի օրերի առաջ: Մարդիկ իրենց էներգիան, ջանքն ու կարողությունը վատնում էին օր ու գիշեր անմիտ պատերազմի հետևանքով կոտորածներից ազատված, երկար ճանապարհ կտրելուց հյուծված գաղթականության և որբերի մնացորդները գոնե սովի ու մահվան ճիրաններից ազատելու համար, որոնց մեջ մահվան մանգաղը հարյուրներով յուր անողոք հունձն էր անում:

Մայր Աթոռը, յուր սրբազնագույն Հայրապետով, միաբանության հետ դառը կսկիծը սրտներում, ճիգ էին թափում, գերմարդկային ուժ գործ դնում սմոթելու և սփոփելու հայ ժողովրդին և թեթևացնելու նրանց բաժին ընկած դառն վիշտն ու տանջանքը:

Ծառ բնական է, որ նման պայմանների մեջ, երբ հայ ազգի գլխին մահվան սուրն էր շողշողում, Մայր Աթոռի տպարանը այլևս նախկին թափով չէր կարող աշխատանք առաջ տանել: Հետզհետե բանվոր ձեռքեր պակասեցին և տպագրական նյութերի, թղթի և այլն ստացումը խիստ դժվարացավ, ուստի և **Արարատ** ամսագիրն անգամ փոխանակ ամիսը մի անգամ, մի քանի ամիսը միացրած համարներով էր լույս տեսնում 1914 թվից սկսած: Վերջապես 1920 թվից դադարեց **Արարատ** ամսագրի տպագրությունը թղթի և նյութերի պակասության պատճառով, և **Արարատի** փոխարեն 1920 թվի հունվարից սկսեց լույս տեսնել **Էջմիածին** շաբաթաթերթը: Սա էլ յուր գոյությունը պահպանեց մի քանի ամիս և նույն թվի վերջերին բոլորովին դադարեց⁴⁰:

Վերջ

* Այս շրջանում Մայր Աթոռի տպարանից ելած գրքերի մասին պրոֆ. Գրիգոր Խալաթյանը հետևյալն է գրում նույն ժամանակի 1908—10 տպարանի տեսուչ տ. Նրվանդ վարդապետին. «Ձեռ կարող ծածկել իմ հիացմունքն նրանց (այսինքն գրքերի) արտաքին մասին, որ ցույց է տալիս, թե ձեր գեղարվեստական ճաշակը և թե Մայր Աթոռի տպարանի բարձր աստիճանի հանգրված կատարելությունը»: Ծան. Ա. Խալա.:

Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՀԱՆԱ ՄԱՐՈՒԲՅԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԻՑ

Մեր ժողովրդի մշակույթի պատմության մեջ Մայր Աթոռն ու Էջմիածնի տպարանի հիմնադրումը հայրենի հողի վրա մեծ երեւոյթ էր:

Երկու հարյուր տարի է անցել այդ օրվանից: Հոբելյանական այս տարեդարձի առիթով շատ կարևոր է և այժմեական անդրադառնալ Մայր Աթոռի տպարանից լույս տեսած հայ եկեղեցու դավանաբանության վերաբերյալ հրատարակություններին, թե՛ «Արարատ» ամսագրում (1868—1919) և թե՛ առանձին գրքերով:

Հայ դավանաբանական գրականությունը սկիզբ է առնում Ե դարի 30-ական թվականներին ու սահակ-մեսրոպյան գրական-մատենագրական, կրթական գործունեության շրջանում¹:

Հայ դավանաբանական գրականությունը, որը «մեր եկեղեցական գրականության ամենահարուստ ճյուղերից մեկն է հանդիսանում»², «մաքառման ու պայքարի մի գրականություն է» ոչ միայն ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու ուղղափառության, այլ նաև հայապահպանման և հայ նկարագրի ինք-

նորությունության տեսակետից «ազգային մի գործ»³:

Ե դարում հայ դավանաբանական միտքն ու քրիստոնաբանական մտածողության արժեքավոր էջերից են ու Սահակ Պարթևի, ու Մեսրոպ Մաշտոցի գրած թղթերը 431—440 թթ. Պրոկոլ պատրիարքին, Ակակիոս միտրոպոլիտին, ապա և նույն դարի 80-ական թվականներին Մովսես Խորենացու դավանաբանական թուղթը, որը կոչվում է «Երանելի մեծի Բերթողափորն Մովսիսի Խորենացի եպիսկոպոսի թուղթ» և Հովհան Մանդակունու «Ապացույց յերկուց բնութեանց ասել զփրկիչն կամ մի բնութիւն» ճառը, ինչպես նաև Եզնիկի, Եղիշեի և Փարպեցու մատենագրության կրոնական, ջատագովական գրվածքները⁴:

Այս երկերում հայ եկեղեցին իր դիրքը ճշտել է դավանաբանական հարցերում, որից հետագայում երբեք նա չի շեղվել:

Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Արարատ» ամսագիրը իր հրատարակության առաջին իսկ օրերից, 1868 մայիս, եղել է հայ դավանաբանական մտքի հանդեպ, հայ եկեղեցու ուղղափառության պաշտպանության ամբիոնը, մեր եկեղեցու դավանաբանական գրականության նվիրված բնագրերի հրատարա-

¹ Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի, 1970, Մայր Աթոռն ու Էջմիածնի տպարան, էջ IV:

² Կարապետ Ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչեան և Երուանդ վրդ. Տեր-Մինասեան, Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Բաղկեղովնի, ու, Էջմիածին, 1908, էջ 6:

³ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հոր. Ա, էջ 80:

⁴ Գիրք թղթոց, մատենագրութիւն նախնեաց, Տրի-դիս, 1901:

կույթամբ և ուսումնասիրությամբ... «Կրոնականին մեջ պիտի դրվին եկեղեցական կարգաց և արարողությանց վրա տեղեկություններ, կաթողիկոսաց գործեր, Սուրբ Հարց գրվածքներ (Ընդգծումը մերն է—Հ. ք. Մ.), ազգային մատենագրաց կենսագրություններ և ձեռագիր մատենից ծանոթություններ»⁵:

Տարիների ընթացքում Մայր Աթոռում «Արարատ»-ի շուրջ համախմբվեց ինչպես հայագիտության, այնպես էլ աստվածաբանության նկիրված քաջահմուտ, մասնագետ հոգևորականների մի խումբ, որը լուրջ և գիտական ուսումնասիրություններով առաջ մղեց հայ դավանաբանական միտքը, արժեքավոր հետազոտությունների հրատարակությունը⁶:

«Արարատ»-ում աստվածաբանական-դավանաբանական, եկեղեցագիտական բնույթի արժեքավոր հոդվածներ և ուսումնասիրություններ են ստորագրել առաջին խմբագիր Արել արքեպ. Մխիթարյանը՝ «Հայոց ազգի դարձն ի քրիստոնեություն», «Անընդհատ շարունակություն առաքելական յաջորդության ուղղափառ ս. եկեղեցու հայոց», «Ամենատուրք երրորդություն», «Պատմություն ժողովոց հայց. եկեղեցուց», «Պատմություն հալածչաց, ուրացողաց և հերձուածողաց և բաժանելոց յեկեղեցեաց հայոց»։ Հուսիկ վրդ. Մովսիսյան՝ «Հայ եկեղեցու պատմություն», Օրմանյան սրբազան՝ «Աթոռ Հայաստանեայց», Վահրամ եպ. Մանկունի՝ «Հայց. եկեղեցույ անցեալն», Գաբրիել եպ. Այվազյան (Այվազովսկի)՝ «Նիկոլ եպ. և պատմություն դարձին հայկազանց Լեհաստանի ի կաթողիկոսին», Արշակ Տեր-Միքելյան՝ «Աստուածաբանական գիտելիքներ»-ի մի ամբողջ շարք (1893, էջ 7, 117, 219, 299, 383, 487, 566, 679)։ Ամսագրի 1879 թվականին հրատարակվում է նաև «Սրբոց վարդապետացն հայոց Մովսիսի և Դավթի հարցումնք ըստ երկարանկարն» ճառի բնագիրը, իսկ 1892 թվականին՝ Միաբանի երկու կարելիոր աշխատությունները. «Անանիա Նարեկացի, գիր խոստովանութեան» և «Գիրք հերձուածոց» բնագրերը:

1895 թվականից սկսած «Արարատ»-ում հրատարակվում են հայ դավանաբանական մտքի ուսումնասիրության նկիրված գիտական լուրջ կշիռ ունեցող հոդվածներ, երբ արդեն Մայր Աթոռում պատրաստվել էր հմուտ աստվածաբանների երիտասարդ և խոստումնալից մի սերունդ, օժտված գերմանական կրթությամբ, և որը ապարեզ էր իջնում հայ ժողովրդի կրոնական, մշակու-

թային, հայրենասիրական զարթոնքին նկիրվելու և ծառայելու խոստումով և կոչումով: Այս նոր սերունդը կարողացավ իր հմտությամբ, համալսարանական պատրաստությամբ և կալում իր գիտելիքներով, հայ եկեղեցու դավանության վերաբերյալ իր գիտական ուսումնասիրությունների, հետազոտությունների մեջ մտցնել աստվածաբանական սիստեմ: Այդ աստվածաբան սերնդի գլուխն էր կանգնած Կարապետ վարդապետ (հետագայում՝ եպիսկոպոս) Տեր-Մկրտչյանը:

Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանի խմբագրության տարիներին, 1894 ղեկոնմարտ—1899, «Արարատ»-ը թեակոխում է իր պատմության ամենաբեղուն մեկ շրջանը, հայագիտական և մանավանդ դավանաբանական հարցերի ուսումնասիրության և հրատարակության տեսակետից:

1895 թվականից սկսած «Արարատ»-ը ունենում էր նաև մասնավոր «Յանելումա» նոր բաժինը, ուր հայ եկեղեցու դավանության վերաբերյալ հրատարակվում են մի շարք հնագույն բնագրեր և ուսումնասիրություններ:

«Արարատ»-ի 1896 թվականի ապրիլի համարում (էջ 155) Կարապետ վարդապետը ստորագրել է մի ընդարձակ ու հետաքրքիր ուսումնասիրություն «Բնության խնդրի նկատմամբ մեր և Մխիթարյան հայրերի ունեցած հայացքը» թեմայի շուրջ: Հոդվածը շարունակվել է նաև ամսագրի օգոստոս համարում, էջ 353, «Կրկին բնության խնդիրը և Մխիթարյան հայրերը» թեմայով:

Հոդվածը հայ եկեղեցու դավանության պաշտպանության նկիրված մի կոտ և հոյակապ ուսումնասիրություն է, գիտականորեն և մատենագրական հարուստ փպստերով հիմնավորված, Քրիստոսի երկու բնությանց միավորության վարդապետության մասին, հայ եկեղեցու դիրքի շուրջ:

Կարապետ վարդապետը «Արարատ»-ի 1896 թվի հունվարի համարում, էջ 3—4, ստորագրել է նաև մի այլ հոդված «Աստուածայայտութեան տօնի ճիշտ օրը ըստ պատմութեան», ուր ապացուցում է, որ «քննադատական ստույգ պատմություններով Քրիստոսի ծննդյան և մկրտության հիշատակները հունվարի 6-ին կատարելու մեջ իրավունքը հայ եկեղեցու կողմն է» և թե հայ եկեղեցու հայրապետները և վարդապետները այդ հարցի վերաբերյալ «բանակովի մեջ գործ էին դնում իրենց եկեղեցվո հնավանդ սովորությունը օտարների դեմ պաշտպանվելիս», և թե մեր եկեղեցին «հունվարի 6-ին կատարելով աստվածահայտության տոնը հետևելով է մինչև Դ դար ընդհանուր եկեղեցու մեջ ընդունված ավանդության» (էջ 3): Հայ

⁵ Արարատ, 1868, Յառաջաբան, էջ 3:

⁶ Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի, էջ III:

եկեղեցին անփոփոխ պահելով հնավանդ «նախնական սովորությունը», ցույց էր տալիս իր «հարազատ և ավանդապահ լինելը և շարունակում է պահպանել այն խորհրդավոր կապը, որ կա Քրիստոսի և ծննդյան և մկրտության մեջ» (էջ 4):

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ. Յանսիստանում ճառք.
Մայր Աթոռ և Էջմիածին, 1894 թ.

«Արարատ»-ի նույն համարի (1896) «Յանսիստան» բաժնում (էջ 49—52) Կարապետ վարդապետը ի հաստատություն իր տեսության, հրատարակել է եկեղեցու հին հայրերի վկայությունները ի նպաստ հունվարի 6-ին, այն քաղելով Մայր Աթոռի ձեռագիր «Գիրք թղթոց» դավանաբանական ժողովածուից, հետևյալ վերնագրով. «Վկայությունք վասն ծննդեան Քրիստոսի և մկրտության տալն ի միում առոր ի յունարի վեցն»: Վկայությունները բերված են «ի Կղեմայ յառաքելաառնիսն կանոնացն, Մակարայ Երուսաղեմայ հայրապետին, Յովհաննու Ե-

րուսաղեմայ հայրապետին, Նեկեստեայ Հռոմայ հայրապետին, Գրիգորի աստուածաբանի, սրբուն Բարսղի, Հեպոդիտայ եպիսկոպոսի, Մեքերիանոսի եպիսկոպոսի ի Ղուկասու աեռարանի մեկնութենէն, ի թղթին Մելիտոնի եպիսկոպոսի, Կիրիլանոսի եպիսկոպոսի» և այլն: Այնուհետև վկայություններ հալ վարդապետներից. «Յովհաննիսի հայրց կաթողիկոսի, Գրիգորի Արծրունեաց եպիսկոպոսի, Կոմիտասի հայրց կաթողիկոսի, Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի, Անանիայի հայրց վարդապետի, Ներսէսի (Վրայեցոյ) հայրց կաթողիկոսի» (Շնորհալի) և այլն:

«Արարատ»-ի 1896 ապրիլ համարի «Յանսիստան»-ում (էջ 192—199) Կարապետ վարդապետը հրատարակել է ձեռագրերի համեմատություններով ու ծանոթագրություններով «Յովհաննու իմաստասիրի, հայրց կաթողիկոսի, խոստովանությունն անշարժ լուսոյ մարմնացելոյ հանին Քրիստոսի, և ընդդէմ դաւանողաց զմի Քրիստոս յերկուս բնութիւնս» ճառք: Մայիսի համարի «Յանսիստան»-ում (էջ 252—256)՝ «Թուրք Յովհաննու Երուսաղեմի եպիսկոպոսի առ Աբաս աղումանից կաթողիկոս» թուղթը: Հոկտեմբեր համարի «Յանսիստան»-ում (էջ 477—488)՝ «Պատասխան ի հայրց թղթոյն աղոթանից Վրթանիսի Քերթովի»: Նոյեմբերի «Յանսիստան»-ում (էջ 531—536)՝ «Թուրք Կոմիտասայ հայրց կաթողիկոսի ի Պարսա»:

Հագմահմուտ բանասեր, մատենագետ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան) «Արարատ»-ի 1902 թվի փետրվար համարում (էջ 183—200) հրատարակել է ծանոթագրություններով և ձեռագրական համեմատություններով «Պետրոս Սինեաց եպիսկոպոսի հարցմունք յաղագս մարմնատրության Տեսուն զանազանք՝ Վաչագանի Աղումանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սինեաց եպիսկոպոսի և իմաստասիրի», և ապա էջ 200—203, նույնի՝ այսինքն «Երանելոյն Սինեաց եպիսկոպոսի յաղագս Հաատոյ» ճառք:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը «Արարատ»-ի 1902 մարտ-ապրիլ համարներում հրատարակել է «Ստեփաննոսի իմաստասիրի ասացեալ վասն անապականության մարմնոյն որ աճէ և նուազէ՝ ապականացու է. և վասն զի մարմինն Քրիստոսի աճէր և զարգանայր և ապականացու ոչ էր, զի Աստուծոյ մարմին էր՝ վկայությունք սրբոց և աստուածազանից, որք անապական խոստովանին յարգանդէ և յափտեանս յափտեմից» ճառք: «Արարատ»-ը զբաղվել է նաև ընդհանուր բնույթ կրող աստվածաբանական-դավանաբանական հարցերով:

«Արարատ»-ի 1917 թվականի ապրիլ-մա-

յիս համարում՝ էջ 355—360, հունիս-հուլիս՝ 449—506, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր՝ 806—812, 1918՝ 49, լույս է տեսնում մեկ ուս գիտնական Ֆ. Մ. Ռոսելյիցի 1915 թվականի հրատարակած մի ընդարձակ աշխատություն, որը կոչվում է «Կ. Պոլսի Փոստիս պատրիարքի առաջին պատրիարքությունը», որի Թ գլուխը (էջ 237—262) նվիրված է հույն պատրիարքի ջանքերին, հայ եկեղեցուն հունական եկեղեցու հետ միացնելուն: Ըստ կարևոր աշխատություն է սա՝ թարգմանված Հուսիկ արքեպ. Տեր-Մովսիսյանի կողմից, չափազանց արժեքավոր բացասություններով, սրբագրություններով և լրացումներով:

Հայ եկեղեցու դավանության մասին արժեքավոր ու պաշտոնական մի ժողովածու է «Գիրք թղթոց»-ը, որը հորինվել է Ը դարում Դվինի հայրապետանոցում, քաղկեդոնական վեճերի բուռն ժամանակաշրջանում, Հովհան Օձնեցու օրով, դավանաբանական նպատակներով, հայ եկեղեցու ուղղափառությունը պաշտպանելու համար նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ:

«Գիրք թղթոց»-ի կազմությունը պայմանավորվում էր իր ժամանակի մեր եկեղեցու և երկրի գոյավիճակով:

Օձնեցին 719 թվականին Դվինի Ե ժողովում արտասանած իր ճառում նշում էր քաղկեդոնական վեճերի և արաբական հալածանքների հետևանքով խանգարված հայ եկեղեցական կարգն ու կանոնը և ուղղափառության սպառնացող վտանգը, և աշխատում էր անաղարտ ու ամբողջական պահել հայ եկեղեցու դարավոր դավանաբանությունը:

«Կամեցայ զբովանդակ զառ ի մոցանէն—մեր եկեղեցու հայրերից—կանոնական սահմանեալ բանն ի միում տեղոջ գեղեցկագոյն մատենիս ի հայրապետանոցի աստ արձանացուցանել»:

Ե—է դարերի թղթակցությունները դասավորված են առանձին խմբերով և ժամանակագրական կարգով: Ժողովածուում առաջին հերթին տեղ են գրավել ս. Սահակի, ս. Մեսրոպի, Պրոկղ պատրիարքի և Ակակիոս միտրոպոլիտի միջև փոխանակված դավանաբանական թղթերը: Վեցերորդը Խորենացու վերոհիշյալ թուղթն է և ապա Մանդակունու ճառը:

«Գիրք թղթոց»-ը, որը հրատարակվել է Թիֆլիսում, 1901 թվականին, բաղկանում է 98 դավանաբանական թղթերից, որի բովանդակությունը հասնում է Ե դարից մինչև ԺԳ դար:

«Գիրք թղթոց»-ը թեև չի հրատարակվել Մայր Աթոռի տպարանից, բայց այն կապված է դարձյալ Մայր Աթոռի անվան ու

գործունեության հետ, այն իմաստով, որ նրա հրատարակիչ բազմախմուտ գիտնական ու մանկավարժ Կարապետ Կոստանյանը Գեվորգյան ճեմարանի տեսուչն էր, և «Գիրք թղթոց»-ը հրատարակության է պատրաստել Մայր Աթոռում, ս. Էջմիածնի մատենադարանի ձեռագրերի օգտագործումով:

«Գիրք թղթոց»-ի մեջ հրատարակված դավանաբանական թղթերը «մեծ արժեք ունեն իբրև պատմության առաջնակարգ աղբյուրներ, քանի որ գրված են իրական եղելությունների առիթով: Դրանց մեջ տեսնում ենք հեղինակների հմտությունը դավանաբանական և այլ խնդիրների նկատմամբ, նրանց ձգտումն ամեն եռանդով պաշտպանելու հայ եկեղեցու դավանությունը, անկախությունն ու միությունը»⁷:

«Հայոց Հայրապետները, նույնիսկ 5-րդ դարից սկսած, երկաբանության հակառակ դիրք են բռնել, և հայ եկեղեցու դավանությունը եղել է առաջին երեք տիեզերական ժողովներից»⁸:

Մայր Աթոռի տպարանից 1865 թվականին լույս էր տեսնում Ներսես Ծնորհալու «Թողթ Ընդհանրական»-ը, «գրեալ առ համօրէն ազգքս, առ եկեղեցականս և առ քաղաքականս, վասն ուղիղ հաւատոյ և բարի վարոց» (էջ 1—112: Ընդգծումը մերն է—Հ. ք. Մ.):

«Ընդհանրական»-ի առաջին էջերում Ծնորհալին (11—23) ներկայացնում է հայ եկեղեցու «զհաւատոյ դաւանութեան ճշմարտութիւնն ըստ ուղղափառ եկեղեցոյ դաւանութեան... ոչ նորոգ ինչ գրելով, այլ ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից և հարց արբոց» (էջ 11—12):

«Ընդհանրական»-ի սույն հրատարակության մեջ տեղ են գրավել մեծ Ծնորհալու հունաց Կիր Էմմանվել կայսրին, Կ. Պոլսի Միքայել պատրիարքին գրած «Թողթ միաբանութեան գրեալ առ յոյնս՝ վասն միութեան եկեղեցոյ» երեք դավանաբանական նամակները ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու ուղղափառության: Այդ թղթերն են.

1. Գիր խոստովանութեան հաւատոյ Հայց. եկեղեցոյ (էջ 117—144):

2. Մահմանք հաւատոյ Հայց. եկեղեցոյ (էջ 163—176, որի աշխարհաբար թարգմանությունը տես «Էջմիածին» ամսագիր, 1969, № Բ, էջ 40—46), և

3. Յաղագս արանդութեանց եկեղեցոյ (էջ 177—196):

Սույն թղթերում Ծնորհալին շարադրում է հայ եկեղեցու դավանական դիրքը և ընդարձակորեն խոսում Քրիստոսի աստվածային և

⁷ Մ. Աբեղյան, նույն տեղ, էջ 362:

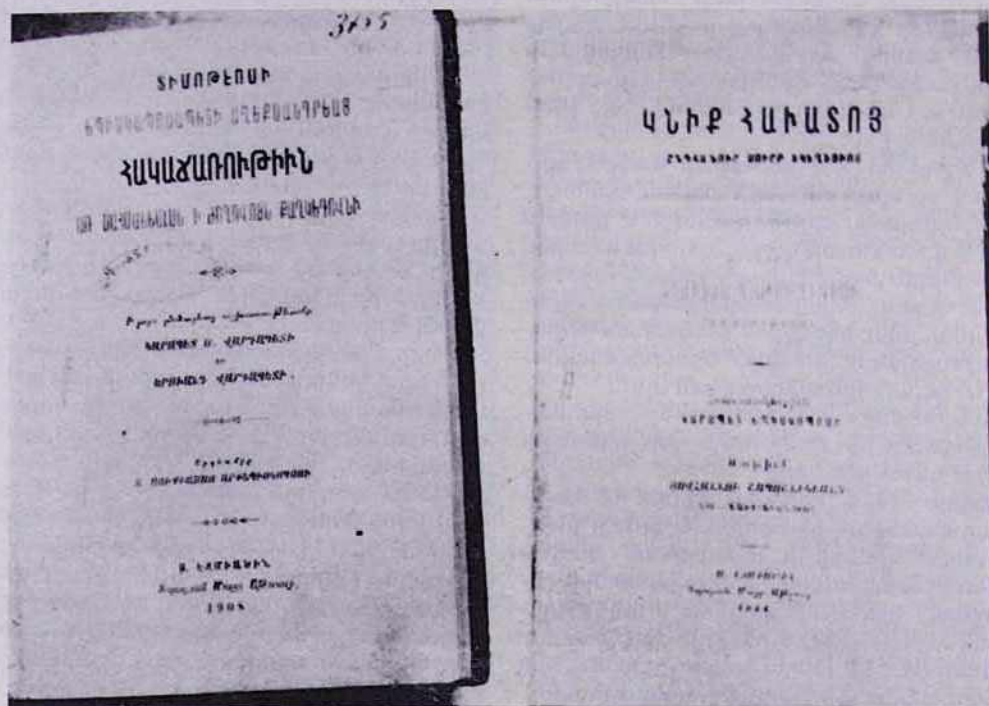
⁸ Նույն տեղ, էջ 616:

մարդկային «Բնությանց միության կամ միավորության մասին, մերժելով և հերքելով Նեստորն ու Եվտիքեան», պնդելով «յերկուց բնութեանց մի լեպ» բանաձևի վրա, համաձայն հայ եկեղեցվո ղափանության, որ ո՛չ բնություններուն կորուստը կամ շփոթումը, այլ պարզապես միավորությունը կպաշտպանե. «ասեմք մի բնութիւն ի Քրիստոս, ո՛չ ըստ Եւտիքեայ, այլ ըստ Կիրոլի» (Մաղա-

«զմերոյ լուսաորութեանցն լուսաոր վերակացու... Եւ մերոյ լուսաորութեան նախաշաիղ և նահապետ»⁹:

Ըստ մատենագրական հնագույն վկայությունների, Լուսավորչին եւ ընծայվում կրոնական մեծ արժեք ներկայացնող կարևորագույն երկու աշխատություններ.

1. Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի.
2. Յաճախապատում ճառք լուսաորք:

Դավանաբանական հրատարակություններ Մայր Աթոռի տպարանից (1908—1914)

քիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, հտր. Ա, էջ 1386 և 1417):

1973 թվականին լրանում է Շնորհալու մահվան 800-ամյակը (1173—1973): Այս առթիվ «Էջմիածին» ամսագիրը հանգամանորեն և մասնավոր կարևորությամբ անդրադառնալու է Շնորհալու դավանաբանական մեծարժեք ժառանգությանը:

Այժմ պետք է խոսել Մայր Աթոռի տպարանից հրատարակված առանձին հետևյալ արժեքավոր դավանաբանական ժողովածուների կամ աշխատությունների մասին.

Ա. «Սրբոյ Հօրն մերոյ երանելոյն
Գրիգորի Լուսաորչի
Յաճախապատում ճառք
Լուսաորք»:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչին է հանդիսանում ոչ միայն հայ հոգիների լուսավորիչ, այլ նաև

Լուսավորչի «Վարդապետութիւն»-ը գրուելովում է Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ¹⁰:

Լուսավորչի «Վարդապետութիւն»-ը մեր եկեղեցական մատենագրության հնագույն և առաջին կրոնական գրվածքն է, մի ընդարձակ ու հույակապ ճառ, 450 առանձին հատվածներից բաղկացած, որ խոսվում է քրիստոնեական կրոնի հիմնական վարդապետության, հավատո գլխավոր կետերի, բարոյական սկզբունքների մասին, տիրական շեշտով և համոզման կրակով¹¹:

⁹ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 247:

¹⁰ Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 133—365:

¹¹ Ա. Հատիտյան, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ որպէս մատենագիր, «Էջմիածին» ամսագիր, 1967, №№ Է—Ը, էջ 22—27:

Լուսավորչին ընծայված երկրորդ կարևոր գործը «Յանախապատում»-ն է, որը ունեցել է չորս տպագրություն. Կ. Պոլիս՝ 1737, Կ. Պոլիս՝ 1824, Վենետիկ՝ 1838, և Էջմիածին՝ 1894:

Լուսավորչին ընծայված այս երկու աշխատությունների՝ «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» և «Յանախապատում»-ի մեջ բովանդակության, արտահայտության ձևի, ոճի և լեզվի տեսակետից շատ նմանություններ կան:

«Յանախապատում»-ի Դ տպագրությունը կատարվել է Մայր Աթոռում: Սույն հրատարակությունը ունի հետևյալ տիտղոսաթերթը.

«Սրբոյ Բօրն մերոյ
Երանելոյն
Գրիգորի Լուսաւորչի
Յանախապատում ճառք
Լուսաւորք

Յառաջաբան, համեմատութեամբ
և ծանօթութիւններով
Ա. Տէր-Միքէլեանի
Վաղարշապատ

Տպարան Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի
1894—ՌՅՄԴ»:

«Յանախապատում»-ը բաղկանում է 354 էջերից, այդ թվում «Յառաջաբան հեղինակի», է—ԺԷ, բնագիր՝ 1—279 էջ, Լուսաբանութիւնը՝ 280—313 էջ, Ընթերցուածք՝ 314—348 (Մայր Աթոռի մատենադարանի ձեռագրերի համեմատությամբ), Յանկ Գիթոց՝ 349—352, և Յանկ գլխակարգութեանց՝ 353—359:

«Յանախապատում»-ը դալանաբանական, վարդապետական, հոգևոր ու բարոյական աստվածաբանության մի «լուսաւոր վարդապետութիւն» է, «գեղեցիկ և աստուածային գանձ», «հոգևոր բարութեամբ լի սեղան», «հնձանն այն արդիւնատու, անուպակողկուզոյ արեւնավաստակ բազմաբերան Հօրն մերոյ սրբոյն Լուսաւորչի... ի կենդանի տախտակս սրտից որդիացեալ ժողովրդեան նորա»: «Մատենան հոգելից և հոգեշահ վարդապետութեան հաւատոյ և վարուց աստուածայնոց, առատաշնորհ լուսազարդ սուրբ մատենան», ... «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ, իբրև գլուխ և դասապետ հոգեբաշխ մատենից սրբոց, որ հարց մերոց սուրբ և հոգեշահ բանիք իրով յաւետարանական բանիք իբրև կաթն ջամբեաց», «լուսաւոր վարդապետութիւն և խրատք ոգեշահիք, ազգի ազգի բժշկարանք ախտացեալ հոգով» (Յիշատակարաններ, ձեռագիր և տպագիր):

Լուսավորիչը ԺԷ ճառում նշում է «Յանախապատում»-ի գրության նպատակը. «Գրել ձեզ և ուսուցանել կամիմ եղբարք իմ

և որդիք, զորս ի Քրիստոս անտարանան ծնայ»¹²:

Սույն հոդվածի նպատակից դուրս է խոսել «Յանախապատում»-ի իսկական հեղինակի, գրության ժամանակի, սկզբնագրի լեզվի և այլ բանասիրական, մատենագրական հարցերի մասին:

Մեր հին մատենագիրների, պատմիչների վկայության վրա մեր եկեղեցին և հայ հին բանասիրական դպրոցն ընդունում են, որ «Յանախապատում»-ի հեղինակը ս. Գրիգոր Լուսավորիչն է:

Մեզ համար շատ կարևոր է «Յանախապատում»-ի կրոնական մատենագրական բովանդակությունը, անկախ այն բանից, թե ո՞վ է բուն հեղինակը, Լուսավորիչը, թե ս. Մեսրոպը: Երկու անուններն էլ պաշտելի և երախտաշատ անուններ են մեր եկեղեցու և մեր մատենագրության համար:

«Յանախապատում»-ը բաղկանում է 23 ճառերից, որոնք ունեն խրատական, ուսուցողական (դիդակտիկ) բնույթ և նկարագիր:

«Այս ճառերուն մեջ աստվածային սրտով ու սիրով լեցուն հոգիե զատ, հունական հարց նմանության և անոնց լեզուն կբանեցնէ Գրիգոր... Մեր ազգին մեջ քիչ հայրապետք կրցած են աստվածության վրա խոսած ատենինն այն վարժ գրիչն ու լեզուն գործածել, որուն առաջին վարդապետը և հեղինակը ինքը ս. Գրիգորն է» (Հ. Գ. Զարբհանալյան): «Յանախապատում»-ը հավատո և քրիստոնեական վարուց վերաբերյալ կենտրոն ՀԵՂԻՆԱՎՈՐԵՆ կբացատրէ» (Մ. արք. Օրմանյան):

«Յանախապատում»-ի Ա.—Ե ճառերը ունեն դալանաբանական նկարագիր: Լուսավորչի «աստուածաբանութիւն»-ը հիմնվել է Աստվածաշնչի, եկեղեցական ավանդության վրա և Նիկիական Հանգանակի բնույթ է կրում: Մյուս ճառերը նվիրված են աստվածային սիրո և արարչագործության, մարդու ստեղծման, բարու և չարի ծագման, ազատ կամքի, քրիստոնեական առաքինությունների, հավատի, հույսի, բարեգործության, պահքի, չափավորության, աշխարհի խաղաղության և հոգևոր շինության, սրբերի և նահատակների հիշատակը հարգելու հարցերին, հասարակական կյանքում գոյություն ունեցող անբարոյականության, մեղքերի: Հեղինակը ջանք չի խնայում նորադարձ հայ քրիստոնյաների սրտում արմատավորելու քրիստոնեական հավատն ու բարեպաշտությունը, սրբությունն ու առաքինությունը: ԺԷ ճառը հովվապետական մի թուղթ է՝ ուղղված հոգևորականությանը, ուր մեծ Լուսավորիչը խոսում է հոգևորականության պարտական

¹² Յանախապատում..., Էջմիածին, 1894, էջ 192:

նությունների և պատասխանատվության մասին «առաջի Աստուծոյ և հաւատացեցոց»:

«Յանախապատում»-ի լեզուն պատկերավոր է և կենդանի: Մտածումների հոյությունն ու հատկությունը գեղագիտական մեծ հաճույք են պատճառում:

«Յանախապատում»-ը մեծ արժեք է ներկայացնում մեր ուղղափառ դավանության համար որպես «Արմատ հաւատոյ», որպես «Հայաստանայց եկեղեցու առաքելական վարդապետության հիմնական աղբյուր ս. Գրքից հետո, որն անփոփոխ տալիս է դավանական և բարոյական բոլոր սկզբունքներն իբրև հիմունք և սահման նորա հավատարիմ որդից»:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն է մեր հոգևոր ծնողը. նա է մեր հոգեկներ դաստիարակն ու բարեխոսը... որ առաքելոց խոսման անդերը նորոգապես վարե և Բրիտանի սերմերը ցանե հայոց սրտերում... Հայ ազգը լուսավորող և վերածնող մեծ հոր աստվածաբարբառ խրատների տակ կրթված հոգուց են բխում նրա ճառերը»¹³:

Մայր Աթոռի տպարանից լույս տեսած դավանաբանական երկրորդ գիրքն է.

**Բ. «Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի
Աղեքսանդրեայ
Հակաճառութիւն**

Առ սահմանեալսն ի ժողովոյն
Քաղկեդոնի

Ի լոյս ընծայեալ աշխատութեամբ
Կարապետ Ծ. վարդապետի
և

Երուանդ վարդապետի

Ս. Էջմիածին, տպարան Մայր Աթոռոյ
1908»:

«Հակաճառութիւն»-ը բաղկանում է հետևյալ բաժիններից. Հրատարակիչների «Յառաջաբան», էջ V—XXIV, «Բովանդակութիւն» XXV—XXXV, «Նախաբան» էջ 1, «Վկայութիւնք սրբոց հարանցն մերոց» կամ բուն «Հակաճառութիւն»-ը էջ 2—342, «Ցանկ վկայութեանց սուրբ Գրոց» էջ 343—354, «Ցանկ յատուկ անուանց» էջ 355—361, «Ցանկ նիւթոց» էջ 362—396:

«Հակաճառութիւն»-ի վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձնում Մայր Աթոռի միաբան, հմուտ աստվածաբան Կարապետ Ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը 1897 թվականի մայիսին¹⁴ և ձեռագիրը պատրաստում է հրատարակության:

1906 թվականին Երվանդ վրդ. Տեր-Միհասյանի ընկերակցությամբ «Հակաճառու-

թիւն»-ի ձեռագիրը արդեն պատրաստ էր դրվելու «գիտական աշխարհի դիմաց»¹⁵:

1908 թվականին Մայր Աթոռի տպարանից լույս է տեսնում «Հակաճառութիւն»-ը, որը «Հայոց եկեղեցու դավանաբանական գրականության մեջ դարագլուխ է կազմել և առաջնորդ ու օրինակ հանդիսացել հայ դավանաբանների համար»¹⁶:

Քաղկեդոնի ժողովից հետո, Ե դարի կեսերին, մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ սկսվում է դավանաբանական վեճերի մի ժամանակաշրջան, երբ բոլորովն է միաբնակության և երկաբնակության միջև պայքարը, որը սուր կերպարանք է ստանում հաջորդ դարերում:

460-ական թվականներին դավանաբանական վեճերն արդեն արվել էին:

Քաղկեդոնը պատակտեց մեկ, ընդհանրական ու առաքելական եկեղեցին: Ստեղծվեցին ազգային եկեղեցիներ, կազմվեցին արեւմտյան և արևելյան եկեղեցիներ, որոնց միջև էլ սկիզբ առան ու շարունակվեցին դավանաբանական տարակարծություններ:

Հայ եկեղեցին չէր կարող հեռու մնալ այդ վեճերից:

Տիմոթեոս Կուզը Ալեքսանդրիայի պատրիարքն էր և պարագլուխը ուղղափառ միաբնակության: Տիմոթեոսը իր վտիտ, տկար մարմնի պատճառով կոչվում էր Էլարոս, այսինքն՝ կատու, հայերեն՝ կուզ:

Տիմոթեոս Կուզը իր ազդեցության և բուն գործունեության համար ժամանակակիցներից կոչվել է Մեծ¹⁷:

Տիմոթեոս Կուզը բարեկամական հարաբերություններ էր պահում Կյուրեղ Աղեքսանդրացու հետ, ջերմորեն պաշտպանում էր Կյուրեղի բանաձևը բնությունների հարցում. «Մի է բնութիւն Բանին մարմնացելոյ»:

Կուզը համարվում էր Ե դարի 60—70 թվականների ամենանշանավոր եկեղեցական հայրերից մեկը, իր գործունեությամբ և մատենագրական վաստակով, որից դուրս ու սարսափում էին քաղկեդոնականները, Հռոմի կայսրը, Պապն ու Կ. Պոլսի պատրիարքը: Կուզի անունը մեր դավանաբանների մոտ հիշվում է համահավասար կարևորությամբ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Դիոսկորոսի և այլ նշանավոր միաբնակ եկեղեցական հայրերի շարքում¹⁸:

¹⁵ Յառաջաբան, էջ VI:

¹⁶ Նույն տեղ, էջ VI:

¹⁷ Զաքարիա Հռոմոս, Եկեղեցական պատմութիւն, դ. 1, էջ 22:

¹⁸ Գիրք թղթոց, Տիմիս, 1901, էջ 91, 94, 254, 300, 329, 401:—Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 21:

¹³ Նույն տեղ, էջ Ե:

¹⁴ «Արարատ», 1897, էջ 199—208:

457 թվականին Կուզը ընտրվում է Ալեքսանդրիայի Աթոռի պատրիարք, ճգովում է Քաղկեդոնի ժողովը և եպիսկոպոսական Աթոռները մաքրում է քաղկեդոնականներից:

Սրվում էր պաշարը Ալեքսանդրիայի, Հոռոմի և Կ. Պոլսի Աթոռների միջև:

Վերջապես, 460 թվականին Հոռոմն ու Կ. Պոլիսը դաշնակցած դավադրությամբ Կուզին, ինչպես նրան անվանում էին իր հակառակորդները, «Արևելքի այդ ամենագլխավոր խոռվարարին», գրկում են իր Աթոռից և արքայի Գանգրա, ապա Խեթսուն (Սև ծովի ափերը), ուր նա մնում է մինչև 474 թվականը:

Կուզը դատարկ չէր նստել իր արքայալայրում: Ֆիզիկապես հեռու լինելով իր Աթոռից և իր ժողովրդից, թեև նա անմիջականորեն մասնակցություն չէր ունենում եկեղեցին հուզող դավաճական վեճերի մեջ, այնուամենայնիվ նա գրականությամբ էր զբաղվում, հակաճառություններ գրելով Քաղկեդոնի դեմ:

Այսպես Կուզը արքայալայրում գրեց Քաղկեդոնի դեմ իր նշանավոր «Հակաճառություն»-ը, որը բաղկանում էր երկու գրքից. «Գրեցի և այժմ լերկուս մատենան», ինչպես ինքն է վկայում:

«Հակաճառություն»-ի առաջին հատորը գրվել է լատիներեն, իսկ երկրորդը՝ հունարեն, «որը մինչև այժմ կորած էր, հրատարակվում է այստեղ առաջին անգամ հայերեն, նախնայաց թարգմանությամբ...»

Քաղկեդոնի ժողովի հակառակորդների դավաճական ուղղության մասին մենք կարող ենք այժմ այս գրվածքի շնորհիվ գաղափար կազմել հենց իրենց ամենագլխավոր հակաքաղկեդոնականների խոսքերից, իսկ այս հանգամանքը ավելի է բարձրացնում այս գրվածքի արժեքը, որովհետև մինչև այժմ Տիմոթեոսից միայն հատակտորներ ունենք և մի երկու նամակ, պահված Ջաքարիա Հոնտորի Եկեղեցական պատմության մեջ»¹⁹:

476 թվականին Ջենոն կայսրը հրատարակում էր իր նշանավոր Հենետիկոն-հրովարտակը, որով դատապարտում էր Քաղկեդոնի ժողովը և արգելում «Բնությունների մասին վեճերը» և պարտադրում առաջին երեք տիեզերական ժողովների հավատո դավանությունը:

Տիմոթեոս Կուզը վախճանվում է 477 թվականի հուլիսի 31-ին:

Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն»-ը թարգմանվել է Դվինի հայրապետանոցում 480—484 թվականներին, Հովհանն Մանդա-

կունու օրով: «Հակաճառություն»-ը «սահմանված լինելով քաղկեդոնականների դեմ վեճերի համար, թարգմանիչն աշխատել է ըստ ամենայնի բառացի ճշտությամբ և բնագրին մոտ թարգմանել, որպեսզի վիճաբանությունների ժամանակ ոչ մի տեղիք չլինի թյուրիմացության»²⁰:

Թե ո՞ւմ ձեռով է թարգմանվել Կուզի «Հակաճառություն»-ը, այդ հարցին չէ:

Բայց «Հակաճառություն»-ը թարգմանվել է հակաքաղկեդոնական բուռն վեճերի ժամանակ, որովհետև դա «ամենալավ զենքերն էր մատակարարում հայ եկեղեցականներին՝ նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ մաքստելու համար»²¹, իբրև «զինարան Քաղկեդոնի վարդապետության դեմ: Այդ է, անշուշտ, պատճառը, որ Տիմոթեոսի «Հակաճառություն»-ը այնքան վաղ թարգմանվել է հայերեն»²²:

Հաջորդ դարերում մեր բոլոր դավաճանները մեծապես օգտվել են Կուզի «Հակաճառություն»-ից, հակաքաղկեդոնական իրենց գրվածքներում:

Ուրեմն, եզրակացնում է Մանուկ Աբեղյանը, հայ եկեղեցին և հայ ժողովուրդը «Ե դարի վերջին տասնամյակներում արդեն, իբրև արևելյի, բնականաբար, պաշտոնապես կանգնել են արևելյան քրիստոնյաների ուղղափառության տեսակետի վրա, այն էլ շատ որոշ կերպով, բնությունների նկատմամբ ըստ Կյուրել Ալեքսանդրացու, միաժամանակ և ճգովելով Եվտիքեսին»²³:

Գ. «Կնիք հաւատոյ

Ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ

Յողղափառ և ս. հոգեկիր հարցն մերոց

Դաւանութեանց

Յաւորս

Կոմիտաս կաթողիկոսի

Համահաւաքեալ

Հրատարակութիւն

Կարապետ եպիսկոպոսի

Ս. Էջմիածին

Տպարան Մայր Աթոռոյ

1914»:

Մայր Աթոռի տպարանից հրատարակված դավանաբանական գրականության հաջորդ մեծարժեք ժողովածուն «Կնիք հաւատոյ»-ն է:

Ժողովածուն ունի հետևյալ բաժանումները. հրատարակիչ Կարապետ եպս. Տեր-

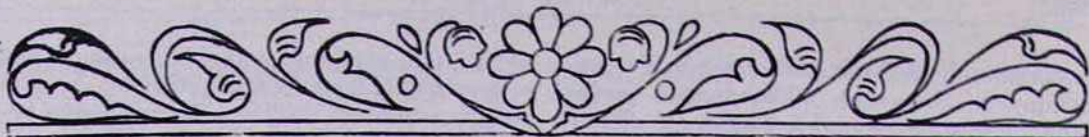
²⁰ Մ. Աբեղյան, նույն տեղ, էջ 356 և 613: Տես նաև «Ծողակաթ», Վաղարշապատ, 1913, Գաղութային Տեր-Մկրտչյանի հոդվածը՝ «Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության հայ թարգմանության ժամանակը»:

²¹ Յառաջաբան, էջ XVI:

²² Նույն տեղ, էջ XXI:

²³ Մանուկ Աբեղյան, նույն տեղ, էջ 637:

¹⁹ Յառաջաբան, էջ XI—XII:

Ծ. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԷԶԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Մեսրոպյան տատերը լատինական ու հու-
նական տատերից հետո առաջինը դարձան
գոտեմբերգյան հրաշագործ տպագրության
ատարկա: ԺԶ դարի սկզբում, 1512 թվակա-
նին, հիմք դրվեց հայ գրի տպագրության:

Սակայն հայկական տպագրությունը իր
սկզբնավորման հենց սկզբից և հետագա
260 տարիների ընթացքում սկսվեց ու ծա-
վավեց հայրենի հողից դուրս, Վենետիկում
(1512), Հռոմում (1584), Լվովում (1616),
Միլանում (1621), Փարիզում (1639) և այ-
լուր:

Այդ տարիներին բուն հայրենիքում՝ Հա-
յաստանում, տպագրության մասին խոսք չէր
կարող լինել, որովհետև նա իր պետակա-
նությունը կորցնելուց հետո մասնատված էր
և հալածանքի էր ենթարկված օտար, բար-
բարոս տիրապետությունների ներքո: Ահա
այդ պատճառով էլ հայ տպագրիչները մեծ
ջանքերով և զոհողություններով կարողա-
նում են հայերեն գրքեր տպագրել եվրոպա-
կան զանազան քաղաքներում և մեծ դժվա-
րություններով հայրենի երկրին մատակա-
րարել նրան այնքան անհրաժեշտ մեսրոպա-
տառ գրքեր:

Էջմիածնի կաթողիկոսների համար երա-
զանք էր դարձել մայր երկրում տպարան
ստեղծելու հարցը:

Այդ երազանքը կարողանում է իրականու-
թյուն դարձնել նշանավոր հայ հասարակա-
կան-քաղաքական գործիչ Սիմեոն Երևանցի
կաթողիկոսը (1763—1780):

Տպարան հիմնադրելու միտքը նրա մեջ
հղացել էր դեռ կաթողիկոս ընտրվելուց 20
տարի առաջ, երբ նվիրակ էր Հնդկաստա-

նում: Նրան այդ միտքը ներշնչել էր մադ-
րասաբնակ ջուդայեցի մեծահարուստ վա-
ճառական Գրիգոր Միքայելյան-Չաքիկյան-
ցը, որը խոստացել էր հոգալ տպարանի
հիմնադրման ամբողջ ծախսը: 1770 թվակա-
նին Հնդկաստանի նվիրակ Հովսեփ վարդա-
պետի գրած նամակում այդ մասին կարդում
ենք. «Ես, սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ Յով-
սեփ վարդապետս գիրս ձեռայցագրով և իմ
մոհրովի մոհրածս տուի պարոն Գրիգոր
Լուսապոգի Միքայելին, որ հենքն խոստաց-
եալ ա, որ 9000 ոսկի հենքն կտա, եթե սրբ-
բազանն սուրբ Աթոռումն մեն տպագրատուն
հաստատե, մշտնջենաւոր որ մեր հայոց գըր-
քերն միշտ ստամբայ տան իւրն ծնողացն յի-
շիտակ մնա: Եղև Մադրասումն իմով ձեռամբ
գրեցի և կնքեցի թիւն Փրկչին մին հազար
եօթն հարիւր եօթանասուն և ամենն, սեպտ.
ԺԲ-ին: Վերջ: Նուիրակ Յովսեփ վարդա-
պետ»:

Սիմեոն Երևանցին տպարանի համար
պատրաստի տատեր չկարողացավ ձեռք բե-
րել և որոշեց հենց վանքում, երիտասարդ,
շնորհալի հոգևորականների օգնությամբ
պատրաստել տատեր, փորագրություններ,
զարդագրեր և այլ անհրաժեշտ պարագա-
ներ: Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Ծոռոթեցին
առանց մասնագիտական կրթության, իր
բնական ընդունակություններով փորագրում
է բոլորագիր, նոտագիր ու գլխագիր հայկա-
կան տատեր, որոնցով և տպագրվում է ա-
ռաջին գիրքը: Նկարիչ ու քանդակագործ
Հարություն Էջմիածնեցին քանդակում է
խորաններ, նկարներ, զարդագրեր ու ծաղ-
կազարդեր, որին աշակերտում է Խաչատուր
դպիրը: Գրաշարներն էին Հովսեփ վարդա-

* Հայաստանի առաջին տպարանի մասին տես նաև
ՊԲՀ. 1963, № 1, էջ 262—266, մեր համառոտ հա-
ղորդումը:

¹ Մատենադարան, Արխիվ. բաժին, Կաթողիկ. դի-
վան, թղթ. 4, վավ. 6:

պետր, Եփրեմ սարկավազը, տպագրիչները (մրազարկ ու տպող)՝ Գրիգորն ու Մանուկը։ Խառնակ Գեղամացին զբաղվում է խմբագրական ու սրբագրական աշխատանքներով և 3 տարի հետո դառնում է տպարանի կառավարիչն ու կարգադրիչը։

Տպարանի առաջին արգասիքը Սիմեոն Երևանցու «Գիրք աղօթից, որ կոչի Ջրօսարան հոգևոր գիրքն է, որը տպագրվեց 1772 թվականին, որից երկու օրինակ պահպանվել է Մատենադարանի հնատիպ գրքերի հավաքածուում 1497 և 1695 համարների տակ և Պետական հանրապետական գրադարանի անձեռնմխելի հավաքածուում մեկ օրինակ²։

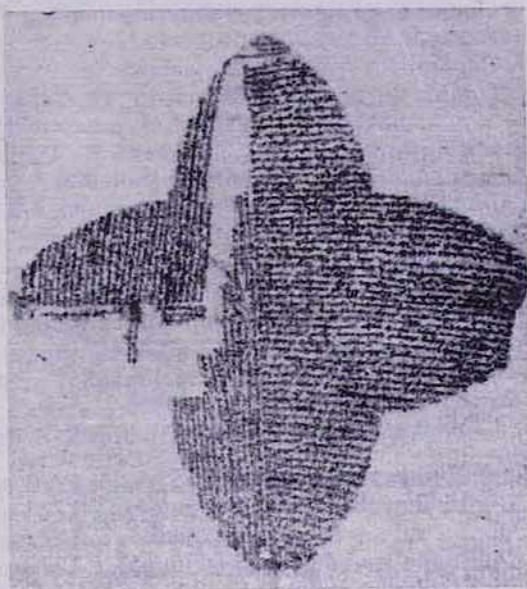
Սիմեոն Երևանցու «Գիրք աղօթից, որ կոչի Ջրօսարան»-ը գրքի վերջում ունի շատ բովանդակային, ընդարձակ հիշատակարան (էջ 174—182), որն ի դեպ կարևոր տեղեկություններ է տալիս ժամանակակից քաղաքական անց ու դարձի և տպարանի պատմության մասին։

Սիմեոն Երևանցին տպարանի մուտքի ճակատին փորագրել է տալիս քարե հուշատախտակ, որի վրա գրված է. «Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս մոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին ամենայն պարագայիւքն, հոգաբարձութեամբ տեսնոն Սիմեոնի կաթողիկոսին Երևանցոյ, արդեամբ ջողպեցի և ի Հինդ բնակեալ բարեսլաշտուն Գրիգոր աղային Խօջաջանեան մականուամբ Զարիկենց, ի յիշատակ իրեան և իր ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնօղացն... թվ. ՌՄԻ [1771]»։

Գրիգոր Զարիկյանցին 1773 թ. գրած մամուլում մեծագործ կաթողիկոսը հայտնում է այդ հուշատախտակի մասին և գրում է նաև, որ այդ մույն տարին (1773 թ.) տպարանի շենքը ընդարձակել է և քարեկարգել։ Այդ մասին իր մամուլում կարդում ենք. «Չտպագրատունն սակաւ ինչ փոքրիկ էր, լայն ամի մեծացուցաք, զի ամենայն գործոց և գործախարաց նոցի, ընդարձակ տեղիվ լինիցին մերձ միմեանց...»³։

Հովհաննես եպիսկոպոս Ծախխաթունյանը իր «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի» երկհատոր աշխատության Ա հատորի 97-րդ

էջում տպարանի մասին գրում է. «1773 թվականին ընդարձակվում է ու քարեկարգվում... «կից արևմտեան ծայր ձմեռային կացարանի կաթողիկոսաց»։ Հետագայում Ղուկաս կաթողիկոսի ջանքերով տպարանը փոխադրվում է ընդարձակ, կամարահարկ խոհանոցի տեղը, սեղանատան մոտ, որը կից էր ներքին պարսպի մեծ դռանը, արևմտյան կողմից⁴։ Թեոդիկը գրել է. «Ղուկաս կաթողիկոսի ջանքերով, որ տպարանը շեն-

Սիմեոն Երևանցու մամուլը Գ. Զարիկյանցին. 1773 թ.

ցունելու փոյթ տարաւ և տեղափոխեց զայն ի վերաշինել տաւ խոհանոցը»⁵։

Հակոբ Մեղսպարտից, Ոսկան Երևանցուց ու Խաչատուր Կեսարացուց հետո, Սիմեոն Երևանցին իր հիմնադրած տպարանով մոր սխրագործություն կատարեց հայ գրատպության և հայ մշակույթի զարգացման գործում։ Նրա «Գիրք աղօթից»-ի տպագրությունը չափազանց մեծ իրադարձություն էր հայ ժողովրդի մշակութային կյանքում։

Տպարանը գործի դրվելուց հետո Մայր Աթոռում զգացվում է թղթի մեծ պաշարի առանձնակի կարևորությունը և ահա 1776 թ. անցկարագրելի ծանր պայմաններում անկարելին կարելի դարձնող Սիմեոն Երևանցուն հաջողվում է հիմնադրել թղթի գործարան Էջմիածնում։ Այդ մասին արխիվային բազ-

² Թեոդիկը այս գրքի Գ. տպագրության (1798 թ.) տիտղոսաթերթին է ցուցադրել իր «Տիպ ու տառ»-ի մեջ (էջ 176)։ Հասկանալի է, որ նա չի տեսել առաջին տպագրությունը։ Նա եմթադրում է, որ 1772 թ. լույս տեսած «Տաղարանը» «իր անարուեստ տիպին համար, շատ հառանկան է, որ երևան չի հանում» (էջ 177)։

³ Մատենադարան, Արխիվ. բաժին, Կաթող. դիվան, թղթ. 4, վաղ. 85։

⁴ Հովհ. եպիսկոպոս Ծախխաթունյան, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի, Ա հատոր, էջ 100։

⁵ Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 177։

մաթիվ վավերագրեր են պահպանվել Էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանի արխիվում⁶։ Այդ գործարանից ստացված թուղթը օգտագործվել է Մայր Աթոռի կաթիքների համար, բայց այնուհանդերձ այդ թղթի վրա է տպագրվել Սիմեոն Երևանցու **Գիրք, որ կոչի պարտավճար**»-ը, տպագրված 1779—1783 թվականներին, որի մասին գրքի տեքստի վերջում տպագրված ռուսնավորի առաջին տողում կարդում ենք հետևյալ բառակը.

«Նոր թուղթ, նոր գիր, նոր տպարան, Բանք և ըզնոր ի լույս ածան, Յատուկ պարգևք նորոգական Ազգիս հայոց պարգևեցան...» (Էջ 374—376)։

«Գիրք, որ կոչի պարտավճար»-ի տպագրությունը սկսվել է Սիմեոն Երևանցու օրոք, 1779 թ., բայց սկսված պատերազմի և կաթողիկոսի հիվանդության պատճառով, որի մասին գրված է գրքի հիշատակարանում (Էջ 377—380), տպագրությունը ավարտվում է 1783 թ. փետրվարին, նրա մահվանից հետո, Ղուկաս կաթողիկոսի օրոք։ Սիմեոն Երևանցու օրոք տպարանում լույս տեսած գրքերից մեզ հայտնի են.

1. Սիմեոն Երևանցի—**Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգևոր** 1772 թ.
2. Սիմեոն Երևանցի **Տօնացոյց** 1774 թ.
3. » » **Տաղարան** 1777 թ.
4. **Կարգ թաղման կարգադրաց** 1777 թ.
5. Սիմեոն Երևանցի—**Գիրք, որ կոչի պարտավճար** 1779—1783

Պետք է ասել, որքան էլ այդ զարմանալի թվա, Հայաստանի առաջին տպարանի գործունեությունը մեր բանասիրության մեջ անհրաժեշտ ուշադրության չի արժանացել։ Այն դեպքում, երբ Հայաստանից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու գտնվող Վենետիկի, Մարսելի, Պետերբուրգի և այլ քաղաքների հայկական տպարանների գործունեությունը լուրջ ուսումնասիրության առարկա է դարձել, Էջմիածնի տպարանի աշխատանքը շատ կողմերով մնացել է չլուսարանված։

Մատենադարանում մեր երկարամյա աշխատանքի ընթացքում փորձել ենք հնարավորին չափով լրացնել այդ գործում եղած բացերը, մանավանդ որ Էջմիածնի տպարանի պատմության համար ոչ մի գրադարան և արխիվ այնքան հարուստ նյութեր չեն կարող տրամադրել, ինչպիսին Մատենադարանը։

⁶ Տե՛ս Հ. Արրահամյանի արխիվային այդ վավերագրերի հիման վրա գրված «Թղթի գործարան Հայաստանում» հոդվածը Մատենադարանի «Գիտ. նյութ. ժող.», № 1, Ե, 1941, էջ 61—72։

Երկար պրպտումների շնորհիվ տպագիր գրքերի հալաքածունքում հնարավոր եղավ հայտնաբերել ԺԸ դարի վերջում և ԺԺ դարի սկզբում Էջմիածնի տպարանում տպագրված այնպիսի գրքեր, որոնք անհայտ էին մնացել մեր բանասերներին և մատենագետներին։ Հենց այդ գրքերի տպագրման փաստի, ինչպես և նրանց հիշատակարանների պարունակած տվյալների շնորհիվ պարզվեցին Էջմիածնի տպարանի պատմության մի շարք մույթ կողմեր։

Դրանցից ամենակարևորն այն է, որ Էջմիածնի տպարանը 1819—20 թվականներին ունեցել է իր գործունեության երկրորդ շրջանը, որն ամբողջապես անհայտ է եղել մեր բանասերներին։

Հայտնի է, որ Սիմեոն Երևանցու մահվանից հետո, Ղուկաս կաթողիկոս Կարնեցու օրոք, Էջմիածնի տպարանում տպագրվել են Սիմեոն Երևանցու «Պարտավճար»-ը, հետո, 1785 թ., լույս է տեսել շքեղ, գեղեցիկ նկարներով ու մաքուր տպագրված մի ժամագիրք, իսկ 1787 թ.⁷ Հովսեփ Փլաքիոսի **Գիրք պատմութեանց** աշխատությունը, Ստեփանոս Լեհացու թարգմանությամբ։ Մատենադարանի ձեռագրերի շարքում կա Հովսեփոս Փլաքիոսի պատմության հայերեն թարգմանության Ստեփանոս Լեհացու ձեռագիր օրինակը, որը և հիմք է ծառայել սույն տպագրության համար⁷։ Այս մասին գրքի հիշատակարանում կարդում ենք. «...և մինչև սկսաք սույն գգիրքս, թեպետ և եկին ի ձեռն օրինակք գրեցաք յայլ գրչաց, ոմանք ստոյգք և ոմանք սխալք, այլ մեր զայն... ի հեղինակէն առաք, այս ի ձեռագրէն, գորնոյն ինքն ի լոյցի տէր Ստեփաննոս վարդապետն իւր ձեռամբ էր գրեալ, որ և նոյնն եղեալ կայր ի գրատունն սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի։ Յորմէ օրինակեցաք զսույեալս» (Էջ 495—496)։

Ղուկաս Կարնեցու օրոք լույս տեսած 3-րդ գիրքը **Սաղմոս Դաթի, որ և կոչի Սաղմոսարանն** է, տպագրված ՌՄԼՁ (1787) թվականին։ Այս Սաղմոսարանը անհայտ էր մնացել մեր մատենագիտությանը, որից մեկ օրինակ պահպանվել է պետական պատմական թանգարանի գրադարանում և կրում է 464 համարը։

Սաղմոսարանից հետո, 1788 թվականին, Էջմիածնի տպարանում տպագրվել է նաև մի **Խորհրդատետր**, որը նույնպես անհայտ էր մնացել մեր մատենագետներին։ Այնուհետև, մինչև տպարանի երկարամյա փակ-

⁷ Յովսեփոս Փլաքիոսի պատմության գրչագիր օրինակներից 4-ը գտնվում են Մատենադարանում։ Ստեփանոսի ձեռքով գրվածը պահվում է 1909 համարի տակ։

վելը, մեր մատենագիտությունը նշում է ևս երկու գիրք: Մեկը 1789 թ. տպագրված **Ծարակնոցն** է, մյուսը՝ Սիմեոն Երևանցու Տաղարանի 1793 թ. վերատպությունը:

Ղուկաս կաթողիկոսից հետո, ներառյալ նաև Դավիթ և Դանիել կաթողիկոսների աթոռակալության տարիները, Էջմիածնի տղապարանը երկար ժամանակով դադարում է գործելուց⁸: Թեոդիկը այդ տպարանական դադարի մասին այսպես է արտահայտվում. «1793 թուականէն վերջ, կէս դար շարունակող տպարանական ամուլթին մը կը տիրէ Էջմիածնին, վերագրելի քաղաքական դէպքերու, որոնք կը տագնապեցուցանեն Հայ աշխարհը, հետևապէս նաև ս. Աթոռը: Յովհաննէս Ը Կարբեցու օրոք միայն, 1842-ին կը տպուի Յ. Ծախաթունեանի **Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի** շահեկան երկհատոր գիրքը»: Իսկ Գ. Լևոնյանը այդ դադարը հասցնում է մինչև 1838 թվականը, երբ լույս տեսավ «Հարիւր և չորս պատմութիւն հաւաքեալ ի Հին և Նոր կտակարանէ» ուսերենից թարգմանված գիրքը⁹:

Սակայն, Մատենադարանի տպագիր գրականության բաժնում Էջմիածնի տպարանում տպագրված գրքերը պրպտելիս հայտնաբերեցինք մի **Սաղմոսարան**, որը լույս է տեսել 1819 թվականին, Եփրեմ կաթողիկոսի օրոք: Այս տարեթիվը, ինչպես կնկատեք, հեռու է թե՛ Թեոդիկի սահմանագծած 1842-ից և թե՛ Գ. Լևոնյանի 1838 թվականից: Սաղմոսարանի տիտղոսաթերթի վրա կարդում ենք. «Սաղմոս Դավթի, որ և կոչի Սաղմոսարան, տպագրեցեալ ի մեծի Աթոռոյ Էջմիածնի, հրամանա Տեառն Եփրեմի... կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց ի թուոյն մերում 1268 այսինքն (1819)»¹⁰: Այս Սաղմոսարանից առայժմ հայտնաբերված է այս միակ օրինակը:

Պարզվում է, որ Եփրեմ կաթողիկոսը վերանորոգել և գործի է դրել երկար տարիներ անգործության մատնված տպարանը: Այդ Սաղմոսարանի հիշատակարանի մեջ առված է. «...Արդ որք լանդիման լինիք սովա, մի ձանձրասցիք յիշել... յօգնաշխատ կաթողիկոսն և մանաւանդ զվերանորոգողն տպարանիս զՏէր Եփրեմ յօգնավիշտ արքազան վեհապետն, որ ի նեղութեանս ժամանակի գերագոյն քան զառաջինն **պաշտօնացոյց և գրեթէ ի հիմանէ նորոգեաց զտպարանն արքոյ զահիս...** (Ընդգծումը մերն է—Շ. Գ.)

⁸ Ա. Երիցյան, Պատմական տեսություն հայ տպագրության, Տիփլիս, 1879, էջ 26:

⁹ Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 177:

¹⁰ Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե, 1958, էջ 215:

¹¹ Մատենադարան, Հայ գրական. հավաքածու, № 22136:

զխանգարեալն բազում ամաց հետե» (էջ 414—415): Տպարանի վերահաստատման ծախսը հոգում է մահտեսի Եղիա Հակոբյանը, որը մահացել է Հնդկաստանում: Նրա կտակակատարն էր ջուղայեցի մադրասաբնակ Վարդան Գասպարյանը:

Եփրեմ կաթողիկոսի օրոք, 1820 թվականին, Սաղմոսարանից մեկ տարի հետո, լույս է տեսնում նաև **Կտակ վասն փրկագործ չարչարանաց և խաչելութեան Տեառն մերոյ...** Յիսուսի Քրիստոսի գիրքը, որը նույնպես անհայտ էր մնացել բանասիրությանը:

Այսպիսով, Սիմեոն Երևանցու և Ղուկաս Կարբեցու ժամանակներից հետո տեղի ունեցած երկարատև դադարի ընթացքում տղապարանի գործունեության երկրորդ շրջանը պետք է համարել Եփրեմ կաթողիկոսի օրոք եղած տպարանային գործունեությունը:

Ինչպես տեսնում ենք հայրենիքում տպագրական մամուլ աշխատեցնելու ձգտումը ամեն հարմար առիթով գործի է վերածվել:

Հայտնի է, թե ինչ վիճակ էր Հայաստանում ԺԸ դարի վերջում և ԺԹ դարի սկզբին: Անվերջ պատերազմներ տեղական խաների ու փաշաների միջև, ապա աղա Մահմեդ խանի արշավանքը, ռուս-պարսկական պատերազմները, Դավիթ-Դանիելյան հակամարտությունները Էջմիածնի մեջ: Եվ չնայած այդ ամենին, ահա պարզվում է, որ Մայր Աթոռում հարմար պահ են գտել 1819—20 թվականներին տպարանը նորից գործի գցելու համար:

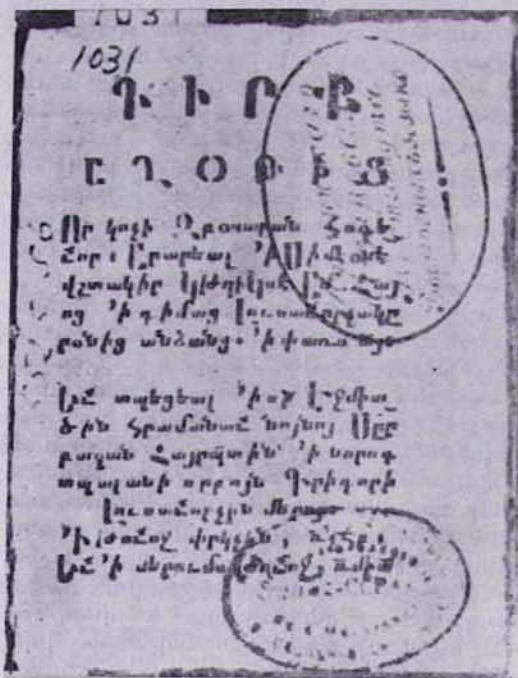
Այս երկու գրքերից հետո նորից տպարանը դադարում է գործելուց: Մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները ասում են, որ 13 տարվա դադարից հետո նա վերսկսում է իր գործունեությունը, այս անգամ Հովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսի օրոք, 1832 թվականից:

Տպարանի աշխատանքի այս Գ շրջանն էլ ավելի շուտ է սկսվում, քան ենթադրում են Գ. Լևոնյանը (1838), Թեոդիկը (1842) և մյուս բանասերները:

Հովհաննէս Կարբեցու օրոք տպագրված գրքերից առաջինը մի **Զայնքաղ Ծարական** է, որը լույս է տեսել 1833 թվականին և անհայտ էր մեր մատենագիտությանը: Կարբեցին կաթողիկոս է ընտրվել 1831-ին, երբ Մայր Աթոռը նախորդ կաթողիկոսներից մնացած մեծ պարտքերի հետևանքով տրևալունական ծանր դրության մեջ էր: Նրան հաջողվում է վճարել այդ պարտքերի մեծ մասը և 1833 թ. միայն կարողանում է ավարտել տպարանի վերանորոգումը և մեկը մյուսի հետևից գրքեր լույս ընծայել: Տպարանի վերանորոգման ծախսը վճարում է կարբեցի՝ Հովնեի եպիսկոպոս Մարությանցի փեսան՝ Սահակը, և քույրը՝ Եղիաբեթը:

«Զայնքաղ Ծարական»-ի հիշատակարանի

մեջ կարդում ենք. «Արդ՝ որք վայելէր գնոգեշունչ երգարանս յիշեցիք... զվերահաստատողն տպարանիս... Յովհաննէս Կարբեցի... կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց, որ լետ վնարելոյն մեծ մասն պարտոց արքոյ Աթոռոյս հոգ կալաւ մեծաւան աշխատութեամբ

Գիրք Աթոքից. ս. Էջմիածին, 1772 թ.

և վստան շինութեան և զպայծառութեան սորին, որ ահա իբրև զիր առաջին նախախաշ պտուղ զտոյն երգարան ի լոյս ընծայեաց վերստին տպագրութեամբ»:

Էջմիածնի տպարանն այս անգամ իր աշխատանքը վերականգնում է, երբ Ռուսաստանը արդեն գրավել էր Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասը, Էջմիածնի հետ միասին: Տպարանը ջանասիրությամբ շարունակում է իր գործունեությունը: Այդ նույն տարին, 1833 թ., լույս է տեսնում Սիմեոն Երևանցու **Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կալսերականաց աշխատության** Գ. հրատարակությունը, իսկ 1835 թ.՝ նույն երանելի կաթողիկոսի **Տօնացույցի** Գ. հրատարակությունը: Այս երկու գրքերն էլ դուրս են մնացել մեր մատենագիտների ցանկերից: 1836 թվականին տպագրվում է **Գիրք որ կոչի Մաշտոց**-ը: Այս Մաշտոցը նույնպես չկա մեր մատենագիտական աշխատությունների մեջ, միայն հ. Ա. Ղազիկյանի «Հայկական նոր մատենագիտություն» հարուստ և շատ արժեքավոր աշխատության մեջ «Մաշտոց»

հատվածում ԻԳ. հրատարակությունը համարվում է Էջմիածնի 1836 թ. տպագրությունը, սակայն նա այդ Մաշտոցը չի տեսել և իր կարծիքը դնում է հարցականի տակ:

Այնուհետև շատ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 1839 թվականին լույս տեսած 811 էջանոց մեծադիր, գեղեցիկ խորանով, փորագրություններով ու զարդանկարներով հարուստ **Ճաշոց գիրք**-ը: Այս հրաշալի զարդարված ճաշոցը նույնպես անհայտ է եղել մեր մատենագիտներին: Նրա մասին հիշատակություն չկա ո՛չ Ղազիկյանի, ո՛չ Թեոդիկի և ո՛չ էլ հ. Գ. Զարպիսանյանի մատենագիտական աշխատությունների մեջ: 1840 թվականին լույս է տեսել **Խորհրդատետր** արքազան պատարագի-ն, իսկ 1841-ին՝ **Կերակուր քահանայից**-ը: 1842-ին տպագրվել է Հ. եպիսկոպոս Ծանխաթունյանի **Ստորագրություն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Այրարատայ երկհատոր գիրք**: Այդ թվականին էլ լույս տեսել նաև Կարապետ արկ. Ծանխաթունյանի **Արհեստ թուարանութեան դասագիրք**, որը նույնպես անհայտ էր մատենագիտությանը: Կարապետ վարդապետ Ծանխաթունյանը Էջմիածնի ընդունակ ու շնորհալի միաբաններից էր¹²:

Հովհաննէս Կարբեցու (1831—1842) օրոք տպարանի կառավարիչն էր Հովհաննէս վրդ. Նախիջևանցիին: Տպարանում աշխատող վարպետներն էին Գևորգ Արարատյանը, Վլասիոս Հակոբյանը, գրաշարներն էին Վարդան Բունիաթյանը, Գրիգոր Ժամհարյանը, «Մրազարկը»՝ Կարապետ Գրիգորյանը, տպագրիչները՝ Ավետիս Հովհաննիսյանը և այլք:

Հայ հնատիպ տպագիր գրքերը հարուստ են զարդանկարներով, թռչնագրերով, խորաններով, լուսանցազարդերով, ոճավորված սկզբնատուներով: Եվ այդ նկարազարդումները գալիս էին որպես շարունակություն ձեռագրերի մանրանկարչական արվեստի: Այդպիսի նկարազարդումներով հարուստ են նաև Էջմիածնի տպարանում տպագրված գրքերը: Այդ տեսակետից աչքի է ընկնում 1839 թվականին տպագրված «Ճաշոց գիրք»-ը, որի 2-րդ էջին կա մի խորան, որը ոճավորված է ս. Թադեոսի, ս. Բարթողիմեոսի, Սահակ Պարթևի, Մեսրոպ Մաշտոցի և այլոց նկարներով: Մեր փորագրիչ-նկարիչների անունների հետ ծանոթանում ենք գրքերի հիշատակարանների միջոցով, սակայն 1839 թ. Ճաշոցի խորանի անուններով ի տողի վրա շատ մանր տառերով կար-

¹² Կ. Կոստանյան, Կ. Ծանխաթունյանի կենսագրությունը:

դացվում է «Ձեռամբ Յարութիւնի»: Իսկ այդ նույն ժաշոցի մի այլ խորանի հակառակ էջին, մի փորագրության վրա, որը պատկերում է նորածին Հիսուսը մատրի մէջ, ներքեւում կարդում ենք. «Վլս Յկ (Վլասիոս Յակոբեան): Վլ. Հակոբյանը Կարբեցու ժամանակաշրջանի տպագրատան նկարիչն էր, իսկ Հարություն Էջմիածնեցին՝ Սիմեոն Երեւանցու և Դուկաս Կարնեցու: Ենթադրում ենք, որ Հարությունի փորագրած խորանը, որ օգտագործվել է սույն ժաշոցի մէջ, պատկանել է հնուց և այժմ օգտագործվել է:

Հովհաննէս Կարբեցու հետո, Ներսէս Աշտարակեցու (1843—1858) օրոք տպագրված գրքերից հայտնի են Աբել վրդ. Մխիթարյանի ուսերեւելից թարգմանված Հրահանգ համաշխարհային պատմութեանը, Դ. Լերդումյանի Աղբիւր բացելու, Հ. եպս. Ծահլաթունյանի Երգարան աղօթից ի պէտս վաճառականաց և ճանապարհորդաց, Սաղմոս Դաթի և Ժամագիրք ս. աստուածաշնորհ թարգմանացն գրքերը:

Մատթեոս Ա.-ի (1858—1865) օրոք շարունակում է տպարանի գործունեությունը: Այդ ժամանակաշրջանի գրքերից կուգեինք հիշատակել Ծարական հոգևոր երգոց ս. և ուղղափառ եկեղեցւոյն Հայաստանեայց 782 Էջանոց գիրքը, Ժամանակագրութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, յորում պարունակեն 3 գիրք, Սաղմոս Դաթի, Ատենի ժամագիրք և Տօնացոյց և Ներսէս Ծնորհալո Թուղթ Ընդհանրական»-ը:

Հայ ժողովրդի մտավոր զարգացմանը և ստաշադիմությանը լայն թափ հաղորդեց Գևորգ Դ կաթողիկոսը (1866—1882):

Գևորգ Դ-ը նպատակադրել էր Էջմիածինը հայ ազգի լուսավորության կենտրոնը դարձնել:

Սակայն Էջմիածնում նրա հիմնած կրթական այդ բոլոր հաստատությունները՝ ամսագիր, ճեմարան չէին կարող իրենց գործունեությունը ծավալել առանց գրքի և գրականության: Նա դեռ իր ձեռնադրման առաջին տարվանից զգաց տպարանի կարևորությունը և անհրաժեշտությունը և որոշեց Մալր Աթոռում եղած տպարանը վերակառուցել ու լայն թափ տալ հայ գրքի տպագրությանը: Պետերբուրգից Մկրտիչ Սանասարյանի և Հովհաննէս Հովհանյանի նկիրաւորություններով ձեռք բերեց անհրաժեշտ մեքենաներ, գրքեր և այլ պարագաներ:

Նրա օրոք լույս են տեսել պատմական, հնագիտական, բանասիրական, մանկավարժական, եկեղեցական, երաժշտական բովանդակությամբ բազմաթիվ գրքեր և դասագրքեր: Այդ ժամանակաշրջանում տպագրվեցին այնպիսի կարևոր պատմական-հնագիտական նշանակություն ունեցող գրքեր, ինչ-

պիսիք են Զաքարիա սարկավագի պատմագրությունը երեք հատորով, 1870, Աբրահամ Կրետացու Պատմագրութիւն անցիցն իրոց և Նատր-Շահին Պարսից, 1870, Միմաս Համդեցու Ազգաբանութիւն հայոց, 1870, Ա. Մխիթարյանի Տեղագրութիւն Մարմաշենոյ վանացն ի Ծիրակ, 1870, Ա. Մխիթարյանի Պատմութիւն Հոռոմոսիւն վանաց ի Ծիրակ, 1870, Ս. Ապարանցու Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեացն

Զայնքաղ Ծարական. ս. Էջմիածին, 1898 թ.

սեռի, 1870, Ա. Գուլամիրյանի հրատարակությամբ Ընտիր պատմութիւն Դաիթ բեկին և պատերազմաց հայոց Խափանու, 1871, Ե. Մանկունու Այրիվանք կամ Գեղարդայ վանք, 1871, Մ. Կյումրյուշանեցու Պատմութիւն անցից անցելոց Սեանայ վանոց, 1871, Ուխտանեսի Պատմութիւն հայոց, Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց, հատոր Ա և Բ, 1871, Հակասահմազեմի Ծանապարհորդութիւն լայս կոյս Կովկասու, ի Հայս և ի Վիրս, թարգմ. Վ. Սեդրակյանի, 1872, Ա. Սեդրակյանի Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երեւակայ, 1872, Ա. Մխիթարյանի Ստորագրութիւն հռչակաւոր մեծի ուխտին Այրի վանայ ս. Գեղարդայ, 1873, Սիմեոն

Երևանցու Զամբոն-ը, 1873, Ա. Մխիթարյանի Վաղարշապատ, քաղաքամայր Հայաստանի, 1874: Այս եկեղեցական բնույթի Փոքր Մաշտոց, 1870, Գիրք սաղմոսաց Դարթի, 1871, Մաշոց գիրք, 1872, Զայնագրեալ շարական հոգևոր երգոց սուրբ և ողորպիստ եկեղեցու Հայաստանեայց: Սույն ձայնագրյալ շարականը 1092 էջանոց հոյակապ մի գիրք է: Նա ուշադրության արժանի մի աշխատություն է, որի մեջ հոգևոր երգերը տպագրված են հայկական ձայնանիշերով, 1875, Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանի ս. եկեղեցու, 1877, և այլն, և այլն: Ծառ մեծ է նրա օրոք տպագրված գրքերի ցանկը, որն անհնարին է ամբողջությամբ մեջ բերել այստեղ:

Գևորգ Դ կաթողիկոսին 1885 թվականին հաջորդեց Մակար Ա Թեղատցի կաթողիկոսը: Մակար կաթողիկոսը իր գահակալության ընթացքում (1885—1892) օգտաշատ գործունեություն ցուցաբերեց վանքի և հայ մշակույթի համար: Նրա նշանավոր աշխատանքը Մայր եկեղեցին հիմնական վերանորոգման ենթարկելն էր և տպարանի համար նոր շենք կառուցելը: Նոր տպարան կառուցելուն առիթ դարձավ այն հանգամանքը, որ մինչ այդ հրապարակի վրա չկար Մայր Աթոռի հսկողությամբ լույս տեսած Աստվածաշունչ:

Տպարանը զետեղված էր հին վարժարանի խորխուլ շենքում և գործում էր ձեռքի մամուլներով: Արագատիպ մամուլներ այդ շենքում չէին կարող գործել: Անհրաժեշտ էր ունենալ հաստատուն, ընդարձակ շենք: 1889 թվականին վանքի բակից դուրս, արեւելյան կողմում գտնվող մեծ հրապարակի հարնավային մասում, հիմնադրվեց տպարանի նոր շենքը: Նոր տպարանում կազմակերպվեցին առանձին բաժանմունքներ. ձուլարան, տպագրատուն, մթերանոց: Գրաշարներին հատկացվեց առանձին սրահ, որտեղ տեղավորված էին ձեռքի և երկու արագատիպ մամուլներ: Սակայն Մակար կաթողիկոսի օրոք չհաջողվեց Աստվածաշունչը տպագրել, որը հանձնարարված էր Օրմանյանին:

Մակար Ա կաթողիկոսի օրոք տպագրված գրքերից ուշադրության արժանի են 679 էջանոց Ժամագիրք Հայաստանեայց ս. եկեղեցու գրքի Բ, 1885 թ., և Գ հրատարակությունները, 1892: Դ. Երզնկյանի Հնախօսական տեղագրություն Հաղբատու աշխարհահռչակ վանից, 1886, Զայնքաղ շարական-ը,

1888, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք-ը, հրատ. Վահան ծ. վրդ. Բաստանյանի, 1888 թ., Մ. Փարիզյանի Հնութիւնք վանքից (6 գրքով) ֆոտոնկարներով աշխատությունը, 1889, Է. Ռեկյոտի Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի առազանը, 1890, և բազմաթիվ ուսումնական, եկեղեցական, բարոյախոսական բազմազան բնույթի գրքեր:

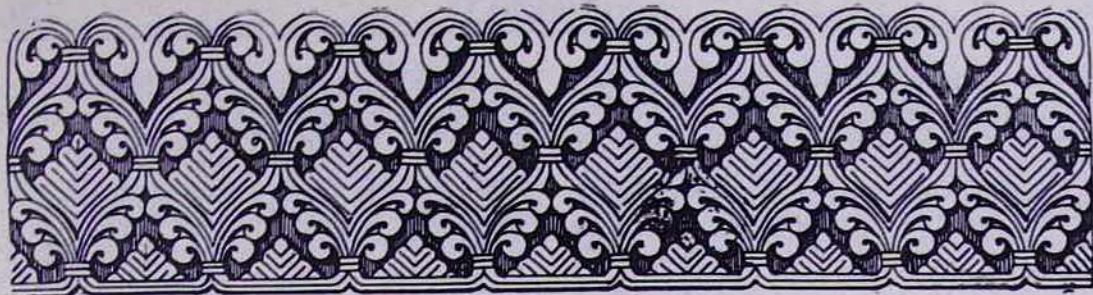
Մկրտիչ Խրիմյան արժանահիշատակ կաթողիկոսը (1893—1907) նույնպես մեծ ծառայություն է մատուցել տպարանի բարգավաճման գործին: Նրա օրոք Գլխոս քին. Աղանյանը գործողվում է Փարիզ և այնտեղից արագատիպ մեքենա բերում տպարանի համար: Հայերեն տառերի նոր տեսակներ են բերվում Վիեննայից ու Թիֆլիսից, և օտար լեզուներով տառեր են ստացվում Պետերբուրգից¹³:

Մկրտիչ կաթողիկոսի օրոք են լույս տեսնում այնպիսի արժեքավոր աշխատություններ, ինչպիսիք են Սամվել Անեցու Հաաքմունք ի գրոց պատմագրաց, 1894, Գրիգոր Լուսավորչի Յանախապատում ճառք լուսաւորք, 1894, 853 էջանոց Մաշտոցը, 1894, Կոմիտաս վարդապետի Ծար Ակնայ ժողովրդական երգերու (ձայնագրեալ), 1895, Ա. Դավրիժեցու Պատմութիւն-ը. 1896, Ի. Կոխլովի Առակք Յովհաննոս Բոհրովի, իմն գիրս, 1896, Ե. Թովիշյանի Յուցակ ձեռագրաց Դաղան Խաչիկ վարդապետի, 1898, Կ. Կոստանյանի Մկրտիչ Նաղաշ և իր տաղերը, 1898, Մ. Ուսմայեցու Ժամանակագրութիւն, 1898, Մ. Արեղյանի Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ, 1899, Հ. Աճառյանի Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան, 1899, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանի Խոսքովիկ թարգմանիչ Ը դարու, 1899 թ.:

Բացի գիտական-բանասիրական այս աշխատություններից, Մ. Խրիմյանի օրոք լույս են տեսել բազմաթիվ այլ բնույթի, նույնպես շատ արժեքավոր գրքեր, որոնց ցուցակը բերել անհնարին է:

Էջմիածնի տպարանի գործունեությունը նույն բեղմնավոր թափով շարունակվում է նաև Ի դարի երկու տասնամյակներում, որոնց մասին գրելը դուրս էմ համարում մեր հոդվածի սահմաններից:

¹³ Գ. Աղեցյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1946, էջ. 222:

Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՈՒՐԲԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Էջմիածնի Մայր Աթոռի տպարանը, որը հաստատվել է 1771 թվականին Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ջանքերով, իր գոյության 200 տարիների ընթացքում գիտության, գրականության և արվեստի բնագավառներին վերաբերող իր բազմազան հրատարակությունների շարքում տեղ է տվել նաև սուրբգրական հրատարակությունների: Սակայն վերջիններիս անհրաժեշտության հարցը Մայր Աթոռի Գահակալների կողմից ուշադրության էր արժանացել ավելի վաղ, քան սեփական տպարանի հաստատումը: Ոհյտ է, թե Աստվածաշնչի գրքերից Սաղմոսարանը վաղուց էր սկսել հրատարակվել հայկական գաղութներում հաստատված տպարաններում, — առաջին տպագրությունը 1566 թվականին էր եղել Վենետիկում՝ Արգար Թոխաթեցու ձեռքով, — բայց Աստվածաշնչի մյուս գրքերի և լիակատար Աստվածաշնչի որևէ հրատարակություն չէր եղել մինչև 1660-ական թվականները, երբ այդ գործը սկսել էր մտահոգության առարկա դառնալ Էջմիածնում:

Մինչև այդ, մոտավորապես 1650 թվականին, Աստվածաշնչի լիակատար հրատարակություն տալու մի փորձ կատարվել էր Նոր Զուղայի ա. Սմեմափրկիչ վանքի տպարանում՝ Հովհաննես Զուղայեցու ձեռքով, բայց մնացել էր անկատար, ինչպես գրում է պատմագիր Խաչատուր Զուղայեցին՝ այդ տպարանի գործունեության մասին խոսելիս. «Ուր և ընդ բազում գրեանց՝ որք տպեցին, սկսան ընդ որոց և տպել զԱստուածաշունչ գիրն. այլ վասն մեղաց մերոց մնաց թերա-

կատար, որպես կայ մինչև ցայսօր ի միջի մերում»¹:

Աստվածաշնչի լիակատար հրատարակություն կատարելու պատիվը վերապահված էր Էջմիածնի Մայր Աթոռին:

Էջմիածնի միաբանության անդամ Ոսկան վարդապետ Երևանցին Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի հանձնարարությամբ 1666 թվականին տպագրում է հայերեն Աստվածաշունչը՝ ամբողջական կազմով, Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքում՝ «ներ տպարանում սրբոյն Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի Զօրավարի»: Հրատարակությունը կրում էր «Աստուածաշունչ Հնոց և Նորոց Կտակարանաց ներ պարունակող, շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և ճմարտասիրաց թարգմանչաց»: Հատորի վերջում, ընթերցողին ուղղած խոսքում, Ոսկան Երևանցին հայտնում էր. «Ես նուստ յամենից և յետնեալս անձամբ և գիտութեամբ ի մէջ մանկանց եկեղեցոյ՝ տէր Ոսկանս, բանի սպասաւոր, յերկրէն Արարարու ի գիտաքաղաքէն Երեւանայ, հրամանաւ հաւոյն Հայոց և կաթողիկոսին տեսոն Յակոբու եկեալ յԱմստերդամ, ձեռն արկի մատենոյս աստուածայնոյ» (2-րդ մասի էջ 830—831): Եվ դարձյալ, տպագրության հիշատակարանում, նորից էր ասում. «...իշխանութեամբ և հրամանաւ վեհապառի կաթողիկոսի և պատրիարքի Հայկազ[ե]անս սեռի, ներ պատրիարքարանում սրբոյ Էջմիածնի, լուսանկարի և քրիս-

¹ «Խաչատուր արեղայի Զուղայեցոյ Պատմութիւն Պարսից», Վաղարշապատ, 1905, էջ 121:

տոսահիմնեցելոյ, տեառն Յակոբոս, ներթոռոջ փրկչին հազարորդի² վեց հարիւրորդի վաթսներորդի երկրորդի, իսկ ըստ Հայոց թուոյ՝ հազարերորդի հարիւրերորդի մետասաներորդի, սեպտեմբերի 1Է, ելեալ յերկրէ և յազգէ իմմէ դիմեցի ի կողմանս Երուսիկոյ, յաղագս տպման մատենինս այսորիկ աստուածայնոյ» (2-րդ մասի էջ 833):

Այս մեծադիր հրատարակությունը (շարվածք՝ 22.2×17.8 սմ) բաղկացած էր Ը+628+834 էջերից, և պատկերագրոյ էր: Բովանդակում էր Հին և Նոր Կտակարանները՝ ըստ հայկական կանոնի: Ոսկանի ձեռներեցության պերճախոս վկայականն է հանդիսանում այս հրատարակությունը և միաժամանակ Էջմիածնի գաղափարների հոգատարության ապացույցը՝ հայկական Աստվածաշնչի տպագրման գործի հանդեպ:

Ամստերդամյան այս հրատարակությունն իր ժամանակի համար ակնառու երևույթ էր թե՛ որպես հայ տպագրական արվեստի նմուշ և թե՛ որպես հայերեն Աստվածաշնչի ամբողջական օրինակ, որի բացակայությունը զգալի էր եղել մինչև այդ՝ ուսումնական հասարակության մեջ. իսկ այս վերջին համագամանքով էլ նա արժանանում է մի բանի նոր տպագրությունների: Ոսկան Երևանցու ազգականներից Պետրոս Լատինացին, որը տպարան ուներ Կ. Պոլսում, 1705 թվականին այնտեղ նորից է տպագրում Աստվածաշունչը՝ «ի յօրինակս հնոյ տպեցեալ լուսաւորեալ հոգի Ոսկան վարդապետի՝ յար և նման, ո՛չ աւելի և ո՛չ նուազ, սակայն մանր գրով»: Մխիթար Սեբաստացին 1733 թվականին վնեւտիկում նույնպես վերահրատարակում է Ոսկանյան Աստուածաշունչը՝ որոշ փոփոխություններով ու սրբագրություններով. իսկ Մխիթարի այդ հրատարակությունն արտատպվում է Պետերբուրգում՝ 1817 թվականին, և Սիրամիություն՝ նույն 1817 թվականին:

Հետաքրքրական է, որ 1770-ական թվականներին Մայր Աթոռում հաստատված տպարանի տպագրական առաջին փորձերի համար Սաղմոսարանն է ընտրվում: Այդ տեղեկությունը մենք գտնում ենք 1774 թ. Սիմեոն Երևանցու հրատարակած «Տօնացոյց»-ի վերջաբանում, որ հեղինակը, խոսելով տպարանի առաջին արտադրությունների մասին, գրում է. «Յորում տպեցաք նախապէս զբանի հատ աղմոսս, որ՝ գորհատութիւնս շատ ունէր տպեցմանն: Երկրորդապէս՝ տպեցաք զփոքրիկ գիրքն Աղօթից, և ևս փորձելոյ աղագաւ զպարագայս գործոյս. որ թելպէտ հասուն էր քան զՍաղմոսն, սակայն՝ և ևս ունէր զոհաստութիւնս ուսան՝

որքան առ գործս այս: Ապա երրորդապէս տպեցաք զՏօնացոյցս զայս՝ որ Աստուծով քան զնոսս հասուն է և կատարեալ» (էջ 554):

Այստեղից պարզ երևում է, որ տպարանը, որպես սկզբնական փորձեր, Սաղմոսարանից մի քանի աղմոսներ տպագրելուց հետո՝ դադարեցրել է շարունակությունը, նկատի ունենալով որ տպագրական գործը դեռ հասունացած չէ («Տփաստություններ շատ ունի»): Իսկ թերություններն ուսումնասիրելուց հետո նոր փորձ կատարելու համար 1772 թ. տպագրում է Սիմեոն Երևանցու «Գիրք աղօթից որ կոչի Զբօսարան հոգևոր» փոքրիկ երկը:

Էջմիածնի տպարանն իր գոյության նկատառ ընթացքում Սաղմոսարանը տպագրել է բազմիցս՝ թե՛ առանձին հրատարակությամբ, թե՛ Աստեղի Ժամագրքի կազմում:

Առանձին հրատարակությամբ՝ Սաղմոսարանը տպագրվել է չորս անգամ՝

1. Սաղմոս Դաւթի, որ կոչի Սաղմոսարան: Տպագրեցեալ ի մեծի աթոռոջ սրբոյ Էջմիածնի, հրամանաւ տեառն Դուկասոս սրբազան Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, ի թուոյ մերում ՌՄԼԶ, ի տպարանի Սուրբ Լուսաւորչին:

Բաղկացած է 418 էջերից, 12.9×7.6 սմ շարվածքով: Վերջում ունի տպագրության հիշատակարան, որ է՝

«Շնորհիւ... տպագրեցեալ աւարտեցաւ սուրբ գիրքս Սաղմոսաց ի ՌՄԼԶ թուոյ մերում, և յամենանն սեպտեմբերի, ի լուսակառոյց և ի բարձրագան աթոռս սուրբ Էջմիածին: ...Արդ՝ որք ընթերնուր և վազելէք զսա, յիշեսցիք ի յարժանահայց աղօթս ձեր զհաստատողն տպարանիս գտեր Սիմեոն սրբազան և յզնաշխատ կաթողիկոսն՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս: Ընդ նմին յիշեսցիք և զյաջորդ գաղափարն նորին զաստուածարեալ հայրապետն Ամենայն Հայոց գտեր Դուկաս սրբազան և բարեջան կաթողիկոսն, որոյ հրամանաւ և հոգաբարձութեամբ տպագրեցաւ սուրբ գիրքս: Արժանի համարեսցիք յիշման և զհոգեւծին որդեակն սրբազան վեհապետին՝ զԹադէոս վարդապետն, զսրբագրիչն փորձից սորին: ...Նաև յիշեսցիք զվարպետ Յարութիւնն Վաղարշապատցի, և զաշակերտ նորին զսիրացու Խաչատուրն, և զգրաշար Մաղաքիայն, և զտիրա-

² Հանչի չենք՝ սնունմ դպրոցական մանուկների համար որպիս նեղարան լոյս ընծայված հետևյալ մասնակի հրատարակությունը.

Առաջին կանոն Սաղմոսի, բաժանեալ ի հեղեհայս ի պէտս դեռավարժից: 1865—ՌՅԺԳ մմ: Տպագրեալ ի Ս. Էջմիածին: Բաղկացած է 46 էջերից: 14×8.2 սմ շարվածքով:

² Տպված է՝ վեց հազարորդի:

ցու Աղեքսանդրն, և գտալիչ Գեորգն և Աղեքսանդրն, և որք յիշէրդ» և այլն:

2. Սաղմոս Դաթի, որ և կոչի Սաղմոսաբան: Տպագրեալ ի մեծի աթոռոջ սրբոյ Էջմիածնի, հրամանա տեառն Եփրեմի սրբազան Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, ի թոռոջ մերում ՌՄԿԸ, ի տպարանի Սուրբ Լուսաւորչին:

Բաղկացած է 417 էջերից, 12.5×9.1 սմ շարվածքով: Վերջում ունի տպագրության հիշատակարան, որ է՝

«Ճնորհիւ... տպագրեալ աւարտեցաւ սուրբ գիրքս Սաղմոսաց ի ՌՄԿԸ թուականութեան մերում և լամսեանս մայիսի, ի լուսակառոյց և ի բարձրագան մայր աթոռս ամենայն Հայոց ի սուրբ կաթողիկէն Էջմիածին...: Արդ՝ որք լանդիման լինիք սուլա առաջի Աստուծոյ՝ մի՛ ճանճրասցիք յիշել ի խնկամուկ մաղթանս ձեր զնախկին հաստատողն տպարանիս ի Քրիստոս հանգուցեալ տէր Սիմէոն սրբազան և յոգնաշխատ կաթողիկոսն, և զյաջորդ գահակալ նորին զտէր Դուկաս լուսահոգի հայրապետն: Եւ մանաւանդ զվերանորոգողն տպարանիս զտէր Եփրեմ յոգնաւիշտ սրբազան վեհապետն, որ ի նշողութեանս ժամանակի գերագոյն քան զառաջինն պայծառացոյց և գրեթէ ի հիմանէ նորոգեաց գտպարանն սրբոյ գահիս, ի լոյս մանկանց նորոյ Սիոնի, զխանգարեալն ի բազում ամաց հետէ...: Արժանի համարեացիք յիշման այլ և զսրբազան վեհապետի հարազատ պաշտօնեայ իսկ և հոգևոր որդեակ՝ զսրբագրիչ Գրիգոր վարդապետն Աշտարակցի Վարդապետանց: Նաև զԿոստանդնուպոլսեցի Յովհաննիսեան պատուելի վարդապետ Մարտիրոսն, որ ևս ոչ սակաւ աշխատանս կրեաց յաղագս պէսպէս հանդերձանաց վերանորոգեալ տպարանիս, և զաշակերտսն նորին զգրաշար Գրիգորն, զԳալուստն և զԳեորգն, զմելանահար մահտեսի Պետրոսն Վանեցի, և զտալիչ տիրացու Յակոբն» և այլն:

3. Սաղմոս Դաթի: Տպագրեալ հրամանա աստուածընտիր և վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց՝ տեառն Ներսիսի Ե. և ասպետի: 1846—ՌՄԿԸ: Ս. Էջմիածին:

Բաղկացած է 410 էջերից, 11.9×7.3 սմ շարվածքով:

4. Գիրք Սաղմոսաց Դաթի: Հրամանա տեառն Գեորգեայ Դ. վեհափառ և սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: ՌՅԻ—1871, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, ի Վաղարշապատ:

Բաղկացած է 313 էջերից, 14.8×9 սմ շարվածքով:

Այս առանձին հրատարակություններից բացի՝ Սաղմոսարանը երեք անգամ լույս է տեսել նաև Ատենի Ժամագրքի կազմում:

Ժամագիրք ատենի, յորում պարունակին երեք գիրք սրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ ժամակարգութեանցն: ...Վերստին տպեցեալ ի յաստուածակերտ և ի լուսակառոյց աթոռս սուրբ Էջմիածնին: ...Ի տպարանի Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ [ի թուականութեանս մերում ՌՄԿԸ, և ի դեկտեմբերի ամսեանս վերջում]: Սկզբի 5—96 էջերում՝ Սաղմոսարանը:

Սաղմոս Դաթի. Ս. Էջմիածին. 1846 թ.

Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ, յորում պարունակին երեք գիրք: ...Ի Ս. Էջմիածին, 1862—ՌՅԺԱ: Սկզբի 1—92 էջերում՝ Սաղմոսարանը:

Ժամակարգութիւն... Վաղարշապատ, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, 1891—ՌՅԻ: Սկզբի 1—123 էջերում՝ Սաղմոսարանը:

Էջմիածնի տպարանից լույս են տեսել նաև Ավետարանի ամբողջական և մասնակի մի շարք հրատարակություններ: Ամբողջական հրատարակություններ են՝

1. Աւետարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Տպագրեալ հրամանա Սիւնոյի սրբոյ Էջմիածնի: 1866—ՌՅԺԵ: Ի Ս. Էջմիածին:

Բաղկացած է 396 էջերից, 25.1×16.7 սմ չափվածքով: Ունի եվսեփոս Կեսարացու առ Կարպիանոս թուղթն ու կանոնները և լուսանցային կանոններ⁴: Ունի նաև Գեորգ Սկևոսցու կարգավորած օրինակին հատուկ նախադրություններն ու «Վասն»-երի ցուցակները՝ համաձայնության կանոններով հանդերձ (որոնք հայտնի են Զոհրապյանի և Բագրատունու հրատարակություններով)⁵, բայց որոշ խմբագրման են ենթարկված:

Հաջորդ հրատարակությունները չունեն եվսեփյան և լուսանցային կանոնները: Ունեն նախադրություններ, որոնք արդեն բառացի նույն են Զոհրապյանի և Բագրատունու հրատարակությունների հետ, բայց «Վասն»-երի ցուցակներն առանց համաձայնության կանոնների են և թեթևորեն խմբագրված:

2. Աւետարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Տպագրեալ հրամանաւ Սինոդի արքոյ Էջմիածնի: Ի Վաղարշապատ, ի տպարանի արքոյ կաթողիկէ Էջմիածնի: 1884—ՌՅԼԳ:

Բաղկացած է 2+332 էջերից, 18.2×10.8 սմ չափվածքով: Էջերի ստորին լուսանցքներում նշանակված են վկայություններ՝ հետեւիողությամբ Աստվածաշնչի ամստերդամյան 1666 թ. և վեներիկյան 1733 թ. հրատարակությունների կողքի լուսանցքներում եղած նշումների: Վերջում՝ «Ցուցակ անտարանաց Հանգստեան, Տաճարի, Իդպերից, Բժշկութեան և Անդաստանի, որ պաշտին ի կարգաորութեան հասարակաց աղօթից ըստ ձայնին» (էջ 329—332):

3. Աւետարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի հայրապետութեան տեառն տեառն Մակարայ Ա. վեհափառ և արք. Դմադոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Հաղարշապատ, ի տպարանի ա. կաթողիկէ Էջմիածնի, 1890—ՌՅԼԹ:

Բաղկացած է 263 էջերից, 25.3×15.2 սմ չափվածքով: Որոշ օրինակներ վերջում ունեն հավելվածներ՝ «Ցուցակ անտարանաց Հանգստեան...» (էջ 265—269) և «Ցուցակ սկսածոց չորից անտարանաց ըստ Տօնացոցի Հայաստանեայց եկեղեցոյ» (էջ 270—278):

4. Աւետարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի Վաղարշապատ, ի տպարանի ա. կաթողիկէ Էջմիածնի, 1891—ՌՅԼՍ:

Բաղկացած է Դ+599 էջերից, 9.7×5.4 սմ չափվածքով:

5. Աւետարան Տեառն մերոյ Յիսուսի

⁴ Հմմտ. Հ. Ս. Անանյան, «Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը», Էջմիածին, Մայր Աթոռի տպարան, 1972, էջ 8—15:

⁵ Հմմտ. անդ, էջ 20—22:

Քրիստոսի: Երկրորդ տպագրություն: Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1905—ՌՅՄԴ:

Բաղկացած է 479 էջերից, 10.7×6.3 սմ չափվածքով:

Ի տարբերություն նախորդների՝ վերջին երկու տպագրությունները փոքրադիր են և համարվում են մեկը մյուսի 1-ին և 2-րդ հրատարակությունները, թեև բնագրային առումով ունեն տարբերություններ:

Ավետարանի այս հինգ տպագրությունները բնագրային առումով միասնություն չեն ներկայացնում: Նրանցից ոչ մեկը իր նախորդների անփոփոխ վերարտադրությունը չէ: Մի քանի օրինակով կարելի է գտնաբերել այն մասին, թե ընթերցողների ընտրությունն ինչպե՞ս է կատարվել Աստվածաշնչի մերթ Զոհրապյան և մերթ Ոսկանյան հրատարակություններից: Ցույց տալով Զոհրապյան և Ոսկանյան բնագրերի տարբերությունները, փակագծերում տարբերվելով նշում ենք Էջմիածնի այն հրատարակությունները, որոնք որդեգրել են տվյալ ընթերցումը:

Յովհ. Բ. 24.—

Չոհր. Ոչ հաւատալը զանձն նոցա (1866, 1890):

Ոսկ. Ոչ հաւատալը յանձն նոցա (1884, 1891, 1905):

Յովհ. Զ. 22.—

Չոհր. Բայց միայն ի միոյն (1884, 1890, 1891, 1905):

Ոսկ. Բայց ի միոյն (1866):

Յովհ. Զ. 36.—

Չոհր. Եթէ տեսէք զիս (1884, 1890, 1891, 1905):

Ոսկ. Թէ տեսանէք զիս (1866):

Յովհ. Զ. 40.—

Չոհր. Որ տեսանիցէ զորդի և հաւատայց ի նա (1884, 1890, 1891, 1905):

Ոսկ. Որ տեսանէ զորդի և հաւատայ ի նա (1866):

Յովհ. ԺԷ. 7-8.—

Չոհր. Արդ գիտացին՝ եթէ զամենայն ինչ զոր ետոր ինձ, ետու նոցա. և նոքա ընկալան (1866, 1890):

Ոսկ.—Արդ գիտացին՝ եթէ զամենայն ինչ՝ զոր ետոր ինձ, առ ի քէն են: Զի բանն՝ զոր ետոր ինձ՝ ետու նոցա. և նոքա ընկալան (1884, 1891, 1905):

Այս երևույթների նշումը կարող է օգտակարություն ունենալ բնագրային հարցերի պատմությամբ զբաղվողների համար: Այս

Պետք է ասել, որ Էջմիածնի Մայր Աթոռը միշտ էլ հետամուտ է եղել հրատարակելու Հին և Նոր Կտակարանների հայերեն գրաքար բնագիրն ամբողջությամբ: Լիակատար Աստվածաշունչ հրատարակելու հարցը Էջմիածնում օրակարգի խնդիր էր եղել դեռևս Մակար Ա. կաթողիկոսի (1885—1891 թթ.) օրով և այդ ծրագրի իրագործումը հաճանքով չէր Մաղաքիա եպս. (հետագայում արքեպս.) Օրմանյանին, որը 1887—88 թթ. Էջմիածնի ճեմարանում աստվածաբանության դասախոսի պաշտոն էր վարում, սակայն նրա անակնկալ մեկնումից հետո այդ ծրագիրը մնացել էր չիրագործված, ինչպես պատմում է Օրմանյանն ինքը⁶:

Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսության (1892—1907 թթ.) շրջանում Աստվածաշունչի հրատարակության կարևոր հարցը մնում էր օրակարգի վրա, որովհետև 1895 թ. Կ. Պոլսում Աստվածաշունչի Ամերիկյան Ընկերության հրատարակած գրաքար Աստվածաշունչը վատահետքի ու ուրեք պաշտոնականություն չէր ներկայացնում հայ եկեղեցու համար, որքան էլ նրա առաջաբանում խոսվում էր Ներսես պատրիարք Վարժապետյանի հետ տեղի ունեցած բանակցությունների և կայացած համաձայնության մասին⁷: Ուշագրավ էր, որ այդ հրատարա-

կությունը բացահայտորեն բողոքական դրոշմ էր կրում՝ ընդգրկելով Աստվածաշունչի միայն բողոքական կանոնի գրքերը, որոնք բառ հայկական կանոնի անվանվում են **ճակատական** գրքեր. նրանից դուրս էին թողնված հայկական կանոնի երկրորդական կոչված բոլոր գրքերը՝ **Եզրի Ա, Յուդիթ, Տովբիթ, Մակաբայեցոց Ա—Գ** գրքերը, **Իմաստութիւն Սողոմոնի, Իմաստութիւն Յեսայ որդւոյ Սիրաբայ և Թուղթ Բարուքայ**: Այս խոշոր բացթողումները սկզբունքորեն կարևոր նշանակություն ունեին նրանով, որ այդ մասերի կրճատումը հայերի համար սուկ տեսական-բարոյական բնույթի խնդիր չէր, այլ նաև գործնական, որովհետև Հայ եկեղեցին արարողությունների բազմաթիվ ընթերցվածներ ուներ երկրորդական գրքերից⁸: Մյուս կողմից անհայտ էր մնում այն, թե ի՞նչ բնագիր էր հրատարակվածը. այդ մասին նկատելիորեն լուրջություն էր պահված հրատարակության առաջաբանում և միայն անորոշ կերպով ասվում էր, թե «լուսագոյն համարեցաք չերթալ զհետ միոյ միայնոյ օրինակի, այլ որ ինչ մերձատրագոյնն

հրատարակված բնագիրը՝ Ներսես պատրիարքի ժամանակ դեռ գոյություն չէր ունեցել: Ներսես Վարժապետյանը մահացել էր 1884 թ., իսկ Ամերիկյան Ընկերությունը, ինչպես ինքն է տեղեկացնում, այդ գործի նախնական ձևն արկումներն սկսել էր 1888 թ., այնպես որ այդ հրատարակությունը ոչ մի հսկողության և կամ վավերացման ենթակա չէր եղել պատրիարքարանի կողմից:

Օրմանյանը, ամենամտերմական հարաբերությունների մեջ եղած իննելով Ներսես Վարժապետյանի հետ, իր «Ազգապատում»-ում ընդարձակ զրոյանք է նվիրել նրան՝ ամենացն մանրամասնությամբ նկարագրելով նրա հասարակական կյանքի և գործունեության բոլոր իրադարձությունները («Ազգապատում», Գ, §§ 2903—2906), բայց Ամերիկյան Ընկերության հետ եղած բանակցություններ հիշեցնող ոչ մի բառ չի գրել: Այս հանգամանքը, միանալով այս հարցում Ընկերության տեղեկատվություններում հանդես եկող լուրջան հետ, կարող է ապացույց համարվել այն բանի, որ հավանաբար պաշտոնական բանակցություններ չեն եղել, այլ գուցե պարզապես մտքերի փոխանակության համար մեկ-երկու հանդիպումներ (և՛ թե երբեք եղել են), որոնք հետագայում, հրատարակության առաջաբանում, խոշորացուցով են ներկայացվել հայ-լուսավորչական հասարակությանը՝ որոշակի նպատակով: Այս պարագաները կարելի է ճշտել Կ. Պոլսի Պատրիարքարանի դիվանում եղած նյութերով կամ արձանագրություններով, ի՞նչ կամ այդպիսիներ:

⁸ Հմմտ. Հովհ. քհ. Մկրտչան, «Ս. Գրոց ընթերցումները հայ եկեղեցւոյ մէջ», Լոյս (շարաթաթ.), Կ. Պոլիս, 1905:

⁶ Մաղ. արք. Օրմանյան, «Ազգապատում», մասն Դ, Երուսաղեմ, 1927, § 2945:

⁷ Անտոնիանը առաջաբանը գրված էր հայ ընթերցողի համար, որը տպատող պիտի հանդիսանար այս հրատարակության: Բաց Ամերիկյան Ընկերության ներքին տեղեկատվությունների համաձայն Ընկերությունը եղել է այս գործի միակ և միակ ճանաչող տեղը, այնպես որ կարծես անգիտանում է հայոց պատրիարքի գոյությունն ու նրա հետ եղած բանակցությունները. հմմտ. T. H. Darlow and H. F. Moule, «Historical catalogue of the printed editions of Holy Scripture in the library of the British and Foreign Bible Society», vol. II, New York, Kraus Reprint Corporation, 1963, p. 91. Այստեղ ասվում է, որ Ընկերության կողմից այդ գործի մեջ ներգրավված են եղել երեք հայեր, որոնցից Ավետիս Կոստանյանը կատարել է հայերեն բնագրի համեմատությունը երրայականի հետ, Հովհաննես Հունցյարպեղեցեանը՝ հունականի հետ, իսկ Մատթեոս Գարազաշյանը պատասխանատու է եղել բուն իսկ հայերեն բնագրի համար:

Կապված չկա, որ հրատարակության առաջաբանը խմբագրել են հիշյալ երեք հոգիներ՝ առաջ մղելով հանգուցյալ պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի համակրելի անունը: Թունը ազգային շնչով և հանդիսավոր ոճով գրված այդ առաջաբանը հայ ընթերցող հասարակության վրա թողնում էր այն տպավորությունը, թե, կարծես, հրատարակությունը վավերացված է հայոց պատրիարքության կողմից, միևնույն

Էր բնագրին՝ զայն ընտրեցաք ի հաշերէն օրինակս անդ որ ցարդ ի լոյս ընծայեալ են», առանց իհարկէ, ասելու, թէ հանվանէ ուրո՞նք էին եղել օգտագործված այդ տպագրությունները:

Բնական է, որ այս հանգամանքները չէին կարող վրիպել ժամանակակից հայ բարձր հոգևորականության ուշադրությունից և, իրոք, Խրիմյան կաթողիկոսն ու Օրմանյան եպիսկոպոսն իրենց որոշակի վերաբերմունքն են ունեցել այդ հարցում: Վերջինս՝ Օրմանյանը, որ այդ ժամանակի արևմտահայ եկեղեցականության ամենագործուն ներկայացուցիչներից էր, առ ոչինչ համարելով 1895 թվականի այդ հրատարակությունը, հետագայում իր «Ազգապատում»-ի Գ հատորում նույն շրջանի դեպքերը նկարագրելիս ասում էր, թե «ցարդ մեր եկեղեցին գուրկ կը մնայ իր իշխանություններ և հսկողություններ հրատարակուած Աստուածաշունչ մատենա ունեցալէ, որ մեծ պակաս մըն է ստուգի»⁹: Սա մի սպառնիչ գնահատական էր, որն այլևս տեղ չէր թողնում խորհրդածությունների:

Նույն կարծիքն ունէր նաև Խրիմյան Հայրիկը: Նա նույն շրջանում իսկ, երբ Ամերիկյան Ընկերությունն այդ հրատարակության պատրաստման փորձերն էր կատարում և, իբրև նախափորձ, 1892 թ. լոյս էր ընծայել Հնգամատյանը, իր գահակալման առաջին տարիներից մտածում էր, որ հիշյալ թերի և բնագրային առումով կասկածելի հրատարակությունն ամենևին ընդունելի չէր, ուստի և հետամուտ էր Էջմիածնի տպարանի արհեստագիտական մակարդակն անհրաժեշտ աստիճանի բարձրացնելու և Հայ եկեղեցու գործածության համար Աստվածաշունչի պաշտոնական հրատարակություն կատարելու:

Խրիմյան Հայրիկը 19 հունվ. 1896 թ. № 85 կոնդակով նշանակում է հինգ հոգուց բաղկացած տպարանական ժողով՝ Արիստակես եպս. Դավթյանի նախագահությամբ, պարտավորեցնելով այնպես բարեկարգել տպարանը, որ «հնար լինիցի մեզ ի հարիրաւոր ձեռագրաց Աստուածաշունչ գրեանց Մատենադարանին տպագրել զԱստուածաշունչ գիրս, որոյ ճակատ մակագրեալ լինի՝ **Ի տպարանի Ս. Էջմիածնի ընդ հովանեալ Մայր Աթոռոյ**»¹⁰:

⁹ Ամերիկյան Ընկերությունը բնագրեր ասելով հասկանում էր երբայակա՞նը (չին Կոստայարանի համար) և հունակա՞նը (Նոր Կոստայարանի համար):

¹⁰ Մաղ. արք. Օրմանյան, «Ազգապատում», մասն Գ, § 2945:

¹¹ Հմմտ. Արտակ եպս. Սմբատյանց, «Ս. Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը», Էջմիածին (ամս.), 1972, № 11, էջ 48:

Նույն թվականի 26 հունվ. № 131 կոնդակով Խրիմյան Հայրիկը փոխում էր տպարանական ժողովի կազմը՝ նախագահ նշանակելով Նահապետ վրդ. Նահապետյանին և կրկնում № 85 կոնդակով տրված պատվերը՝ Աստվածաշունչ մատյանի տպագրության վերաբերյալ¹²:

Այս երկու դեպքերում էլ տպարանական ժողովի անդամ էր նշանակված Եղիա վրդ. Հասան-Ջալալյանը: Այդուստ հայտնի է, որ Էջմիածնի Մատենադարանում գտնվող ձեռագիր Աստվածաշունչի բնագրային համեմատության աշխատանքները նրան էին հանձնարարված¹³:

Այդ աշխատանքներին զուգընթաց՝ Խրիմյան Հայրիկը որոշել էր արտասահմանից բերել տալ տպագրական նոր մեքենաներ և այլ պարագաներ, և այդ ծրագիրը հաջողությամբ իրագործվել էր 1896 թվականի ընթացքում Գյումրի ք. Աղանյանի գործող մամբ դեպի Եվրոպա. այդ գործառնությունների հետ կապված գրագրություններում միշտ շեշտվում է Աստվածաշունչի հրատարակման անհրաժեշտությունը¹⁴:

Այնու հանդերձ՝ Խրիմյան Հայրիկի ճիգերն 90-ական թվականներին արդյունք չբերողացան տալ Աստվածաշունչի տպագրման ուղղությամբ: Միայն 1900 թ. սկզբներին է, որ Էջմիածնի տպարանի տեսուչ Աշոտ վարդապետի պաշտոնական հաշտարարությամբ հաղորդվում էր, որ «Մայր Աթոռն Ս. Էջմիածին Վեհափառ Հայրապետի նախաձեռնությամբ սկսում է աստուածապարգե Ս. Մատենի տպագրությունը... Արդէն պատրաստություններ են տեսնուում՝ ներկայ 1900 թուականին սկսելու տպագրությունը: Տպագրուել և բաժանուել են թեմական և հոգևոր ատենաներին և նրանց առարարեալ գործակալներին անդորրագրեր՝ բաժանորդագրության համար Մ. Աթոռի տպարանի կնքով դրօշմած, ժապախմած և տպարանի տեսչի ստորագրությամբ վաւերացած»¹⁵: Բայց և այնպես 1902 թ. առաջին կիսամյակում հագիվ է հնարավոր լինում դիմել գործական քայլերի: Խրիմյան Հայրիկը Էջմիածնի ճեմարանի տեսուչ Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանին ազատելով պաշտոնից՝ նրան պատվիրում է լծվել Աստվածաշունչի բնական բնագրի աշխատանքներին, այսինքն՝ ամփոփելով մինչև այդ կատարված ձեռա-

¹² Անդ, էջ 48:

¹³ Արարատ (ամս.), 1896, էջ 312, ծան.: Անդ, 1910, էջ 784:

¹⁴ Հմմտ. Արտակ եպս. Սմբատյանց, «Ս. Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը...», Էջմիածին, 1972, № 11, էջ 50—52:

¹⁵ Արարատ, 1900, էջ 11—12:

գրական համեմատության աշխատանքները և որոշելով Մատենադարանում գտնվող ընտրելագույն օրինակները, բնագիր պատրաստել տպագրության համար, ձեմարանի ուսումնական և ուսանող սաների գործակցությամբ¹⁶։ Նույն թվականի աշնանը, երբ Աստվածաշնչի տպագրության սկիզբը դրված էր, Կարապետ վարդապետը մի հատուկ հոդվածով նորից էր հանդես գալիս պարզելու գիտական այն սկզբունքները, որոնց հիման վրա կատարվում էր Աստվածաշնչի հրատարակության պատրաստումը¹⁷։ Ըստ որում՝ ձեռագրերի ընտրության աշխատանքների արդյունքն եղել էր այն, որ Հիմ Կոսակարանի համար կանգ էին առել սկզբում 10 և ապա միայն 8 հիմնական օրինակների վրա, առ այժմ մի կողմ թողնելով մնացածները։ Այս մասին նա գրում էր.

«Զենք կարող հարկաւ պնդել, թէ այդ 8 ձեռագիրները համեմատելով բոլոր մնացածների պարունակած տարբերութիւններն ամփոփած ենք լինում. բայց անում ենք հնարաւորը և վստահ ենք, որ դուրսը քիչ քան կմնայ։ Մանաւանդ մենք չենք բաւականանում այդ ձեռագիրներով և, ուր միջոց ունինք կողմնակի աղբիւրներից օգտուելու՝ օգտուում ենք։ Այդպէս՝ չունենալով ո՛չ մի երկաթագիր, նախ քան ԺԳ դարու միջոցները գրուած աստուածաշունչ, մենք ունինք մի ընտիր երկաթագիր անթղւական ճաշոց, որ ԺԱ.—ԺԲ դարերի գործ պէտք է լինի և բաւականաչափ մեծ ու փոքր հատուածներ է պարունակում Հիմ Կոսակարանից (Ծննդոց և Եւից գրքերի սկզբի մի քանի գլուխները կլն)։ Այդ ճաշոցը շատ ընթերցուածներ ճշտելու և մեր գործածած մի քանի ձեռագիրներ գնահատելու մեծապէս նպաստեց։ Համեմատեցինք նաև ուրիշ ԺԳ.—ԺԴ դարերի ճաշոցներ. սակայն դոքա շատ աւելի պակաս արժէք ունին։ Բոլորովին աչքից չենք թողնում հարկաւ նաև միւս մի կողմ դրած ձեռագիրները, այլ հարկաւոր դէպքում նոցա օգնութեան ենք դիմում՝ մի աչքի ընկնող ընթերցուած պարզելու համար, և աշխատում ենք նոր ի նորոյ ստուգել, թէ մէկը կամ միւսը չունի՝ արդեօք այնպիսի արժանիքներ, որ սկզբում մեր ուշադրութիւնից փախած լինէր։ Այլ և Ս. Գրքի այնպիսի մասեր կան, որոնք գտնուում են թերի և կողմնակի ձեռագիրներում. այդպէս, Եսայի մարգարէութեան համար ունինք մի երկաթագիր օրինակ. նորա և միւս մարգարէութիւնների, Ա-

ռակաց գրքի, Սաղմոսների ևն, համար բազմաթիւ ուրիշ օրինակներ, որոնցից անշուշտ օգուտ կբաղենք ժամանակին։ Իսկ երբ աւետարաններին հասնենք՝ մեր ընտրած ձեռագիրներն այլևս երկրորդական տեղ կրունեն, և հարկ կլինի համեմատել աւելի երկաթագիր, Թ.—ԺԲ դարերում գրի առնուած օրինակներ, որոնցից քաւական թուով գտնուում են ո՛չ միայն Մ. Աթոռի Մատենադարանում, այլ և մեր երկրի զանազան կողմերում, երբեմն ամենախոյ անկիւններում (ինչպէս օր. Մեծշէն, Թալիշ, Բաղնաց կլն) ցրուած։ Նոր Կոսակարանի վերաբերմամբ խնդիրն առհասարակ աւելի պարզ է և սկզբնական օրինակը վերականգնելն աւելի դիրքին, որովհետև այստեղ թարգմանութիւնն եղել է ուղղակի յունարէնից, որի հետ համեմատելով կարելի է մեծ մասամբ հաստատ որոշել, թէ զանազան ընթերցուածներից ո՛րն է ուղիղը. մինչդէռ Հիմ Կոսակարանի մէջ ամէն քայլափոխում հարց պէտք է տալ՝ արդեօք բուն թարգմանիչնե՞րն են այդպէս գրել կամ սրբագրել, թէ յետոյ եկողներ սկզբնական ընթերցումով, որ ուրիշ թարգմանութիւն է եղել, համաձայնեցրել են Եօթանասանից թարգմանութեան»¹⁸։

Այնուհետև Կարապետ վարդապետը երկարորեն վերլուծական նկարագրությունն է տալիս այն ձեռագրերի, որոնք ընտրված են այս նպատակի համար¹⁹։

Ծրագրված հրատարակության փորձական պրակը, տարբերությունների ցուցակի հետ միասին, արդեն պատրաստ էր 1903 թ. սկզբներին և քննարկման համար ուղարկված էր մի շարք մասնագետների ու մոսկովյան քննադատների, որոնցից՝ հայտնի քանատեր Հ. Կարապետ Տեր-Սահակյանը²⁰ և գրաքաղաք Հակոբ Գուրգենը²¹ օգտակար դիտողություններով ու թելադրանքներով հանդես էին եկել մամուլում։

Երկար որոնումներով մեզ հաջողվեց այդ փորձնական նմուշից մի օրինակ հայտնաբերել Երևանի Պետ. Մատենադարանի դիվանական բաժնում՝ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանի գործերում²²։ Սա այն օրինակն է, որ Հովհ. ա. քհն. Մկրյանը 1903 թ. փետրվարին Կ. Պոլսից էջմիածին է վերադարձրել՝ իր դիտողություններով։ Փաստաթուղթը բաղկացած է երեք մասերից.

1. Անխորագիր ազդ՝ 1 թերթի վրա (1 էջ),

¹⁸ Անդ, էջ 1080—1081։

¹⁹ Անդ, էջ 1081—1086։

²⁰ Բազմավեպ, 1903, էջ 343—349։

²¹ Բիւզանդիոն, 1903, մարտի 18, № 1963։

²² Երևանի Պետ. Մատենադարան, Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանի դիվան, թղթապանակ 88, վա-վերագիր 4։

¹⁶ Տես Կարապետ վարդապետի հաղորդագրությունը՝ Արարատ, 1902, 474—477։

¹⁷ Տես՝ «Աստուածաշունչի նոր հրատարակութիւնը», Արարատ, 1902, էջ 1069—1088։

ԾՆՈՒՆԻՔ (Ա. և Արարածք)

ԳԼՈՒԽ Ա

3. ձ. ոգի. տպ. ջուրք. 5. շէփ. վաղորդեան.
 Գժ. վաղորդեան. 7. տպ. օ. էր. ԱԳ. ի վերայ. 8.
 տպ. օ. եւ ետես Աստուած զի բարի է. 9. ճԱ. օ.
 որ. 10. ձ. ջրոցն. 12. տպ. բանջար. տպ. որ է ի վե-
 րայ ամենայն երկրի. ձ. որ սերմնն. 15. շ. ի վերայ
 երկրի. 16. ժ. զմեծամեծսն. 17. է. ծագել ի յերկիր.
 20. տպ. ջուրք (Չ. ջուրք). տպ. ըստ հաստատութեան.
 ձ. ըստ հաստատութեան (ձ. ըստ հաստատութեան).
 21. շճ. զկէս. տպ. ջուրք (ձեէ. ջուրքն). տպ. թըռ-
 չուն թեւաւորս. ժԳ. բարի է. 22. Ա. ի ծոփս. ժձ.
 ի ծոփս. 24. է. եւ սողուն եւ գազան. 25. ձ. սողուն.
 29. եւ ամենայն փայտ. 30. ճԱԲԳ. եւ ամենայն.

ԳԼ. Բ

4. տպ. զերկինս 5. տպ. լեալ (ճԱԲ. լեալ). 6.
 ԱԳԸ. աղբիւր. Աձ. առողանէր. 8. տպ. օ. Տէր. 10.
 Գ. բարձանի. 14. Ըձ. դէմ յանդիման. 16. եՉձ.
 որ իցեն. է. օ. է. 17. ձ. բարւոյն եւ չարին. 22.
 ՉՁձ. այժմ. ձ. իմէ է. ԲԳԺԱ. իմի. 24. տպ. այնո-
 րիկ (ձձ է. այնորիկ). ԱԴձ. երկաթին. 25. տպ. կին
 ձԳԱձ. կինն).

ԳԼ. Գ

1. Գ. որք իցեն. է. որ է
 ձ. ի նմանէն. Ե. լինիջիք. 4. 9
 ջիք. 6. տպ. օ. եւ (ԳԶ. եւ է
 Չ. երկօցունցն (ձձ. երկօցու-
 գնալոց. ԳժԱ. կին. 11. ճԱ.
 12. եժ. ի ծառայն. 14. ձձ Ե.
 ԲԸԺԱ. գնայցես. 16. ձ. տրամուխ
 ցիս. 17. եՉժ. ի ծառայն. ճԱԺԳ.
 ձ. եւ հոգ. 21. ճԴԵՉ. օ. Տէր.
 տէն. 24. տպ. թերթէթ. ԱԲԴ. թերթէթ (Ե. Ե.
 ԲԵԹ). ձ. շրջանակաւ. ձ. շուրջանակի. Գ. պարհել.
 տպ. զճանապարհս. (ձե. զճանապարհ):

տու

676

ԺԱ.

Ե. զ

ԹԵԱ.

Ի (Չ

ԱԳԴ

ԳԵ.

տպ.

20.

մինչ

երեւ

22.

նողված «քանիսնաց անձանց», ուղարկվող տպագրական նմուշի մասին իրենց դիտողություններն անելու խնդրանքով: Ազդի մյուս երեսը դատարկ է:

2. Փորձնական պրակը՝ 1 տպագրական մամուլ կամ 8 թերթ (16 էջ), որի պարունակությունն է Ծննդոց գիրքը՝ Ա գլխից մինչև ԻՂ գլխի 9-րդ տունը:

3. Տարընթերցումների ցուցակը՝ 1 թերթ (2 էջ):

Ընդհանուր գումարով 10 թերթերից բաղկացած այս փաստաթուղթը, որի կարևոր մասերից հրատարակում ենք երեք լուսանկարներ, ունի 22.2×15.3 սմ չափվածք:

Ազդում համառոտակի նկարագրված են տպագրության համար օգտագործվող հիմնական ձեռագրերը, որոնց թիվը 16 է: Այդ տվյալներն այժմ էլ կարևոր են գաղափար կազմելու համար, թե որո՞նք էին պատրաստվող գիտական հրատարակության աղբյուրները. ուստի և ավելորդ չենք համարում դրանք ներկայացնել այստեղ՝ յուրաքանչյուր ձեռագրի նախկին համարի կողքին ավելացնելով նաև այժմյան համարը, որ նրանք կրում են Երևանի Պետ. Մատենադարանում.

Ա. «Հին» № 155 (այժմյան՝ № 345). Աստվածաշունչ, Հովհաննես Արքայելբոր, 1270 թ., գրիչ՝ Բարսեղ:

Բ. «Հին» № 156 (այժմյան՝ № 179). Աստվածաշունչ, 1292 թ., գրիչ՝ Ստեփանոս Գույնթերիցանց, Գեորգ Սկևուացու աշակերտը:

Գ. «Հին» № 157 (այժմյան՝ № 180). Աստվածաշունչ, Հեթում Բ թագավորի, 1295 թ., գրիչ՝ Ստեփանոս:

Դ. «Հին» № 154 (այժմյան՝ № 178). Աստվածաշունչ, 1253—1255 թթ., գրիչ՝ Միքայել քհն.:

Ե. «Հին» № 944 (այժմյան՝ № 1500). Մխիթար Այրիվանեցու հայտնի ճառընտիրք, որը պարունակում է և Աստվածաշունչը, ԺԳ դ. 70-ական և 80-ական թթ.:

Զ. «Հին» № 184 (այժմյան՝ № 207). Աստվածաշունչ, 1421—1422 թթ., գրիչ՝ Հովհաննես վրդ. և ուրիշներ:

Է. «Հին» № 187 (այժմյան՝ № 141). Միայն Հնգամատյան, ԺԴ դ., գրիչ՝ Մխիթար երեց:

Ը. «Հին» № 181 (այժմյան՝ № 353). Աստվածաշունչ, 1317 թ., գրիչ՝ Կիրակոս րաբունի և ուրիշներ:

Թ. «Հին» № 180 (այժմյան՝ № 352). Աստվածաշունչ, 1367—1371 թթ., գրիչ՝ Գրիգոր Թորոսանց:

Ժ. «Հին» № 163 (այժմյան՝ № 185). Աստվածաշունչ (թերի), ԺԴ դ., գրիչ՝ Պոռնոս:

ԺԱ. «Հին» № 159 (այժմյան՝ № 182).

Աստվածաշունչ, 1303—1304 թթ., գրիչ՝ Մարտիրոս վրդ., Գեորգ Սկևուացու աշակերտը:

ԺԲ. Գեորգյան № 357 (այժմյան՝ № 2705). Աստվածաշունչ, 1368 և 1660 թթ., մասամբ գրված Բոլոնիայում և մասամբ Ղրիմում. գրիչներ՝ Առաքել, Ստեփանոս քհն. և Նիկողոս:

ԺԳ. «Հին» № 161 (այժմյան՝ № 346). Աստվածաշունչ, 1390—1400 թթ., գրիչներ՝ Պետրոս աղբ., Հովհաննես քհն. և Մելքիսեդ:

ԺԴ. Գեորգյան № 359 (այժմյան՝ № 2627). Աստվածաշունչ, 1338(?) թ., գրիչներ՝ Հակոբ, Սարգիս քհն.:

ԺԵ. «Հին» № 182 (այժմյան՝ № 206). Աստվածաշունչ, 1318(?) թ., գրիչներ՝ Ստեփանոս, Կիրիկե և Հովհաննես Երզնկացի:

ԺԶ. «Հին» № 153 (այժմյան՝ № 177). Աստվածաշունչ, ԺԳ դ., գրիչներ՝ Մովսես և Ներսես(?) եղբայրներ:

Այս հիմնական օրինակների²³ հետ օգտագործվում էին նաև մի քանի ձեռագիր ճաշոցներ՝ ԺԲ—ԺԴ դարերից:

Հովհ. քհն. Մկրյանը փորձնական պրակի սույն օրինակի լուսանցքների վրա տեղ-տեղ մատիտով նշանակել է իր դիտողությունները: Ահա նրանցից մի քանիսը. «Մէջտեղի գիծին քով էնթերիցն մի դնելու է, որ մի քիչ քաց մնայ, և գրերը այսպես գծին չփակչին, որ տգեղ է»:—«Բն. Այս նշանը կ'երևի թե Բնագիր կը նշանակե. քայց ո՞ր բնագիրն է, երբայկա՞ն թե յունական: Աստուածաշունչի մեր թարգմանությունը յունարենէ եղած է. գայն պետք է ճշդել»:—«Բն. Նոյն դիտողություն: Երանի՞ թե յունարենի հետ քաղդատության դրուէր մեր թարգմանությունը, որովհետև ինչ ինչ տեղեր տարբեր թարգմանուած են»:—«Մինչև ի գալ ի Սեգովր պիտի լինի, ի՞նչ է այս անճանաչ բառը Զոռուա» (Ծնն. ԺԳ. 10 տան մասին է):

10-րդ թերթի երկրորդ երեսում, ուր վերջանում են տարընթերցումները, Մկրյան քահանան իր կարծիքներն է ամփոփում.

«Տպագրական դիտողությունքն ի թերթիս՝ որ ճարտար արհեստագիտի խորհրդակցութեամբ նշանակեցի, կարևոր են յոյժ, և հարկ է զանց չառնել տպագրութիւնն վայելուչ և անթերի առնելոյ համար:

Իսկ ի մասին քաղդատական ծանօթութեանց՝ այսինքն ընդ ձեռագրաց համեմատութիւնքն, եթէ հարկ անհրաժեշտ համար-

²³ Այս ձեռագրերից մեծ մասի նկարագրությունն ու բնութագիրը մանրամասնորեն տվել էր արդեն Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանը, Արարատ, 1902, էջ 1081—1086:

ուած է տպագրել ա՛յդքան մանրամասնաբար, այն ատեն լաւ կը լինի դնել զանոնք իրաքանչիւր գրոց վերջը, այսինքն՝ Ծննդոց գրքի վերջը, Էլից վերջը և այլն, կարգաւ բաց ինձ կը թոյնի թէ՛ այս պիտի ստուարացունէ գրքի ամբողջութիւնը:

Այտրքի միայն լինելով իմ դիտողութիւնքն» և այլն:

Թուականն է՝ «ի 25 փետրուարի 1903. ժ.Թ. մեհեկանի ՌՏԲ»:

Ինչպէս պարզվում է այս դիտողություններից՝ Հովհ. քն. Մկրյանն անհրաժեշտ էր համարում ունենալ ձեռագրերի համեմատությամբ կատարված մի ճշգրիտ բնագիր՝ ոչ թե գիտական օգտագործման համար, այլ կրոնական առօրյա գործածության համար, այսինքն՝ ժողովրդական հրատարակություն, որի համար անհրաժեշտ չէր տարբերությունների նշումը:

Ի դեպ՝ այդ ժամանակաշրջանի մամուլում տարբեր կարծիքներ էին հայտնվում այս հարցում: Ոմանք գտնում էին, որ առ այժմ բավական է լույս ընծայել Աստվածաշնչի միայն մի ժողովրդական հրատարակություն՝ ապագային թողնելով գիտական հրատարակությունը. և նույնիսկ ոմանք գտնում էին, որ առաջին հերթին պետք է հրատարակել աշխարհաբար թարգմանություններ՝ արևմտյան և արևելյան լեզուներով: Ուրիշներ գտնում էին, որ պետք է միաժամանակ լույս ընծայել ժողովրդական և գիտական հրատարակություններ: Կային և ուրիշներ՝ հարցին բանասիրական առումով մոտեցողներ, որոնք էջմիածնից ակնդետ սպասում էին միակ և խիստ գիտական մի հրատարակություն:

Դժբախտաբար վերոհիշյալ պրակի լույս տեսնելուց հետո Աստվածաշնչի հրատարակման աշխատանքներն անապասելի կերպով դադարեցին, հայտնի չէ, թե ի՛նչ պատճառներով. և այսօր ուղիղ 70 տարի է, որ լույսը չէ տեսնում այդ մասին: Նույնիսկ հայտնի չէ, թե ո՞ր են գտնվում կատարված աշխատանքների անտիպ նյութերը²⁴:

Այս բոլորը, սակայն, պատկանում է անցյալին, էջմիածնի Մայր Աթոռի նախաձեռնությամբ սուրբգրական հրատարակությունների և հատկապես լրիվ կազմով Աստվածաշունչ մատյան հրատարակելու ձեռնարկումների պատմությանը: Իսկ մեր օրերում:

Մեր օրերում Մայր Աթոռի այժմյան գահակալ՝ Ն. Ս. Օ. Վազգեն Ա Հայրապետն է

ստանձնել իր վաղեմի նախորդներ Հակոբ Զողայեցու, Մակար Ա-ի և Խրիմյան Հայրիկի փայտիայած ծրագրերի իրականացման պատվաբեր նախաձեռնությունը: Վերջին տարիներս Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ ստեղծվել է ձեռնհաս անհատներից կազմված մի հանձնաժողով, որն ուսումնասիրում է Աստվածաշնչի հայերեն դասական թարգմանության քննական բնագրի պատրաստման և հրատարակման հնարավորությունները: Այս ուրախատիք իրողությունը մեծ հույսերով լցնում է հայկական Աստվածաշնչի քննական ու գիտական արժեքն ու նշանակությունը գնահատող ամեն մի հայի սիրտը: Իրոք որ այսպիսի մի հրատարակություն ներկա ժամանակներում անհրաժեշտ է ոչ միայն Հայ եկեղեցու հեղինակությունը բարձրացնելու և ամրապնդելու տեսակետից, այլև հայագիտությունը խթանելու՝ նրա հարաճուն զարգացման ուղիովրա համաշխարհային բանասիրության ապարեզում:

Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս տեսակետից դիտելով այդ անհրաժեշտությունը, կարելի է համոզված լինել, որ աշխատանքը կկատարվի մեկ ու միակ ուղիով և կհամապատասխանի ժամանակակից գիտության պահանջներին: Այդ ուղին է՝ Աստվածաշնչի ձեռագրերի համեմատությունը և համեմատությունների հիման վրա քննական համահավաք բնագրի կազմումը՝ լեզվական և իմաստային բոլոր տարբերությունների նշմամբ: Մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ հենց այսպիսի բովանդակություն էլ ունեն Վեհափառ Հայրապետի տված ցուցմունքները սույն կարելիք գործի վերաբերմամբ: Նկատի ունենալով, որ համազգային նշանակություն ունեցող այս ձեռնարկման կապակցությամբ կարող են իրենց օգտակար թելադրանքներն անել բոլոր նրանք, որոնք իրենց մասնագիտության բերմամբ մոտիկ են այս գործին, մենք կցանկանայինք ասել մի քանի խոսք:

Քննական բնագիրը պիտի կազմվի հնագույն և ընտրելագույն օրինակների, համեմատությամբ: Դա պիտի լինի ոչ թե եղածների մեջ լավագույն համարված մի օրինակի հիման վրա մյուսների ունեցած տարբերությունները ստորին լուսանցքներում նշելով, այլ համեմատության համար ընտրված ձեռագրերի տարբերակներից լավագույններն ընդգրկելով բուն բնագրի մեջ:

Համեմատությունների համար օգտագործվելիք ձեռագրերի ընտրությունը պիտի կատարվի հատուկ ուսումնասիրությամբ քննված ձեռագրերի մի ավելի խոշոր զանգվածի միջից: Այսպիսի լայն ձևի ընտրությունն է միայն, որ հնարավորություն կտա ձեռագրերում գոյություն ունեցող խմբավորումները

²⁴ Ապարդյուն մնացին Երևանի Պետ. Մատենադարանի դիվանական բաժնում մեր կատարած որոնումները: Գուցե այդ նյութերը լինեն Կաթողիկոսական դիվանում, որն այժմ գտնվում է ՀՍՍՀ Պետական Արխիվում:

հայտնաբերելու և ասելու, թե ձեռագրերից ո՞րը որին է խմբակից: Խմբավորումների մշտումն անհրաժեշտ է որոշելու համար Աստվածաշնչի բնագրի հայերեն թարգմանության շերտերը, քանի որ հայկականը Ե դարում նախ թարգմանվել է ասորերենից (հիմնական մասը) և հետո այդ թարգմանությունը հունական բնագրի հիման վրա վերանայվել է, իսկ հետագա դարերում ենթարկվել է ուրիշ ստուգումների²⁵: Առանց շերտերի հետազոտության՝ հնարավոր չի լինի հասնել այն բնագրին, որ մեզ ծառանգություն էին թողել ոսկեդարի մեր թարգմանիչները:

Արդեն հայտնի են ձեռագրական տարբերակները հանելու և նրանց միջոցով գիտական համահավաք բնագիր կազմելու եղանակները: Հայտնի է նաև, որ նման դեպքերում օգտագործվում են նաև տպագիր օրինակներ, սակայն միայն այնպիսի տպագրություններ, որոնք ձեռագրական նշանակություն ունեն: Այս առումով հայերեն Աստվածաշնչի գոյություն ունեցող բազմաթիվ տպագրությունների մեջ միակը Հ. Հովհ. Չոհրապյանի հրատարակությունն է, կատարված Վենետիկում 1805 թ., քանի որ հարազատ և անաչալյ ներկայացուցիչն է ու Ղազարի № 1 ձեռագրի, որն ընդօրինակված է 1319 թ. Կիլիկիայում՝ Գեորգ Սկևոսցու կարգավորած օրինակից: Այս հրատարակության մեջ Չոհրապյանը տարբերություններ նշանակելու համար օգտագործել է ուրիշ 9 ձեռագրեր ևս, բայց այդ ընթերցումները պահել է ստորին լուսանցքներում և երբեք չի խառնել հիմնական օրինակի բնագրին:

Այս մոտեցմամբ՝ Աստվածաշնչի մյուս տպագրություններն արժեքից գուրկ են և իրավունք չունեն օգտագործվելու, որովհետև ոչ մի ձեռագրի ներկայացուցիչ չեն, այլ ներկայացնում են հրատարակիչների կողմից այս կամ այն չափով վերամշակված բնագրեր՝ աչկալի ձեռագրերի և աղբյուրների օգնությամբ: Այսպես՝

Ամստերդամի 1666 թ. հրատարակությունը, որ կատարել է Ոսկան վրդ. Երևանցին, ներկայացնում է մի բնագիր, որը մեծ չափերով սրբագրված է լատինական Վուլգատայի հիման վրա:

Կ. Պոլսի 1705 թ. հրատարակությունը, որ Պետրոս Լատինացին էր կատարել, նույնությամբ նախորդից է արտատպված:

Վենետիկի 1733 թ.: հրատարակությունը, որ Մխիթար Սեբաստացին էր կատարել, նույնպես արտատպված է Ոսկան Երևանցու

հրատարակությունից, թեև որոշ բարեփոխումներով:

Պետերբուրգի 1817 թ. հրատարակությունը նույնությամբ արտատպություն է Մխիթար Սեբաստացու հրատարակությունից:

Սիրամիտքի 1817 թ. հրատարակությունը նույնպես արտատպված է Մխիթար Սեբաստացու հրատարակությունից:

Վենետիկի 1860 թ. հրատարակությունը, որ կատարել է Հ. Արսեն Բագրատունին, նույնպես հարազատ ոչ մի օրինակ չի ներկայացնում: Նա իր առաջարկում, որը հետագայում է հրատարակվել, ասում է, որ Չոհրապյանի օգտագործած 10 ձեռագիր օրինակների ընթերցումներն իրար է խառնել. «Նորոգ քննեցաք նախ զտարբերությունս տառնեցունց գրչագիր օրինակաց մերոց, և ապա ի բարձրման ամենայն տարակուսանաց՝ բաղդատեցաք զողջուն թարգմանութիւն մեր ընդ յոյն բնագրին: Եւ որանօր գտաք միաբան ընդ միմեանս՝ կա՛մ զամենայն օրինակս մեր, և կա՛մ զբազմս ի նոցանէ, և միանգամայն համաձայն ընդ յունականին, զայնոսիկ եղաք ընթացս անդ առաջիկայ տպագրութեանս»²⁶: Մշակողական այս աշխատանքի մանրամասնությունները ցույց տալու համար տարբերություններ չի նշանակել, այնպես որ արդյունքը հանդիսանում է գիտական հիմունքներով կատարված մի գրական մշակում, բայց ոչ՝ հայկական բնագրի ստումով և այժմյան խնամով գիտաքննական հրատարակություն:

Կ. Պոլսի 1895 թ. հրատարակության մասին նախորդ էջերում արդեն տեսանք, որ նրա պատրաստողները ոչ մի ձեռագրի և կամ տպագրված ոչ մի բնագրի հետ գործ չեն ունեցել, այլ նախորդ տպագրություններից ըստ հարմարության հավաքել են այն ընթերցումները, որոնք պատշաճում էին բնագրին (իմա՝ եբրայական և կամ հունական բնագրին): Այս տպագրության մի նախափորձը, որը միայն Հնգամատչան էր բովանդակում, լույս էր տեսել 1892 թ.:

Վիեննայի 1929 թ. հրատարակությունը, որ կատարել է Ռոբից Ամերիկյան Ընկերությունը, նույնությամբ արտատպություն է նախորդից, այնպես որ Ռոբ. ոչինչ չի տալիս:

Ուրեմն, բացի Չոհրապյանի հրատարակությունից, հայերեն Աստվածաշնչի մյուս հրատարակություններից ոչ մեկը ձեռագրական նշանակություն չունի, ուստի և չի կարող տեղ ունենալ տարբերությունների բաժնում:

Կազմվող բնագրի ստորին լուսանցքներում կոնեղավորվեն տարբերությունները իսկ ծանոթագրությունների բաժնում, որը

²⁵ Հմմտ. Հ. Ս. Անասյան, «Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը», Էջմիածին, 1966, № 11-12, էջ 71 և շնոր.:

²⁶ Բազմավեպ, 1966, էջ 350-351:

տեղավորված կլինի հատորի վերջում, կը-
տրվի լուսաբանումը ընթերցումների ընտ-
րության ընթացքում ծագած բնագրաբանա-
կան հարցերի կամ պատճառաբանումն
ընտրված ընթերցումների: Այդ բաժնում կը-
նդրվեն նաև տպագիր Աստվածա-
շնչերում հրատարակիչների կողմից արված
այն դիտողությունները կամ սրբագրության
փորձերը, որոնք կարող են այս կամ այն
կերպ ուղղորդության արժանի համարվել: Օ-
րինակ՝ այնպիսիներ, ինչպիսիք է Մխիթար
Սեբաստացու արած դիտողությունը՝ Դ. Թագ.

2. 23 «Եւ արկ առաջի անցա խոտս տակաւ
մեծաւ» նախադասության վերաբերյալ, ըստ
որում այստեղ գտնվող **խոտս տակաւ մեծաւ**
առավալ քառերի փոխարենն մա իր հատորի
վերջաբանում ուղղում է առաջարկել **սեղա-
նըս խորտկաւ մեծաւ** ձևով՝ 1645 թ. Փարի-
զում հրատարակված յոթնեզվյան Աստվա-
ծաշնչի հետ բաղդատության հիման վրա²⁷:
Ծանոթագրությունների համար մեանօրի-
նակ բազմաթիվ դեպքեր կհոշեն մա, ա-
սանք, երբայական և հունական բնագրերի
համեմատությունից եկած այն տարբերու-
թյունները, որոնք նշանակված են Ամերիկ-
յան Ընկերության կողմից 1895 թ. հրատա-
րակված Աստվածաշնչի ստորին լուսանցք-
ներում. բայց այստեղ պետք է անպայման
նկատի ունենալ, որ տվյալ հրատարակու-
թյունը չի հենված ո՛չ երբայական և ո՛չ էլ
հունական բնագրերի բնական հրատարա-
կությունների վրա:

Ի դեպ՝ թե՛ Հին և թե՛ Նոր Կտակարան-
ների համար մեր օրերում կան հունարեն
բնագրի գերազանցողեն գիտական հրատա-
րակություններ, որոնք անհրաժեշտ չափով
պիտի հաշվի առնվեն ծանոթագրություննե-
րի սահմաններում, որովհետև Ե. դարի մեր
թարգմանությունը հունարենից է գալիս:
Բայց վերապահորեն պետք է մոտենալ եր-
բայական բնագրի հարցին: Առհասարակ
պետք չէ շատ տարվել երբայականով, ինչ-
պես տարվել էին Ամերիկյան Ընկերության
հրատարակությունը պատրաստող հայերը,
որոնք իրենց գրած առաջաբանում ասում
էին. «Կարևոր համարիմք յիշել, գէթ հա-
րեանցի, ինչ մի գոր զարմանօք դիտեցաք
ի հետազոտութեան աստ մերում, այն է՝ զի
թէպէտև թարգմանութիւն մեր գհետ երթայ
բազում հաւաստեաւ և ճշդիւ զթարգմանու-
թեանն Եօթանասնից, ուր ուրեք խոտորեալ
ի մմանէ մերձենայ երբայական բնագրին:
Ապաքէն կարևոր խնդիր է թէ ուստի՝ իցէ
խոտորումնս այս հայերէնին ի թարգմանու-
թենէ անտի Եօթանասնից: Ակն ունիմք եթէ

նոր նոր հետազոտութիւնք տացեն լոյս այսմ
կարևոր խնդրոյ»:

Նրանք կարծում էին, որ հայկական
թարգմանության բնագրում տեղ-տեղ կան
երբայական բնագրի ուղղակի հետքեր: Բայց
այդ հետևությունը մակերեսային էր: Եթե
հայկական բնագրում կան երբայական բնա-
գրի հետքեր, դա շատ հասկանալի երևույթ
է և բացատրելի՝ ոչ թե երբայական բնագրի
ուղղակի շփմամբ, այլ մեր թարգմանության
բնագրի պատմական զարգացման երկու
հանգամանքներով:

1. Աստվածաշնչի հայերեն առաջին
թարգմանությունը Ե. դ. սկզբներին ասորա-
կան Պեշիտտոյից է կատարվել և որքան էլ,
Եփեսոսի տիեզերական ժողովից (431 թ.)
հետո, այդ թարգմանության բնագիրը վերա-
նայվել ու սրբագրվել էր հունական բնագրի
հիման վրա, այնու ամենայնիվ նրա մեջ շատ
բան էր մնացել ասորականի հետքերից, և
նույնիսկ այդ հետքերն անցել էին վրացերեն
Աստվածաշնչին, որի հնագույն թարգմանու-
թյունը հայերենից էր կատարվել²⁸: Իսկ աս-
որական Պեշիտտոյի Հին Կտակարանը եր-
բայերենից էր թարգմանվել²⁹: Մեր Հին
Կտակարանի այժմյան բնագրում գտնվող
այն ընթերցումները, որոնք մոտիկ են եր-
բայականին, մասամբ կարող են ծագած լի-
նել այս անապարհով:

2. Հայտնի է, որ Աստվածաշնչի հայերեն
երկրորդ թարգմանությունը հունարեն կե-
սարյան կոչված բնագրից էր կատարվել Ե.
դարում, Եփեսոսի ժողովից հետո, բայց ժա-
մանակի ընթացքում որոշ ուղղումների է
ենթարկվել հետևողությամբ հունարեն ուրիշ
բնագրերի, որոնց թվում և Որոգինես Աղեք-
սանդրացու կազմած 2որեքկնի կամ Քա-
ռիշյան կոչված օրինակի. հունական այս
խմբագրությունում ամփոփված էին Բ դա-
րի Հին Կտակարանի երբայական բնա-
գրից կատարված հունարեն երեք անկախ
թարգմանություններ (Ակյուղասի, Սիմաքո-
սի և Թեոդոտիոնի) և Յոթանասնից այն
բնագիրը, որը Որոգինեսի կողմից վերանայ-
ված էր այդ թարգմանությունների հիման
վրա: Արդ՝ ոչ միայն բանասիրական և հիշա-
տակարանային տվյալներն են ասում, որ
Քառիշյանի հիման վրա ուղղումների է են-
թարկվել հայկական բնագիրը, այլև Հին
Կտակարանի հայերեն բազմաթիվ ձեռագրե-
րում առկա են Որոգինեսի կազմած բնա-
գրին հատուկ պայմանական նշանները և
լուսանցքներում շատ տեղ նշված են Ակյու-

²⁸ Հմմտ. անդ, էջ 72—73, 76—79:

²⁹ R. Duval, «La littérature syriaque», 3e éd.,
Paris, 1907, p. 26. I. Ortiz de Urbina, «Patrologia
syriaca», Romae, 1958, p. 210.

²⁷ Հմմտ. Հ. Ս. Անապան, «Աստվածաշնչի մատ-
յանի հայկական բնագիրը», էջ 91:

ղասի, Սիմաքոսի և Թեոդոտիոնի անունները³⁰։ Հետևում է Հին Կտակարանի այժմյան բնագրում գտնվող այն ընթերցումները, որոնք մոտիկ են եբրայականին, մեծ մասամբ կարող են եկած լինել Քառիջյանից։

Եթե ամերիկյան հրատարակության առաջաբանի հեղինակները հաշվի առած լի ենին այս հանգամանքները, ամենևին չէին զարմանա, որ հայկական այժմյան բնագրի որոշ ընթերցումներ մոտենում են եբրայականին։

Այս հանգամանքներում մեր բնական հրատարակության համար եբրայական բնագրի համեմատության անհրաժեշտությունն, ըստ մեզ, չի երևում։ Իսկ եթե որոշ չափով դրա կարիքն զգացվի, այդ դեպքում պիտի դիմվի ոչ թե վերոհիշյալ ամերիկյան ոչ-գիտական հրատարակությանը, այլ եբրայական բնագրի իսկապես բնական հրատարակություններին, որոնցով այնքան հարուստ է բանասիրական աշխարհը։

Մեր կողմից այս մի բանի խոսքը բավական է առ այժմ Աստվածաշնչի հայկական բնագրի մոր հրատարակության պատրաստման ծրագրի կապակցությամբ։ Մեր կար-

ծիքն այն է, որ պետք է աշխատենք ունենալ այս հրատարակությունը ոչ թե որպես Աստվածաշնչի հայերեն մի ճշգրիտ թարգմանություն, որն ամեն գնով համապատասխանի եբրայական և հունական բնագրերին, այլ հայերեն այն թարգմանությունը, որը մեր ոսկեդարյան թարգմանիչների խմբի ձեռակերտն էր։

Համոզված ենք, որ Վեհափառ Վազգեն Ա Հայրապետի հեղինակավոր ղեկավարությամբ գործող հանձնաժողովը կկարողանա արժանապես հրապարակ քերել մեր դասական թարգմանության բնագիրը լիարժեք կերպարանքով, այն կերպարանքով, որով մա ավանդվել է մեզ մեր նախնիների կողմից։ Նրան է սպասում հայ ժողովուրդը Հայրենիքում և ի սփյուռս աշխարհի։ Նրան է սպասում մահ համաշխարհային գիտական հասարակայնությունը, որն արդեն վաղուց է տվել իր գնահատականը Ե դարի Սահակ Մեսրոպյան թարգմանիչների մտքի կրթողային աշխատանքը հանդիսացող թարգմանությանը՝ նրան տալով «Թագունի թարգմանություն» անունը։

Եվ այդ հրատարակությունը կլինի Մայր Աթոռի տպարանի գործունեության փառքն ու պատվը՝ սուրբգրական հրատարակությունների գործում։

³⁰ Հմմտ. Հ. Ս. Անաչյան, «Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը», էջ 79—82։

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱՐՎԵՍԸ

Սույն նյութի շրջանակների մեջ է մտնում «Արարատ» ամսագրի հիմնադրումն ու նրա էջերում բարձրացված երաժշտական հարցերի միակցությունը: Բայց որովհետև վերջինիս մենք նվիրել ենք հատուկ հոդվածաշար¹, այստեղ բնականաբար զանց ենք առնում դա և ուշադրությունը սեռում Մայր Աթոռի տպարանից լույս տեսած աշխատությունների առանձին խմբերի վրա, որոնք վերաբերում են հայ երաժշտության և կամ որևէ կերպով կապվում դրա հետ: Այն է՝ երաժշտական խնդիրներ ևս շոշափող ընդհանուր հայագիտական գործեր. հայ բանահյուսության մարզին պատկանող հրապարակումներ. ազգային, հոգևոր և այլ երգարաններ. դասագրքեր և դպրոցական ծրագրեր. եկեղեցական երաժշտա-ծիսական մատյաններ. և որ կարևորն է՝ հոգևոր երգերի ձայնագրյալ, պաշտոնապես վավերացված մեծարժեք ժողովածուներ:

Երաժշտական խնդիրներ ևս շոշափող հայագիտական գործերի գնահատությունը հիմա չէ, որ պիտի տրվի: Դրանք իրենց մեծամասնությամբ մեջ վաղուց արդեն ընդհանուր ճանաչում գտած և իրենց նշանակությունը մինչև օրս պահպանած այնպիսի աշխատություններ են, ինչպես՝ Հ. Մահակ Ամատունու «Հին և նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ»-ը², հիմնականում մեծանուն Հ. Աճառյանի հավաքած նյութերի հիման վրա կազմված հատորը՝ «Հայոց նոր վկաները»³, Գարեգին վարդապետ Հովսեփ-

յանի⁴ և Կ. Կոստանյանի⁵ իրագործած հրատարակությունները, Աբեղյանի մեծագրությունը նվիրված Գևորգ Դ կաթողիկոսին⁶, և այլն:

հատակների, հատուկ անունների ու օտար բաների մանրամասն ցուցակներով և ցանկերով: Աշխատությանը Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903: Արժեքավոր այս գիրքը երաժիշտ ընթերցողին հաղորդում է, ի թիվս այլ տեղեկությունների, նաև փաստեր զարգացած ավատատիրության շրջանի հանվան հայտնի վերջին մեծ գուսաններից մեկի՝ Հովհաննես Մանուկ Խլաթեցու եղբորական մահվան հանգամանքների մասին:

⁴ Հիրավի, հայ երաժիշտների մասնագիտական հետաքրքրություններին ուղղակիորեն պատասխանող կարևոր կետեր ունեն Գարեգին վրդ. Հովսեփյանի՝ Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ (քարտեզ հայ հնագրության), Վաղարշապատ, 1913. Թուվա Մեծփեցու կյանքը (կենսագրական նոր նյութերով), Վաղարշապատ, 1914. և Հովսեփ Սեբաստացու (Վաղարշապատ, 1918) գործերը:

⁵ Փաստական բովանդակության առումով թեև փոքր-ինչ հնացած, բայց ընդհանուր հարցադրումների իմաստով դարձյալ շատ օգտակար են աղօթ ևս Կոստանյանի աշխատությունները. Համաձայն Արևելքի (Վաղարշապատ, 1896), Տեր Պետրոս Ա. Գետահարձ (Վաղ., 1897), Մկրտիչ Նաղաշ և յուր տաղերը (Վաղ., 1898):

⁶ Գևորգ Դ մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (Վաղ., 1899), ուր գտնում ենք Արևելյան Հայաստանում հայկական ձայնագրության ուսուցման և տարածման, հայ եկեղեցու ալմանակային երգերի ձայնագրյալ ժողովածուների ստեղծման և եկեղեցական երգեցողության էջմիածնական ու Կ. Պոլսի ուղղությունների հարաբերության հարցերի լուսաբանմանը կապված ճիշտ տվյալներ:

⁷ Այդ թվում Հ. Մանանդյան, Դավիթ Անհատի խնդիրը նոր լուսաբանությամբ, Վաղարշապատ, 1904: Նաև՝ N. Ter-Mikaelian, Prof. dr. F. N. Finck und seine kritik über „Das armenische Hymnarium“, Edschmiatsin, 1908 (թեպետ անգամ սրանից երևում է, որ պրոֆ. Ֆինկն է իրավացի գրեթե բոլոր սկզբունքային հարցերում):

¹ Տես մեր՝ «Արարատ»-ն ու երգ երաժշտության հարցերը, «Էջմիածին», 1968, №№ 11—12, 1969, №№ 3 և 5. ու դրա շարունակությունը կազմող՝ «Արարատ»-ն ու Կոմիտաս վարդապետը, 1969, № 12:

² Վաղարշապատ, 1911: Ցավոք, այս գործի լույս տեսնելուց հետո քիչ բան է արված հայ Ծարակնոցի գիտական հրատարակության աշխատանքները իրենց ավարտին հասցնելու գործում:

³ Գիտական հրատարակություն, թագմաթիվ ձեռագրերի համեմատությամբ, ընդարձակ տեղեկություններով և ծանոթագրություններով, և ձեռագրերի, նա-

Շատ ավելի ակնհայտ է բանահյուսության մարզին վերաբերող հրապարակումների առնչությունը երգ-երաժշտության հարցերի հետ: Այստեղ ներկայացված են հայ աշխարհիկ երգարվեստի թե՛ գեղջուկ ժողովրդական⁸ (նաև միջնադարյան գուսանական-քաղաքային)⁹ և թե՛ աշուղական¹⁰ ճյուղերին կապված գրական խոսքեր: Իր տեսակի մեջ եզակի գործ է Կոմիտաս վարդապետի և Մ. Աբեղյանի աշխատությանը կազմված ժողովրդական երգարանի երկհատորյակը¹¹ (ինչքան էլ որ ժամանակին հարկ եղավ ընթերցող զանգվածներին հատուկ բացատրելու նրա արժանիքները)¹², ու ավելի ևս հազվագյուտ՝ Կոմիտասի վարպետ գրչով իրագործված Ակնա ժողովրդական երգերի շարքը¹³, ուր բանահյուսական նյութը ներկա-

⁸ Արխատկես վրդ. Սեդրակյան, Քնար մշակվող և վանեցվող, Վաղարշապատ, 1874 (ուր ժողովրդական «ալելու» էլ է հանդիպում, որպես Ծննդյան երգ-ավետիս. կան նաև մի-երկու գուսանա-աշուղական կոտորներ, բայց այստեղ դրանք որակ չեն կազմում):

⁹ Հ. Աճեմյան, Ծաղկաբաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահյուսության, Էջմիածին, 1917 (ուր բացի բուն ժողովրդական ստեղծագործություններից, բերված են գուսանական արվեստի բովից անցած վիպական «Մոկաց Միրզա» և «Կարոս խաչ» ու նաև Նահապետ Քուչակին վերագրվող սիրային երգերի խոսքեր):

¹⁰ Տես Զիվանու քնարը (լիակատար հավաքածու ինքնուրույն և փոխադրական երկափությունների, ոտանավոր և արձակ), հատ. Ա—Բ, Վաղարշապատ, 1900—1904:

¹¹ Հազար ու մի խաղ, Ա. (հիսնյակ), Վաղարշապատ, 1903 (երկրորդ հրատ.՝ 1904). Բ. (հիսնյակ), Վաղարշապատ, 1905, խմբ. Կոմիտաս Վարդապետ և Մ. Աբեղյան:

¹² Տես Մ. Աբեղյան, Ժողովրդական երգարան և «Հազար ու մի խաղ» (պատասխան «Մուրճ»-ի գրախոսին), «Արարատ», 1904, էջ 1078:

¹³ Ակնա բանահյուսական գոհարների ժառանգ հավաքող Հ. Ծանիկյանը 1892 թվականի աշնանը Պոլսում հանդիպելով Կոմիտասին, նրա համար կատարում է իր ժողոված բազմաթիվ երգերից շուրջ տասը, որոնք և ձայնագրում է մեծանուն երաժիշտը: Հետո՝ երեք երգ էլ Ծանիկյանը ձայնագրել է տալիս պոլսահայ երաժիշտ Գր. Մեհտեթյանին, վերջինիս քննությանը հանձնելով Կոմիտասի ձայնագրություններն էլ: 1894 թվականի սկզբներին որպես կաթողիկոսական պատգամավոր գալով Էջմիածին, Ծանիկյանը երկրորդ հանդիպումն է ունենում Կոմիտասի հետ: Այն անգամ Կոմիտասը ձայնագրելով մի՛ ամբողջ շարք նոր երգեր ևս (դարձյալ Ծանիկյանի կատարմամբ), նչքի է անցկացնում հավաքված նյութը, անում վերջին ճշտումներն ու սրբագրությունները և

յացված է լիարժեք ձևի ու բովանդակության մեջ, այսինքն՝ երաժշտական քաղաքիչով հանդերձ: Ստեղծագործությունների փոքրիկ այդ փունջը իրականում մի թանկագին զանձ է, որ ունի գեղարվեստական, ճանաչողական, պատմական և ազգագրական մեծ նըշանակություն: Այն՝ հատ ու կենտ լուսամուտներից մեկն է, որտեղից հնարավոր է դիտարկել մեր երաժշտական միջնադարի շատ կողմերով արժեքավոր մի հատվածը՝ գուսանական մոտերիկ-քնարական երգերի ու քաղաքային ժողովրդական պարերգերի հատվածը, ինչպես զարգացած ալատուսիրության, այնպես և վաղ ալատուսիրության պատմաբանների մեջ¹⁴:

Կարևոր պարագա է, որ հիշյալ հրատարակությունները մի կողմից էապես լրացնելով արդեն լույս տեսած ձայնագրյալ երգարանները, մյուս կողմից՝ նախապատրաստել ու խթանել են նորերի ստեղծման գործը¹⁵: Վերջիններից՝ Մայր Աթոռի տպարանի կատարած աշխատանքների հետ կապված է Սահակ վրդ. Ամատում (այն ժամանակ՝ տարկավագ) կազմած «Քնարիկ»-ը¹⁶: Ավելի վաղ լույս տեսածներից հիշատակելի են Հ. քնն. Ալամդարյանի¹⁷, Բաղդասարյանի¹⁸ ու

պատրաստում հրատարակության: Այսպես է գրանում 25 երգերից բաղկացած հայտնի ժողովածուն, որն և տպագրվում է Էջմիածնում, հայկական ձայնահիշելով, ի լրացումն Թիֆլիսում նույն թվականին հրատարակված «Հնությունը Ակնա» աշխատության: Տե՛ս «Եար Ակնա ժողովրդական երգերի», ձայնագրից Կոմիտաս վ. Գևորգյան, Էջմիածին, 1895:

¹⁴ Տե՛ս մեր ուսումնասիրությունը՝ Կոմիտասի «Եար Ակնա ժողովրդական երգերի» ժողովածուն պատմաքննական լույսի տակ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1969, № 11:

¹⁵ Հատկապես ձայնագրյալների, ուզում ենք ասել, որովհետև շատ են այն երգարանները, ուր երգերի լոկ գրական խոսքերն են ամփոփված: Օրինակ՝ «Երգեցողությունը Սրբոյ Պատարագի և այլ երգք հոգևոր դպրոցների և երգեցիկ խմբերի համար» կոչվող երգարանը (Վաղարշապատ, 1891):

¹⁶ Խրաչյեյ տարկավագ, Քնարիկ, Ժողովրդական ձայնագրյալ երգեր, Վաղարշապատ, 1907:

¹⁷ Հարություն քնն. Ալամդարյան, Ձայնագրյալ երգարան հայ դպրոցաց համար, Վաղարշապատ, 1882 (օգտվել ենք Արտակ եպս. Սմբատյանի «Գրացուցակ Էջմիածնի տպարանից լույս տեսած գործերի» աշխատությունից. նկատելիք՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի արխիվային բաժնում):

¹⁸ Ա. Բաղդասարյան, Մանկական ձայնագրյալ երգարան (հայոց եկեղեցական ծիսական ուսումնարանների համար), Վաղարշապատ, 1890:

Եզն. քնն. Երզնկյանցի պատրաստած ազգային¹⁹ ու մանկական²⁰ երգարանները:

Դասագրքերի առարկան է՝ հայ երածը-տության ձայնեղանակների և հայկական նոր ձայնագրության համակարգը: Դրանց շարքում առաջին տեղը գրավում է Նիկողայոս Թաշճյանի աշխատասիրածը²¹, թե՛ ժամանակագրականորեն. և թե՛ իր բուն արժեքով: Այն գործերից է, որոնց կարելի է մոտենալ խստագույն չափանիշներով: Ըստ այդմ, պետք է ասել, որ դասագիրքը գերծ չէ թերություններից. որոշ ուրվագծայնությունից, նկարագրականությունից և այլն²²: Այդուամենայնիվ, դա առաջին ձեռնարկն է, որ մասնագիտորեն խոսվում է հայ երածը-տության ձայնեղանակների հիմքում ընկած հնչասանդղակների կառուցվածքի, վերջավորող, հանգավորող, դիմող և գործածական հրնչությունների, տիպական եղանակների ծավալման կերպի, մեղեդիների փոխանցման և դարձվածք ու զարտուղի ձևերի մասին: Մեկ ու կես տասնամյակ անց լույս տեսավ Երզնկյանցի կազմած դասագիրքը²³, ցավոք, սակայն, սկզբունքային նշանակություն ունե-

ցող տեսական լուրջ վրիպումով, որով, փաստորեն, հայկական ձայնանիշների օգնությամբ մատուցվում էր եվրոպական ձայնագրության համակարգը²⁴: Այս տեսակետով աչքի զարնող կետ էր նաև հայկական ձայնեղանակներին վերաբերող ողջ բաժնի բացակայությունը նրանում: Աստիճանաբար ծառայող թաշճյանական ավանդույթները վերականգնելու հարցը, որն և հաջող կերպով լուծեց Արշակ Բրուտյանը իր դասագրքով²⁵:

Գալով ծիսական գրքերին, անհրաժեշտ է նշել, որ Մայր Աթոռի տպարանը գուցե և չհասցրեց իրագործել Հայաստանում զարգացած ավատատիրության շրջանում կիրարկված բազմապիսի մատյանների հրատարակությունը (գրչագրերից) և կամ վերանայված տպագրությունը, բայց այս բնագավառում ևս ձեռնարկեց չափազանց կարևոր քայլեր, նույնիսկ իր գործունեության առաջին տարիներից: Ինչպես գիտենք²⁶ տպագրության միջոցով հետզհետե տարածվող սաղմոսները, ժամագրքերը, խորհրդատետրերն ու նմանները այս շրջանում միտում են հանդես բերում՝ միաձևություն մտցնելու հայ ծեսի ու արարողության մեջ (ուշ միջնադարի չափացույցներով). երբ այդ գործին վրճարական մասնակցություն է բերում Սիմեոն Երևանցին, որը վերջին անգամ վերանայելով ու լրացնելով հրատարակում է հայոց Տոնացույցը²⁷: Այնուհետև, մինչև ներկա դա-

¹⁹ Զայնագրյալ Ազգային երգարան (հայ դպրոցների համար), ժողովեց և ձայնագրեց Եզն. քնն. Երզնկյանց, Վաղարշապատ, 1882 (ուշագրավ են այստեղ որոշ երգերի եվրոպականացումներ, որոնք արտացոլված են ձայնագրությունների արհեստագիտական կողմի մեջ ևս):

²⁰ Եզնիկ քնն. Երզնկյանց, Զայնագրյալ մանկական երգարան, Վաղարշապատ, 1880: Տակավին այս զբրքովի մեջ նկատելի են եղել հիշյալ եվրոպականացումները (որոնք առավելագույն չափով խորացված են Երզնկյանցի՝ հայկական ձայնագրության դասագրքի էջերում): Ժամանակին սկզբունքային վեճի առարկա են եղել Երզնկյանցի հրատարակությունների այս և մի-երկու այլ թերությունները: Մամուլում հանդես են եկել Սահակ վրդ. Ամատունին, Եզնիկ քնն. Հովսեփյանը և ուրիշներ: Վերջինս արել է նաև հետևյալ արդարացի նկատողությունը. «Կ. Նիկ. Թաշճյանի աշակերտներից միայն Եզնիկ քանան է աշխատում, իսկ մյուսների հետքն անգամ չեն երևում»: Հմտ. մեր ուսումնասիրությունը՝ «Արարատ»-ն ու երգ երածը-տության հարցերը, «Էջմիածին», 1968, № 11—12, էջ 87:

²¹ Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրության հայոց, աշխատասիրյալ Նիկողայոս Թաշճյանց Կ. Պոլսեցի, Վաղարշապատ, 1874:

²² Թերություններ, որոնք գիտակցվեցին ու բացահայտվեցին դասագիրքը ավելի քան 75 տարի գործածելուց հետո (հմտ. X. C. Кушнарков, Вопросы истории и теории армянской монолической музыки, Ленинград, 1958, էջ 314):

²³ Դասագիրք հայկական ձայնագրության, աշխատասիրեց Եզն. քնն. Երզնկյանց, Վաղարշապատ, 1880:

²⁴ Կոմիտաս վարդապետը մի առիթով գրել է. «Բարեկրոն տեր Եզնիկ քանան Երզնկյան մեր արեվելյան պարզ յոթնյալը տակն ու վերա արավ, կարծելով, թե եվրոպականի համաձայն է մերն էլ» («Արարատ», 1898, էջ 112):

²⁵ Դասագիրք հայկական եկեղեցական ձայնագրության, աշխատասիրեց դպիր Արշակ Բրուտյան, Վաղարշապատ, 1890:

Այն հրատարակություններին հարում է 1913 թվականի ընթացքում «Արարատ»-ի էջերում երածը-տական երկու-երեք քննախոսություններով հանդես եկած Մանասյան Ռուբեն արեղայի գրքովը. հաբա Համբարձում Լիմոնճյան և հայ մուսագրության ծագումը, Վաղարշապատ, 1915:

²⁶ Հմտ. մեր ուսումնասիրությունը՝ Քննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երածը-տության պատմության, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1971, № 9, էջ 38:

²⁷ Տոնացույց: Նախապես կարգեալ և աամանեալ սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայրապետին Հայոց բոստ աանդութեան Հայաստանեայց սրբոյ եկեղեցոյն և զկնի յոգնաջան կարգաորութեամբ և աշխատասիրութեամբ տեսնոն Սիմեոնի սրբազան կաթողիկոսին՝ յերկուս հատորս բաժանեալ, Էջմիածին, 1774: Այնու չենք անդրադառնում սրա մի շարք վերահրատարակություններին և այլն:

րասկիզբը ներառյալ, լույս են տեսնում մի ամբողջ շարք սաղմոսարաններ²⁸, ժամագրքեր, խորհրդատետրեր²⁹, ավետարաններ³⁰, մաշտոցներ³¹ և այլն, որոնք իրագործելիս նկատի են առնվել հայկական ուրիշ (այդ թվում և Էջմիածնի նպատակամիտ) տպարաններում նախապես հրատարակված համատիպ նմուշներից լավագույնները:

Վերը հիշված հրատարակություններում թե նմաններում երբեմն հանդիպում են ստուգանության նշաններով օժտված, կամ խազավորված և կամ հայկական ձայնակիշներով ձայնագրյալ հատվածներ ևս: Դրանց մեջ լինում են և ուշագրավ կտորներ: Ասենք՝ մեր հիշատակած վերջին Մաշտոցում ձայնագրված «Ով անմահ հաց կենաց» գանձը (էջ 54—55): Ընդհանրապես ստան, Մայր Աթոռի տպարանից լույս են տեսել, հիմնականում, երեք տեսակ մատյաններ, որոնցում (հատվածաբար կամ ամբողջությամբ մեջ) տվյալ գրական խոսքերը համապատասխան եղանակների հետ միասին նկատառնված են որպես մեկ միություն: Դրանք են՝ մի խումբ չափանմուշ երգ-եղանակների սկզբնաբառերով օժտված գրքերը³², խազավոր մատյան-

²⁸ Երբեմն մի քանի գիրք՝ մի տուփի մեջ, ինչպես օրինակ՝ Ժամագիրք ատենի, յոթում պարունակին երեք գիրք սրբոյ եկեղեցոյս մերոյ ժամակարգութեանցն: Նստի՝ Գիրք սաղմոսացն Դաթի... երկրորդ՝ Ժամագիրք... երրորդ՝ Տօնացոյցն հայոց (և այլն), Էջմիածին, 1785:

²⁹ Տես, ասենք՝ Խորհրդատետր սրբազան պատարագի, ըստ արարողութեան սրբոյ եկեղեցոյս Հայաստանեայց, Էջմիածին, 1788:

³⁰ Օրինակ՝ Աւետարան Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (խղաբերից, հանգստեան, բժշկութեան, տաճարի և խաչելութեան), Վաղարշապատ, 1892: Ել կամ Աւետարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (խղաբերից, հանգստեան, բժշկութեան, տաճարի, խաչելութեան, անդատամանց, քաղաքաբնակ Գալատեան, և. Զատիկի, Խաչվերացի և այլն), Վաղարշապատ, 1906:

³¹ Տես թեկուզ և՛ Մաշտոց ձեռնադրութեան եպիսկոպոսի (ձայնագրյալ հատվածներով), Վաղարշապատ, 1876. կամ Մաշտոց ձեռնադրութեան կղերկոսաց, սարկառաց և քահանայից և օրհնութեան արեղայից և տալոյ զգաւազան մասնաւոր և ծայրագոյն իշխանութեան վարդապետաց, Վաղարշապատ, 1876 (դարձյալ՝ ձայնագրյալ հատվածներով):

³² Երգարաններում երաժշտական քաղաղիչի նշման սույն ձևը գաղիս է դարերի խորքից: Հայաստանում այն կիրառվել է հեթանոսության շրջանում, վաղ միջնադարում (ուրույն կերպով գուգորդվելով տիպական ձայնեղանակների համակարգի հետ), մասամբ՝ զանգացած ավատատիրության շրջանում (ընդելուզվելով խազագրերի համակարգի հետ ևս), ու ման ուշ միջնադարում, ընդհուպ մինչև XVIII—XIX հարյուրամյակները:

ները և հայկական (Հ. Լիմոնջյանի ստեղծած) նիշերի օգնությամբ ձայնագրված մեծ ժողովածուները: Առաջին կարգի հրապարակումներից հիշատակության արժանի է Սիմեոն Երևանցու Տաղարանը³³, որի ներկայացված կտորներից մեկը՝ նշանավոր «Արի Աստուած»-ը նույնիսկ հիմնավորապես անցավ հայոց Պատարագի մեջ: Խազագրեր ևս ունեցող մատյանների շարքում—որոնցից ստիպարակ հայտնի են՝ խազավոր փոքրաթիվ հատվածներով Շաշոցը³⁴, ավելի՛ Մաշտոցը³⁵, և էլ ավելի՛ Ժամագիրքը³⁶—մի առանձին տեղ է գրավում Շարակնոցը³⁷: Ինչպես նշել ենք ուրիշ աղբյուրում³⁸, ուշ միջնադարում, հայ եկեղեցու ծիսական-երաժշտական մատյանները ձեռագրական աշխարհից տպագիր գրքին փոխանցելու ընթացքում, քանակական և որակական նվազագույն կորուստներ կրած ժողովածուն եղավ հատկապես Շարակնոցը: Այդպես էր Ոսկանյան, Կ. Պոլսի և մյուս հրատարակությունների դեպքում, այդպես եղավ նաև Մայր Աթոռի իրագործած տպագրությունների պարագայում:

Հայ եկեղեցու ավանդական երգերի ձայնագրյալ ժողովածուների հրապարակումը՝ մեր ազգային երաժշտարվեստին Մայր Աթոռի տպարանի մատուցած ծառայություններից ամենանշանակալիցն է, ինչպես արդեն ակնարկեցինք: Նկատի ունենք հատկապես Գևորգ Դ երաժիշտ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ և հիմնականում Ն. Թաշնյանի աշխատությամբ պատրաստված երեք ժողովածուներն ու դրանց հարող մի քանի ուրիշ կարևոր հրատարակություններ ևս, որոնց իրագործմանը մասնակից են եղել Մ. Եկմալյանը, Ս. վրդ. Ամատունին և Կոմիտաս վարդապետը: Այն է՝ **Շարակնոցը**³⁹ (ամեն-

³³ Տես նրա՝ Տաղարան փոքրիկ, Էջմիածին, 1793:

³⁴ Շաշոց Գիրք, Էջմիածին, 1839: Շաշոց Գիրք, Էջմիածին, 1872:

³⁵ Մաշտոց: Յոթում աանդին սրբազան արարողութիւնը ազգիս... Էջմիածին, 1894:

³⁶ Ժամագիրք Հայաստանեայց ս. եկեղեցոյ, Վաղարշապատ, 1902:

³⁷ Տես թեկուզ հետևյալ հրատարակությունը, որ օգտագործված է բանասիրության մեջ. Շարական հոգևոր երգոց սուրբ և ողորպիստ եկեղեցոյս Հայաստանեայց, Էջմիածին, 1861:

³⁸ Հմմտ. մեր հոդվածը՝ Ուկան վարդապետն ու խազագրության արվեստը, «Էջմիածին», 1966, № 11—12:

³⁹ Ձայնագրեալ Շարական հոգևոր երգոց սուրբ և ողորպիստ առաքելական եկեղեցոյս Հայաստանեայց, Վաղարշապատ, 1875 (աշխատութեամբ Ն. Թաշնյանի):

օրյա երգեցողությունը դյուրացնող ստվար Չայնքաղով⁴⁰, օրհնությունների Քաղվածքով⁴¹, մեծ Պահքի իրիկնային ստեղիների⁴², և ութ ձայնի սկավաճքների⁴³ առանձնատպագրություններով)։ Ժամագիրքը⁴⁴ (միջնադարում Մանրուսումն կոչված մատյաններում ամփոփված մի քանի նյութերով ևս) և Պատարագը⁴⁵ (դարձյալ՝ Գանձարան ու Տաղարան⁴⁶ անվանված գրչագիր ժողովածուներին հատուկ մի շարք կտորներով)։ Պատմական զարգացման արտաքին ընթացքի տեսանկյունով, երեքն էլ արտացոլում են հայ հոգեվոր երգի ու միջնադարյան փնհակը, որը զարգացած ավատատիրության շրջանի ճոխ արվեստի համեմատությամբ քանակապես նվազյալ և որակապես խուճացած մի պատկեր է ներկայացնում⁴⁷։ Այդուամենայնիվ, երեքն ևս բովանդակությունը, այն է՝ արհեստագիտական որոշակի բնույթի ու գեղարվեստական որոշակի մակարդակի կառուցողական խոշոր միավորները՝ մեծ բաժինների

⁴⁰ Չայնքաղ՝ Եսարական, Վաղարշապատ, 1888, (Բ. տպ.)։

⁴¹ Չայնագրեալ քաղումը օրհնութեանց, Վաղարշապատ, 1882 (աշխատությանը Ս. վրդ. Ամատունու)։

⁴² Երեկոյան ստեղիք Մեծի Պահոց և այլ եկեղեցական հոգևոր երգք, Վաղարշապատ, 1899 (աշխատությանը Մ. Եկմայանի)։

⁴³ Սկսումը և ցանկ ձայնագրեալ շարականաց, Վաղարշապատ, 1904 (աշխատությանը Կոմիտաս վարդապետի)։

⁴⁴ Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց, Վաղարշապատ, 1877 (աշխատությանը Ն. Թաճյանի)։

⁴⁵ Չայնագրեալ երգք Ս. Պատարագի, Ա. տպ., Վաղարշապատ, 1874 (աշխատությանը Ն. Թաճյանի), Բ. տպ., Վաղ., 1878 (աշխատությանը Մ. Եկմայանի)։

⁴⁶ Պետք է ասել, որ հիշյալ միջնադարյան մատյաններից Տաղարանը այս կամ այն մասնավոր կերպարանքի մեջ, ընդհանրապես ասած, մի քանի անգամ հրատարակված է եղել արդեն. իսկ Վաղարշապատում լույս է տեսել նույնիսկ ձայնագրյալ մի փոքրիկ տաղարան (Մ. քնն. Խումաշյան, Չայնագրյալ տաղարան, 1900), որը նկատառելի հատորիկ է, ինչքան էլ որ նրանում ներփակված նյութերը վերաբերում են, գլխավորապես, ուշ միջնադարին։ Գանձարանը նույնպես լույս է տեսել մի քանի անգամ, բայց շատ սովորական աղբյուրի բովանդակությամբ (հմտ. ասենք՝ Փոքրիկ Գանձարան, Կ. Պոլիս, 1739)։ Իսկ Մանրուսումը, որպես ուրույն մատյան, չի հրապարակվել երբևիցե։

⁴⁷ Անհրաժեշտ է նշել, որ հիշյալ խուճացումը լիճնով արդյունքը երաժշտա-հանկարծաբանական արվեստի հետընթացի (անկվածն պատմաշրջանում), ունի ստեղծագործական-կատարողական միացյալ մի պտուղ։

ներսում, և ոճական հստակ առանձնահատկություններով օժտված կտորները՝ հիշյալ միավորների շրջանակներում, հիմնական, որոշիչ մասով վերաբերում է վաղ և զարգացած ավատատիրության պատմաշրջաններին։

Հնագույն նյութեր պարունակող ժողովածուներից մեկն է, մասնավորապես, Ժամագիրքը, որ մեզ ընձեռում է նույնիսկ IV դարից հասած սաղմոսներ⁴⁸, հայոց առաջին աղոթամատույցի՝ Սաղմոսարան-Ժամագրքի ներփակված կտորներից կանոնագրությունները, Սահակ Պարթևի և Հովհան Մանդակունու քարոզները, առավոտյան ու երեկոյան համաքրիստոնեական հնախանդ երգերը՝ «Փառք ի բարձունս» և «Լոյս զուարթ»⁴⁹ և այլն։ Եսարակնոցում ամփոփված ստեղծագործությունների մեջ նույնպես կան IV հարյուրամյակին վերաբերող նկատելի նմուշներ, որոնք հետագայում վերագրվել են տարբեր (վաղ միջնադարում ապրած) երգիչների։ Այս ժողովածուի հիմնական մարմինը, սակայն, կազմում են V—XV դդ. (Մեսրոպ Մաշտոցից մինչև Կիրակոս Երզնկացի վարդապետը) հորինված գործեր։ Դրանք ընդհանրապես կրում են հիշյալ հազարամյակի տվյալ մեկ շրջանի (V—VI, VII—IX, X—XI, XII—XIII և XIV—XV դդ.), որոշ միջավայրի (Հայաստան, Կիլիկիա, իրենց բազմաթիվ կենտրոններով)։ Ու, մի շարք դեպքերում, նաև այս կամ այն հեղինակի վստ անհատականության կնիքը (նրա արտահայտվելակերպով պայմանավորված ոճական ուրույն գրծեր)։ Արդարև, ուշադիր ընկնությունը հնաբալորություն է տալիս տարբերելու իրարից՝ Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի, Մովսես Խորենացու և Հովհան Մանդակունու, Բարսեղ Ծոնի և Կոմիտաս կաթողիկոսի, Սահակ Չորափորեցու և Հովհան Օձնեցու, Հովհաննես Սարկավազի⁵⁰, Հովհաննես Եր-

⁴⁸ Տես մեր հոդվածը՝ Monodische Denkmäler Alt Armeniens (Die Tradition der armenischen Psalmodie), „Beiträge zur Musikwissenschaft“, 1970, № 1.

⁴⁹ Հմտ. մեր հոդվածները՝ Հասարակ օրերի կանոնագրությունները, «Էջմիածին», 1971, № 4, և՛ Հանդիսավոր օրերի կանոնագրությունները, «Էջմիածին», 1971, № 9։

⁵⁰ Բոլորովին վերջերս, մեր առօրյա աշխատանքների ընթացքում, պարզվեց, որ Հովհաննես Սարկավազ վարդապետի գրչի վաստակն է ոչ միայն Ղևոնդյանց «Պայծառացան այսօր» երգը, ինչպես կարծվում էր առ այսօր։ Ինքն է հեղինակը նաև Ղևոնդյանց «Անճառելի բանդ Աստուած» ու Հոփիսիմյանց «Անակիզքն բանն Աստուած» ճշմանավոր շարականների, ինչպես և Վարդանանց «Անթառամ սիրոյ ծնունդը» ծա-

զընկացու և մանավանդ Ներսես Շնորհալու շարականները (ինչքան էլ որ արտաքին մի ամբողջ շարք հատկանիշներով դրանք այս կամ այն չափով նման լինեն իրար)։ Չայնագրյալ Ժարականի մի քանի կառուցվածքային առանձնահատկությունները ևս օգնում են կողմնորոշվելու երգերի ստեղծման և դրանց խմբավորման կամ վերախմբավորման ժամանակի հարցերում։ Ասենք՝ Հարություն ամիսը օրհնություններին բոլորովին ուրույն մի տեղ հատկացնելու պարագան (որ ձեռագրերից է գալիս)։ Եվ կամ՝ եկեղեցական տարվա մի քանի շրջանների (ինչպես՝ Պահք, Հինունք և այլն) ութ ձայնի վրա բաժանված ծավալուն երգաշարքեր, ուրիշ տոների՝ թերի կամ լրիվ կանոն, և այլ օրերի՝ լոկ մեկ շարական (մանկունք) հատկացնելու հանգամանքները և այլն։ Պատարագում ամեն տեսակետով ուշագրավ են թե՛ շարժական կտորների (տաղերի, սրբաասցությունների) և թե՛ անշարժ (կրկնվող) երգերի բարձրարվեստ ձայնագրությունները (ըստ որում վերջիններին միակցությունը՝ չորս տեսակ. «Ի պէտս կիրակեցի», «Ի պէտս լուր ատուր», «Ի պէտս հինգ Տաղավարաց» և «Ի պէտս մեծի Պահոց»)։ Դրանցից հայ երաժշտագիտությունը ի վերջո պիտի արտածի, կարծես, հայոց Պատարագի անշարժ մարմնի նախաշնորհայիական և շնորհայիական պատկերները։ Իսկ շարժական (կամ հավուր պատշանի) կտորների ձայնագրություններում հանդիպում ենք Գրիգոր Նարեկացու տաղերին, Ներսես Շնորհալու սրբաասցություններին, այլ և Խաչատուր Տարոնեցու և կիլիկեցի կարկառուն երաժիշտ Արիկ Կոստանդի⁵¹ ու Առաքել

Սյունեցու⁵² գործերին, ինչպես ցույց տվեցին մեր պրպտումները։

Վերջապես, քննարկվող ժողովածուները անգնահատելի նշանակություն ունեն նաև հայկական միջնադարյան խազալոր երգարանների վերծանման գործն ըստ էության սուաջ տանելու համար (գործ, որը զլուխ պետք է գա հետալոր ապագայում, հայ և քրաժիշտների մի ամբողջ շարք սերունդների անձնուրաց ջանքերով)։ Տակալին շատ քան ունեինք ասելու մեր երեք մատյանների մասին, որոնք արդեն թանգարանային նմուշների են վերածվել։ Սակայն այստեղ ամփոփում ենք մեր խոսքը, հույս հայանելով, որ հետագայում դարձյալ առիթ կունենանք անդրադառնալու այդ գրքերին, քանի որ ստուացիորեն մի-երկու տարի վերջ լրանում է դրանց կազմման ու հրատարակման հարյուրամյակը (ստորև սուաջ ենք քերում մի-երկու ստեղծագործությունների թաշնջանական գրառումները, ելլուպական ձայնագրության վերածված վիճակում. սաղմու գկ, ամիս օրհնություններից ակ մի նմուշ, Հովհ. Երզնկացի՝ շարական «Յաւորց վերջին ժամանակի», Արիկ Կոստանդի՝ տաղ «Խաչն ի նախնումն», Առ. Սյունեցի՝ տաղ «Աստուածն Ամենի» և Խաչատուր Տարոնեցի՝ զգեստավորման շարական «Խորհորդ խորին», բոլորն էլ քաղելով քննարկված երեք ժողովածուներից)։

վալուն կտորի, որը, դժբախտաբար, պարականոն է մնացել։

⁵¹ XII—XIII դարերի այս նշանավոր բանաստեղծ-երաժշտի մասին նախնական տվյալներ տես Ղ. Ալի-

շան, Սիսուան և Լևոն Մեծագործ, Վեներիկ, 1885, էջ 517։ Նրա անունը հաճախ է հանդիպում նաև Մատենադարանի գրչագիր գանձարաններում։

⁵² Առաքել Սյունեցու մի տաղը՝ «Դասքնն հրեական», հրատարակել ենք արդեն «Էջմիածին» բանագրի էջերում (համտ.՝ 1970, № 4, էջ 35 և 38)։ Այժմ ավելի վստահ ենք տալիս հեղինակային պատկանելության հարցի վերաբերյալ և այստեղ, ուրեմն, սուաջ ենք քերում նույն երգչի գրչին պատկանող տաղերից մի ուրիշը, եղանակով հանդերձ։

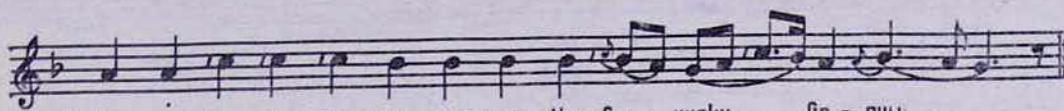
Միջակ-Գկ

Խոս - տո - վա - նու - րիւն եւ մեծ վա - յել - չու - րիւն ըզ - գե - ցար.

ար - կեր - ըզ - լոյս որ - պէս զօ - թոց. ձը - գե - ցեր զեր - կիցս որ - պէս զխո - րան

եւ ար - կեր ի վե - րայ ջուրց ըզ - վեր - նա - յարկս. նո - րայ.

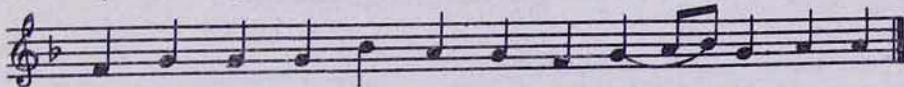
Միջակ-Ակ

Աստ - ուած ըզ - քեզ փա - ռա - լո - րեմք. որ ի յերկ - նից խո -

նար - հե - ցար, ծա - ռա - յի ա - ռեր ըզ - կեր պա - րան

եւ ըզ - տի - ե - զերս ա - զա - տե - ցեր ի մե - ղաց:

Միջակ - Չափաւոր-ԲՁ

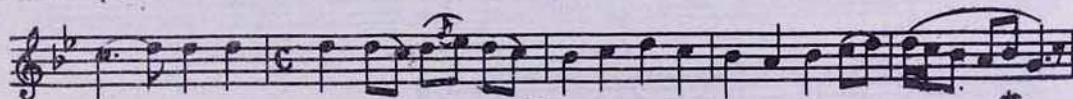
Յա - լուրց վեր - ջին ժա - մա - նա - կի շին - եաց իւր տուն զե - կե - ղե - ցի.

հօ - րըն գը - թաց երկ - նա - լո - րի ի - մաս - տու - րիւն բան եւ որ - դի.

ետ ըզ - մար - մին իւր ի զեմ լի զգի - մի ար - եանց ի խառ - մե - լի.

սը - մին հրա - շից ներ - գոր - ծո - ղի տուք օրհ - նու - րիւն յա - մե - նայ - մի.

ԽԱՉՆ Ի ՆԱԽՆՈՒԹՆ

Մանր

Խաչն ի	մախ	մուսն
Մը - խի	թա	րիչ
Մեք ի	յայն	փայտն
եւ խո	մարմ	եալ

ե - րե	ւե - ցաւ.
ե - դեւ	Սե - թայ.
եմք յու	սաց - եալ.
եր - կըր	պա - գեմք.

Մաղ	կեալ	ի	դրախտն
Նա	խա	գու	շակ
Յոր	Տէր	Յի	սուս
Աստ	ուա	ծըն	կալ

աստ	ուա	ծա	տունկ.
հորն	Ա	դա	մայ.
բե	ւե	ուե	ցաւ.
սուրբ	նը	շա	միս.

ԱՍՏՈՒԱԾՆ ԸՄԵՆԻ

2ափ. Մեր.

Աստ - ուածն ա - մե - նի

մի - ա - ծին որ - դի.

կա - մաւ հոր հոգ - ւոյն նըշ - մար -

- տի յեր - կիր խո -

մար հի.

ԽՈՐՀՈՒՐԳԻ ԽՈՐԻՆ

Յոյժ Մեր.

Խոր հուրդ

խո

- րից.

ան -

- հաս

ա

նրս -

կիզբն.

որ

զար

դա

րե

ցեր

զվե -

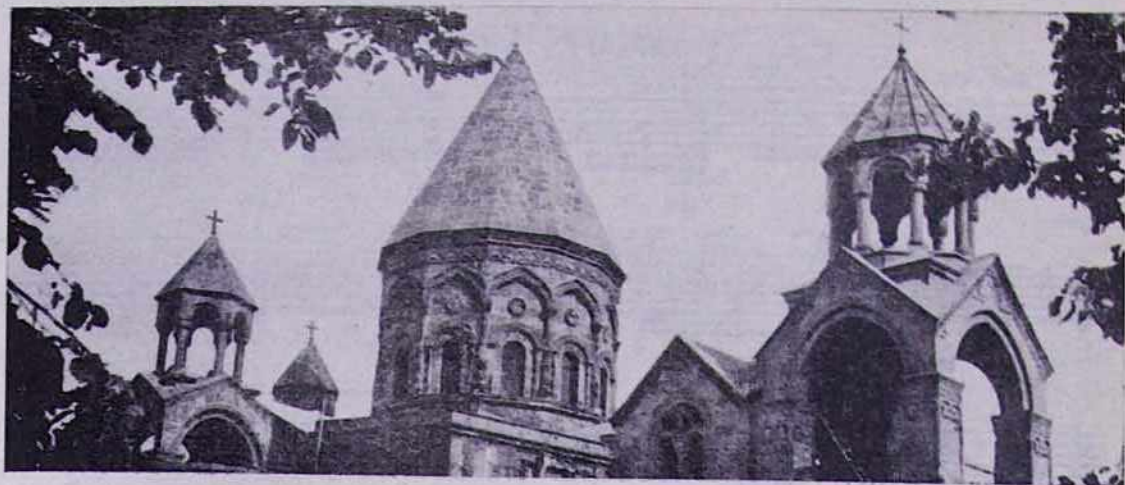
- րից

պե -

տու

թիւնը.

Ա. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Դեռևս 5-րդ դարի սկզբին երբ Հայաստանում հիմնադրվում է դարությունը, գիտության բազմաթիվ ուղղությունների հետ մեկտեղ զարգանում է նաև հայրենագիտությունը, որը միահյուսված ձևով հանդես է գալիս մեր պատմագրության հետ: Դեռ «վելին» մեր պատմիչներն իրենց երկերում աշխարհագրական և պատմական տեղեկություններ են տալիս ոչ միայն Հայաստանի, այլև դրացի երկրների ու ժողովուրդների մասին, և դրանով որոշ աշխատությունների արժեքը դուրս է գալիս Հայաստանի սահմաններից, դառնում համամարդկային՝ հարուստ նյութ մատակարարելով արևելագիտությանը:

Աշխարհասփյուռ հայ ժողովուրդը մայր ցամաքի տարբեր կողմերում և ժամանակներում հաստատել է տպարաններ ու հրատարակել մեր մատենագրության անգին գոհարները, գիտության, մշակույթի և քաղաքակրթության վերաբերյալ բազմաթիվ և բազմանուն աշխատություններ, որոնք իրենց տեսակի մեջ հետաքրքիր են ու արդիական ոչ միայն մեզ, այլև օտարների համար:

Երջանկահիշատակ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ջանքերով 1771 թվականին Մայր Աթոռում հաստատված տպարանը իրավամբ դառնում է Մայր Հայաստանի մշակութային օրրաններից մեկը, որն իր գոյության շուրջ

150 տարիների ընթացքում մեծ ու անգնահատելի ծառայություն է մատուցել հայ տպագրության շնորհակալ գործին: Այդ ժամանակաշրջանում բազմաթիվ հրատարակությունների կողքին լույս են տեսնում նաև հայրենագիտական բնույթի մի շարք աշխատություններ, որոնց թիվը մոտավորապես հասնում է երեսունի: Իսկ անցյալ դարի երկրորդ կեսին այստեղ հրատարակվում է «Արարատ» հայագիտական ամսագիրը, որի էջերում մեծ տեղ է տրվում հայրենագիտությանը, լույս են տեսնում բազմաթիվ հոդվածներ և ուսումնասիրություններ: Սակայն մեր հոդվածի նյութը առանձին գրքերով լույս տեսած հայրենագիտական հրատարակություններն են, որոնցից մի քանիսի մասին համառոտակի կխոսենք ստորև:

Ցարդ մեզ հայտնի մատենագիտական ցուցակների¹ զննումից պարզվեց, որ Մայր Աթոռի տպարանում մինչև 1842 թվականը հայրենագիտական որևէ աշխատություն չի հրատարակվել. այս շրջանում լույս ընծայված գրքերը մեծամասամբ աստվածաբա-

¹ Տես Հայ հնագիտիկ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), Երևան, 1963: Տես նաև Հ. Դավթյան, Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին, Երևան, 1967:

նական, դավանաբանական և հայագիտական բնույթի են:

Հայրենագիտական առաջին գործը, որ 1842 թվականին լույս է բնծալվում Վաղարշապատի տպարանում, Մայր Աթոռի միաբան Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի «Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ» երկհատորանոց շահեկան աշխատությունն է, որը մինչև այսօր էլ ուսանելի է ընթերցողների համար:

Գիրքը գրելու շարժառիթը եղել է հետևյալը. իշխան Դորդանյանի տանը հեղինակը կարդում է հայր Դուկաս Ինգիլյանի ստորագրությունը (նկարագրությունը) Հին Հայաստանի Այրարատ աշխարհի մասին, նկատում մի շարք թերություններ, և նրա մոտ միտք է հղանում ստեղծել ավելի կատարյալ մի գործ, տալ ճշմարիտ պատկերը սույն աշխարհի:

Առաջին հատորի մինչև 256 էջը ականատեսի աչքերով, պատմական ստույգ փաստերով և ամենայն մանրամասնությամբ խոսվում է Մայր տաճարի մասին ընդհանրապես, իսկ գրքի երկրորդ բաժինը նվիրված է Վաղարշապատի մյուս չորս եկեղեցիների նկարագրությանը:

Աշխատության երկրորդ հատորը Այրարատյան երկրի աշխարհագրական պատկերն է, նրա լեռների, գետերի, տեղի ունեցած երկրաշարժերի, գյուղերի, օդի, եղանակի, եկեղեցիների, դրանց մեջ եղած ձեռագրերի, պատմական հուշարձանների և այլնի մասին: Հեղինակը տեղ-տեղ դուրս է գալիս ուսումնասիրվող նյութի սահմաններից և նկարագրում նաև դրացի գավառների պատմական հուշարձանները:

Հայաստանի առանձին աշխարհների ստորագրության ասպարեզում Շահխաթունյանց եպիսկոպոսի այս երկրորդ հատորը անգուգական մի գործ է մեր հայրենագիտության պատմության մեջ:

1870 թվականին լույս է տեսնում Արեւարքեպիսկոպոս Մխիթարյանցի «Պատմություն Հոռոմոսին վանուց Ի Շիրակ» գրքույկը, որի առաջաբանում հեղինակը հայտնում է, որ պետք է նկարագրի նաև Մարմաշենը և Արագած լեռան արևմտյան լանջերի տեղանքն ու պատմական հուշարձանները, որոնց վերաբերյալ, ըստ իրեն, քիչ տեղեկություններ կան մեր պատմիչների մատչաներում:

Գրքի առաջին 25 էջերում նա մանրամասնորեն նկարագրում է Հոռոմոսի վանքը իր ամբողջության մեջ, իսկ երկրորդ բաժնի 1—19 էջերում խոսում է Մարմաշենի և իր ծրագրած վայրերի մասին: Ուսումնասիրության վերջում կան հետևյալ վերնագրերը՝ «Տեղա-

գրություն Աեօկիթու անուանեալ գեղջ» (էջ 19), «Տեղագրություն Մակարայ կոչեցեալ վանուցն» (էջ 21), «Տեղագրություն կաթողիկե եկեղեցուն Թալմայ» (էջ 23), «Զարնրհի գիղ» (էջ 30), «Մագարաշու գիղ» (էջ 33), «Տեղագրություն կաթողիկե եկեղեցույ Արուն աւանի» (էջ 34): Գրքի լեզուն գրաբար է:

Ս Տ Ո Ր Է Դ Բ Ո Ւ Ի Ի Ի Ի

Կաթողիկե Էջմիածնի

և հինգ

Գաւառացն Արարատայ

Նշխատարեւութեամբ Յովհաննէս եպիսկոպոսի շահխաթունեանց շահրիւարջւոյ միաբանի սրբոյ Էջմիածնի

Իւնիսէւլ ի լիւս հատար

ՀՐՏՈՐ Է.ՈՒՎ.Յ.Ե.

տպարգրեալ

Հրաժանում զեհարիստ կաթողիկոսի ան Հայոց Է. Յովհաննէս կարբեցւոյ և զանազան նշանակիչ հեղութեանն Ուսաց

Ի Ս. Կաթողիկե Էջմիածնի

1842 = Ե. Ե. Ե.

Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի.....

ս. Էջմիածնի, 1842 թ.

Պետք է նշել, որ հայրենագիտական աշխատություններ Մայր Աթոռի տպարանում ավելի շատ լույս են տեսել 1870-ական թվականներին. սա կանխավ մտածված քայլ է, թե պատահականություն, չենք կարող ասել, միայն թե մեզ հայտնի գրքերի մեջ այս բանը ակնբախ է:

1871 և 1873 թվերին աշխարհագրական երկու գրքեր են հրատարակվել ս. Գեղարդի և նրա տեղանքի մասին: Առաջին գրքի հեղինակն է տ. Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունին, իսկ երկրորդին՝ տ. Ստեփանոս վարդապետ Մխիթարյանցը: Երկու գրքերն էլ

գրված են արևելահայ աշխարհագրորդ և մատչելի են ընթերցողի համար: Մանկունի եպիսկոպոսի գիրքը վերնագրված է «Այրիվանք կամ Գեղարդայ վանք»՝ բաղկացած 55 էջից: Գրքի վերջում հեղինակը նկարագրում է նաև հշանավոր Հալուց թառ մենաստանը:

Ընդգրկման ծավալի և հայրենագիտական առումով ավելի հշանավոր է Ստեփանոս վարդապետի «Ստորագրություն հռչակաւոր մեծի ուխտին Այրի վանուց սրբոյն Գեղարդայ» 124 էջանոց աշխատությունը, որը գրված է հայրենասիրական մեծ շնչով, ավելի ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս տեղանքի մասին, գնահատում է հայ ճարտարապետական այս հռչակապ հուշարձանը, նրա մասին մեջքերումներ է անում մեր պատմիչների աշխատություններից և օգտագործում արխիվային մի շարք փաստեր մենաստանի նվիրատուների մասին:

Գրքի առաջաբանը գրել է Աբգար Ս. Գուլամիրյանը, որը բարձր է գնահատում մեր նախնիների կառուցելու, ստեղծելու խելացի կրքերը:

Իսկ հեղինակը իր առաջաբանում գրում է. «Եթե հին ազգ լինելներուս համար կրպարծիմք՝ մեր պարծանաց աներկևան լայտնի վկայքն մեր նախնի վեհափառ տերանց և դիցազն պայազատաց չնաշխարհիկ պանծակ գործքերն են, բազմաթիւ հոյակապ մենաստաններն են, հրաշափառ աստուածային տաճարներն են, անթիւ և անհամար փառահեղ շէնքերն են... Սակայն կուգայ մի ցանկալի օր,—գեղեցիկ կանխատեսությամբ եզրակացնում է հեղինակը,—որ ազգը իր սուրբ հնությունաց արժէքը հանաչելով՝ մի մեծագոր հրաշագործ ձեռք, դարաւոր ժամանակաւ փոշով ծածկուած այն անհշան կարծուած քարերն անգամ աղամանդի վերածել, և նոցա տղմերն սրբելով յոսկեփայլութիւն վերստին հասցնել» (էջ ԺԹ—Ի):

1874 թվականին լույս է տեսնում Արեւ արքեպիսկոպոս Մխիթարյանցի «Վաղարշապատ. քաղաքամայր Հայաստանի» 75 էջանոց աշխատությունը, որի առաջաբանում նշված է, որ մեր երկիրը գեղեցիկ է, ունենք հարուստ մշակույթ, արժեքավոր կառույցներ, սակայն դրանք անխնամ, ավերված վիճակում են, ուսումնասիրելու կարոտ:

Սույն գիրքը գրվել է հետևյալ նպատակով. «Ի նախագիտելիս աշխարհագրական քննութեան մերոյ յառաջ բերինք նախ՝ այն սխալ տեղեկությունները, գորոնք առանց ականատեսութեան մեր Աշխարհի վրա տունել են Ազգիս ակամաւոր արդի մատենագիրներէն ոմանք իրենց գրուածոցը մէջ» (էջ Դ), կամ «...որպէս զի ընթերցողք ճիշտ գա-

ղափար ունենան Արարատեան նահանգի վրա, առաւելապէս այն մեր ազգայինը, որոնք տեղեւաւ և երկրաւ Հայաստանէն շատ հեռի են և միայն այն գրուածներին են ապաստան» (էջ Զ):

Արեւ արքեպիսկոպոսը քննադատում է մի շարք հայ և օտար հեղինակների թյուր կարծիքները Հայաստանի Արարատ աշխարհի վերաբերյալ, և գտնում, որ նրանց ստորագրությունները երբեմն չեն համապատասխանում իրականությանը, աշխարհագրական որոշ անուններ շփոթում են և խառնում իրար:

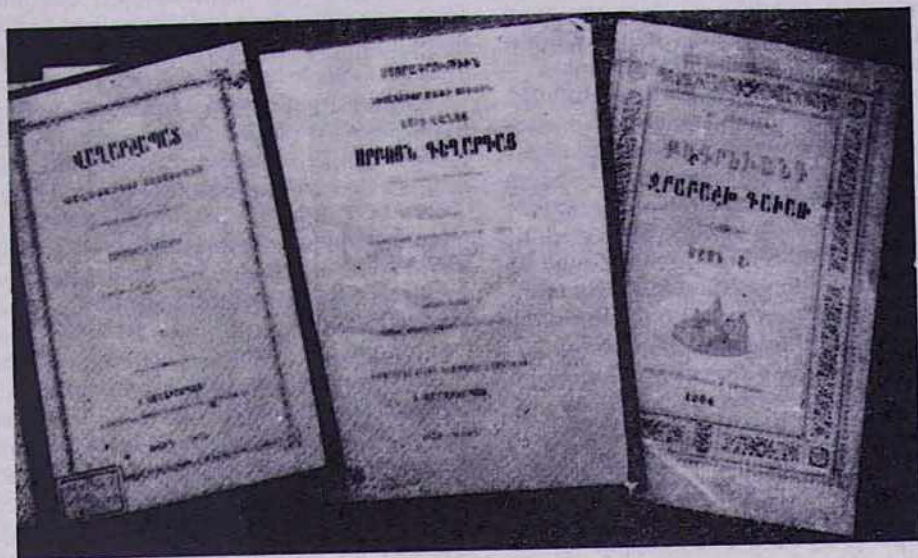
Այս գիրքը թերևս մեր նյութին գնացող ամենահարմար ուսումնասիրություններից է, որն ունի այսպիսի ենթավերնագրեր և որոնց տակ հեղինակը մասնագետի հմտությամբ և ականատեսի աչքերով սպառնիչ բացատրություններ է տալիս. ա) «Արարատեան նահանգի բնական աշխարհագրութիւնը», բ) «Դիրք Արարատեան նահանգի», գ) «Արարատեան դաշտին շրջապատ լեռները» և այլն:

Գրքի 53—75 էջերում հպանցիկ կերպով հեղինակը ի սկզբանէ մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը նկարագրում է Վաղարշապատ քաղաքի վերանորոգումները, շինությունները, դիրքը, շրջապատը և այլն: Իսկ 1875 թվականին Արեւ արքեպիսկոպոսը հրատարակում է իր «Կարօտիկէ Մայր եկեղեցի Վաղարշապատայ, ընդ չորից վանօրէից նորին» 56 էջանոց գրքույկը, որը համարել է նախորդ գրքի շարունակությունը և անվանել հատոր Բ: Այստեղ նա հիմնականում նկարագրում է Վաղարշապատի մնացած չորս եկեղեցիները (ս. Հոփիփիմե, ս. Գայանե, ս. Ծողակաթ և ս. Աստվածածին): Հեղինակն առաջաբանում գրում է, որ թեև Ծախլաթունյանց եպիսկոպոսը դրանց մասին իր ստորագրության մեջ խոսում է, սակայն նրա նկարագրությունից հետո այդ եկեղեցիներում կատարվել են շինարարական և վերանորոգման բավական մեծ աշխատանքներ, որոնց մասին էլ նա շարադրում է իր գրքույկում:

Իր տեսակի մեջ հետաքրքիր մի ձեռնարկ է 1873 թվականին Վաղարշապատում տրված «Դասագիրք բողոքական աշխարհագրութեան» ուսումնասիրությունը, որը գրել են Պետերբուրգում սովորող հայ ուսանողները: Այս 264 էջանոց գրքում փութանակի տեղեկություններ են տրված աշխարհի բոլոր երկրամասերի, օվկիանոսների և ծովերի մասին, նրանց դիրքի, կլիմայական պայմանների, բուսական ու կենդանական աշխարհի, օգտակար հանածոների և այլնի մասին: Գրքի 101 էջում «Ասիական Տաճկաստան» վերնագրի տակ 102 էջից խոս-

վում է նաև Հայաստանի մասին: Գիրքն իր տեսակի մեջ, որպես զուտ աշխարհագրական ձեռնարկ, այն էլ ողջ աշխարհի վերաբերյալ, առանձնահատուկ և շահեկան մի գործ է ժամանակի հաշվական դպրոցների աշակերտության, ինչպես նաև ընթերցասեր լայն հասարակության համար:

մնացորդ» (էջ Ա): Իսկ առաջաբանի վերջում ավելացնում է, որ ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողացել «...կցել սորա հետ պետք եղածին չափ տոհմագրական և բանասիրական տեղեկություններ այս գաղափարի սակաւթի գիւղօրէից բնիկ գաղթական բնակչաց վերայ» իր ուսումնասիրությունը: Նա նկա-

Մայր Աթոռի տպարանի հայրենագիտական հրատարակություններ

Հայրենի եզերքի մի գեղեցիկ նկարագրություն է Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանի «Հնությունը հայրենեաց ի գաղափար Նրնջակայ» 176 էջանոց աշխատությունը, որը լույս է տեսել Վաղարշապատում, 1872 թվականին: Հեղինակը, դուրս գալով իր նյութի սահմաններից, նկարագրել է նաև Նրնջակի հարևան գավառները, ստեղծել շահեկան և մնացած աշխարհագրական մի գործ: Գրքի հայրենաշունչ առաջաբանում Արիստակես վարդապետը ողբում է մեր ավերված և կիսակործան տաճարների վրա, որոնք, ի տես բոլորի, քանդվում են, ավերվում, հավասարվում հողին: Նա պարզապես ահագնագում է ժամ առաջ եթե ոչ վերանորոգել, գոնե նկարագրել դրանք, հավաքել, ի մի բերել, ցույց տալ մեր ժողովրդին, ինչպես նաև աշխարհի քաղաքակիրթ մարդկությանը, որ հայը մշակույթ ունի, հին ու աշխատասեր ժողովուրդ է: Նա գրքի առաջաբանում գրում է. «Եւ յիրաւի ի՞նչ կայ երկրի վերայ հասկացող սրտի համար առաւել փարելի և նուիրական, քան հայրենիք, և ի՞նչ կարող է նորա դաժան վիրաց ու բազմադարեան մոկտացուցիչ խոցերու հանդէպ աւելի զգալի թուի, եթէ ոչ սիրո՞ւն հայրենեաց պանծալի կամ ողբալի հնութեանց նշխարեալ

րագրում է Նրնջակ գավառի սահմանները, լեռները, դաշտերը, գետերը, բերքը, օգտակար հանածոները, կլիմայական պայմանները, բուսական, կենդանական աշխարհը, գյուղերը, վանքերը, մենաստանները, դրանց մեջ եղած ձեռագրերը, մասունքները, գերեզմանները և մի խոսքով ամեն ինչ: Չնայած նրան, որ յուրաքանչյուր ենթալերևագրի տակ քիչ է խոսում, սակայն նրա ուսումնասիրության ընդգրկումը շատ լայն է ու ամբողջական, դրա համար էլ գիրքը արժեքավոր է և մի գեղեցիկ հուշարձան Սյունյաց աշխարհի Նրնջակ գավառի:

1886 թվին լույս է տեսնում զինվորական և քաղաքական գործիչ, հաղպատեցի Ռոստոմ բեկ Նրզակյանցի «Հնախօսական տեղագրություն Հաղպատայ աշխարհահռչակ վանից արքայ Նշանի» արժեքավոր գիրքը, որի շապկի վրա հեղինակը գետեղել է հետևյալ խոսքերը. «Հնախօսությունն լուսաբանում է ազգի անցեալ պատմութիւնն, որ հասնում է մեզ մատենագրութեամբ, մնացեալ յիշեցուցանող դեռ անջինջ արձանագրութեամբ եւ մերձակայ ժողովրդական ասանդութեամբ: ...Նոքա մեծ ծառայութիւն արած կլինէին ազգին եւ գրականութեան, եթէ հոգային մեր մնացեալ յիշատակարաններն ամբողջութեամբ պահ-

պանել. եւ ջանային հնույթեանց նկարագիրներն եւ արձանագրութիւններն ընծայել ազգի բանասէրներին ազգի անցեալ պատմութիւնն մշակելոյ համար» («Մեղու Հայաստանի», 1875 թ., № 57):

Հայրենասեր հեղինակը, խորն ըմբռնելով վերոհիշյալ խոսքերի բովանդակությունը, ձեռնամուխ է լինում սույն աշխատությունը գրելու շնորհակալ գործին և մաս առ մաս տպագրում «Արարատ»-ի մէջ, իսկ այնուհետեւ հրատարակում է առանձին գրքով:

Իր ժողովրդին օգտակար լինելու գեղեցիկ զգացումը Ռ. Երզնկյանցին ստիպում է թողնել զինվորական ծառայությունը և գալ Հայաստան, մանրագին ուսումնասիրել տեղի կառույցները, նրանց արձանագրությունները, մեր մատյաններում եղած հիշատակությունները այս նշանավոր համալսարանի մասին և քրտնաջան աշխատանքով ստեղծում է այս օգտաշատ գիրքը: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, երբ նա սույն գրքի առաջաբանում գրում է. «Չիք որ ծնեալ յաշխարհի, եթէ ոչ վասն օգտի Հայրենեաց»:

Գրքում հեղինակը պատմական հավաստի փաստերով ի սկզբանե նկարագրում է Հայաստանի նշանավոր վանքը և նրա համակառույցներն ընդհանրապես: Գրքի լեզուն գրաբար է, այն թաղկացած է 131 էջերից:

1894 թվին Մայր Աթոռի տպարանում լույս է տեսնում Ս. Հայկունու «Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ» հայտնի աշխատությունը, որն իր մէջ բովանդակում է հայրենագիտական և ազգագրական հարուստ նյութեր Այրարատ աշխարհի Բագրեւանդ գավառի և նրա շրջակա մի շարք վայրերի մասին:

Գրքի առաջաբանում, որը մի ուղերձ է Խրիստիան Հայրիկին ուղղված, հեղինակը արտի ցավով է խոսում, թե ինչպես օտարները թանկորում են մեր շէները, վտարում ժողովրդին իր տնից, դառնում նրա արդար վաստակի տերը: Հայ ժողովուրդը բռնել է գաղթի՝ ճանապարհը, ամենուր թշվառություն է, հայրորդիները անտուն ու անոթի են, որոնց միշտ օգնել է, հաց տվել Հայոց Հայրիկը: Հայկունին իր այս գիրքը գրում է այդ բազմաթիվ անտունի և անոթի հայու զավակների «...մխթարական ձայնը մշտաւտել պահելու», «մշտախօս մի արձան կանգնեցնելու համար» (էջ 4): Գրքի ԺԲ էջում «Առյարգելի ընթերցողս» վերնագրի տակ իր կատարած գործի մասին ասում է. «...Սորա հետ Բնակ կ'պարծիմ որ բուն Այաշկերտի պատկերն մանրամասն ընթերցողի առաջ դրած եմ. որմէ դուրս եղած գաւառներու, այն է Գարաբիխէ, Իւջիլիսէ, Տիստին, Ծաղկոտն, Անդաք գաւառակներու վերայ մասնամիջ խօսած եմ, որք Բագրեւանդայ կը պատկանին, և յորմէ դուրս գալով ակնարկ

մի ևս ձգած եմ Մանազկերտի վերայ, Կապոյտ պատմական վայրի և Բագրեւանդէն այլ և այլ գաւառները անցնող ճանապարհներու վերայ»:

384 էջանոց իր այս գրքում Հայկունին խոսում է Բագրեւանդ գավառի լեռների, լեռնաշղթաների, կիրճերի, բերդերի, գետերի, գետակների, լճերի ու լճակների, ճանապարհների, տարվա եղանակների, գյուղերի, անտառների, գերեզմանների, եկեղեցիների, պատմական հուշարձանների մասին:

Գրքի վերջին մասը ազգագրական բնույթ ունի, որտեղ հեղինակը խնամքով ներկայացնում է իր նկարագրած վայրերի հաշ ժողովրդի վարքն ու բարքը և տեղի բարբառով գետնել է մի շարք հեքիաթների ու պատմվածքների նմուշներ, որոնց մէջ ճշմարտացիորեն արտացոլված է տեղի բնակչության կենցաղն ու սովորությունները:

Հայրենագիտության մի անմասն կոթող է հանդիսանում մեծահամբավ գիտնական, Մայր Աթոռի միաբան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի «Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի որ այժմ Կոր-Բալագիտ գաւառ» 843 էջանոց սովորաբար աշխատությունը, որը լույս է տեսել 1896 թվականին: Գրքի առաջաբանում հեղինակը նշում է, որ չնայած իրենց ստորագրություններում Հովհաննէս եպս. Ծախիպառնեանցը, Սարգիս արքեպ. Զալալյանցը, Զարարիս եպս. Գյուլասպանցը և Մանվել վրդ. Գյումուշխանցին տեղեկություններ են տվել այս գավառի և նրա մերձակա վայրերի, պատմական հուշարձանների մասին, այնուամենայնիվ կարիք է զգացվում նոր լույսի տակ, արդի գիտության պահանջներին համապատասխան մի նոր աշխատություն գրել: Եվ իսկապես, գիտնականը իր այս խոստմանը և սկզբունքին հավատարիմ մնալով ստեղծում է սույն շահեկան աշխատությունը, որի մէջ տեղադրել է նաև պատմական որոշ հուշարձանների գծանկարներ, բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններ, որոնք նա տարբեր ժամանակներում հավաքել է Հայաստանի տարբեր շրջաններից և ուղարկել անվանի կովկասագետներին՝ դրանք վերծանելու համար: Գրքում կան նաև Գեղարքունի գավառի եկեղեցիներում պահվող ձեռագրերի ցուցակներ, նրանց նկարագրությունները և այլն:

Մանկավարժական յուրահատուկ նպատակով, դպրոցական մարիքի՝ երեխաների մակարդակին համապատասխան ոճով և մանրոր հայերենով է գրված Աղամ Աղամյանցի «Տեղագրութիւն Երեւանի» 48 էջանոց գիրքույկը, որը լույս է տեսել 1899 թվին:

1914 թվականին հրատարակվում է Ս. Կանայանցի «Անհայտ գաւառներ» Հին Հա-

յաւատանի» աշխատությունը, որով հեղինակը ցանկանում է ճշտել որոշ գավառների (Լը-փանց, Ծավդեհից, Գոաց, Մարաց, Ռոստակ, Գաբալունացիք, Գարդման և Բաղասական) իսկական տեղը, որ մի շարք եվրոպացի հալազետներ, հատկապես Հյուբշմանը, շփոթել են այլ գավառների և տեղանքի անունների հետ:

Հայրենագիտական մեծ արժեք են ներկայացնում նաև եվրոպացի կովկասագետների և ճանապարհորդների աշխատությունների այն մասերը, որոնք հատկապես վերաբերվում են ընդհանուր Հայաստանին կամ նրա որոշ գավառներին: Այդ տեսակետից ուշագրավ է 1872 թվականին Մայր Աթոռի տպարանում հրատարակված գերմանացի ճանապարհորդ քարոն Օգոստոս Ֆոն Հակստհաուզենի «Ճանապարհորդություն յայսկոյս Կովկասու ալն է ի Հայս և ի Վիրս» գիրքը, որը 1869 թվականին Երնջակի ս. Կարապետ վանքում թարգմանել է տ. Արիստակես վրդ. Սեդրակյանը: Թարգմանիչը գրքի սկզբում գետնդած «Ազդ» բաժնում հայտնում է այն միտքը, թե շատ եվրոպացիներ ճանապարհորդելու են եկել Հայաստան և ապա հրատարակել նոթեր, սակայն նրանցից շատերը, հապճեպ տեղեկություններ հավաքելով պատահական մարդկանցից, շատ հաճախ սխալվել են իրենց կարծիքների մեջ, աղավաղել Հայաստանի տեղանքի անունները, մեր պատմությունը, ժողովրդի վարքն ու բարքը ծուռ հայելու մեջ են ներկայացրել գիտական աշխարհին: Այնուհետև Արիստակես վարդապետը իրավացիորեն գրում է, թե ինչու համար մենք չպետք է մեր կյանքը մեր լեզվով, ճշմարտացի և իրական ձևով չըգրքենք, որ հիմա թարգմանում ենք, կարդում ու մենք մեզ ճանաչում օտարի կարծիքով և տեսանկյունով:

Գրքում գետնդված է նաև ռուսերեն թարգմանության առաջաբանը, որտեղ պարզ կերպով նշված է նրա հրատարակման նպատակը, որ է՝ «Երկիր» որ յայսկոյս Կովկասու, համարի մի ի գլխատր մասանց Տերութեան Ռուսիոյ. սակայն՝ չիք առ մեզ (առ Ռուսս), մինչ ցարդ օրինատր և անթերի տեղեկություն ինչ գնմանէ» (էջ Ե): Այս գիրքը կոչված է լրացնելու մասամբ այդ բացը: Ռուսներեն առաջաբանում գետնդված է նաև 'Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի կոնդակը'՝ նվիրված Օ. Հակոստհաուզենին: Հայրենասեր Հայրապետը նախ առողջություն և հաջողություն է ցանկանում պարոնին, իսկ հետո ավելացնում է, «...և ապա յայտնել զիարեբան շնորհակալիս սրտիս ընդ աղպիսի և աղջալի նրբագնեին և ստոյգ տեղեկութիւնսն հաղորդեալս ի Քէ՛ն՝ զսահմանաց, որ յայնկոյս Կովկասու, և զնոցին բնակչաց

ընդ որս և զհամասեռիցն ինոց, զՀայկեան տոհմէն» (էջ Զ): Այնուհետև Հայոց Հայրապետն Իր կոնդակում գնահատում է խելացի, հեռատես և իրերը ճիշտ ընկալող ու գնահատող եվրոպացի ճանապարհորդին, բայց և խոստովանում է նաև, որ «...շատք և այնք եղեն (եվրոպացի ճանապարհորդներ—Ա. Ս.), որք անհիմն և ստերիւր դիտողութեամբք պատճառս ետուն ոմանց ի թիւր կարծիս բերելոյ ի վերայ երկրիս առհասարակ» (էջ Է):

Այս բոլորից հետո դրված է հեղինակի առաջաբանը, որտեղ կարդում ենք. «Ի բաց առեալ զՀրէաստան, զհնագոյն աշխարհ, կեդրոնն համաշխարհախօս պատմութեան, և զԵգիպտոս, հաւանիմ ասել թէ չիք այլ երկիր, ի ծոց որոյ հնար ինչ ից գտանել զայնչափ տեղեկութիւնս կարեղոս մարդկային սեռի, որպէս ի կողմանս տարածեալս ընդ մէջ Սեա ծովու և Կասպիականին. ի միջի որոց զգլուխ ամբառնայ գեղադիտակ լեառն Արարատ» (էջ Թ):

Օ. Հակոստհաուզենը բարձր է գնահատում Փոքր Ասիայի այս խոլ ու հետամնաց կոչված գավառների ճարտարապետական կոթողները և, թվարկելով բաթելական, ասորական, պարսկական, հունական և հռոմեական մեծամեծ կառույցները, դրանք համեմատելով մեր կառուցողական արվեստի հետ, եզրակացնում է. «...այլ լաւագոյն քան զամենայն տեսանին հնադարեան հրաշակաւոյց եկեղեցիք քրիստոնէից՝ և կիսաերդեակք՝ ի գրանիտ քարանց, գործք միջին դարոց» (էջ ԻԱ): Իսկ խոսելով Կովկասի ժողովուրդների վարք ու բարքի, սովորության, ազգային առածների, սասցվածքների, երգ-երաժշտության և ավանդույթների մասին, նա ընդգծում է. «...ամբաս կարեն մատակարարել մեզ հիշս գիտութեան. որոց հետազօտութիւն լոյս մեծ կարէ սփռել և ի վերայ կողմանց ինչ Երոպայի» (էջ ԻԲ):

Վերևում տեսանք, որ Օ. Հակոստհաուզենի սույն գիրքը բարձր է գնահատվել ինչպես ռուսական միապետության, այնպես էլ հայ մտավորականության, հատկապես Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի կողմից, դրա վառ ապացույցն է Նրա կոնդակը:

Մեզ թվում է, որ հեղինակն իր գրքի բարձր արժանիքների համար պարտական էր հայ մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանին, որի տունն էր ժամանել Հակոստհաուզենը և նրա ուղեկցությամբ շրջել ու գերմաներեն մաքուր լեզվով գիտական ճշմարիտ բացատրություններ ստացել մեր երկրի ու ժողովրդի մասին:

1890-ական թվականներին Մայր Աթոռի միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան) թարգմանում և երկու գրքույկներով

լույս է ընծայում ֆրանսիացի հոշակավոր աշխարհագրագետ Էլիզե Ռեկլյուի 9 հատորանոց աշխատության այն մասերը, որոնք վերաբերում են Հայաստանին և հայ ժողովրդին: Առաջին գրքույկը (1890 թ. հրատարակված) կոչվում է «Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի սահագան», իսկ երկրորդը՝ (1893 թ. հրատարակված) «Լազիստան, Հայաստան եւ Քուրդիստան»:

Երկրորդ գրքույկի առաջաբանում Միաբանը գրում է, որ մենք ճոխ գրքեր ունենք Հայաստանի աշխարհագրության վերաբերյալ, ինչպես օրինակ հայր Ղ. Ալիշանի երկերը, սակայն դրանք հնախոսական են, գները ոչ մատչելի և շատերին անհասկանալի, ուստի՝ «Այս մեծ պակասը լրացնելու հասկանությամբ չունենք այս երկու փոքրիկ հատորներով, այլ լույս ունինք միայն նոր աճող սերնդի մեջ քիչ թե շատ հետաքրքրություն յարուցանել՝ ծանոթանալու հայրենիքին, ճանաչելու այն երկիրը, որի մեջ ապրում ենք մենք և մեր ցեղակիցներն ու մշտական դրացիները»:

Կարելի է գրեթե դրապես պնդել, — ասում է նա, — թե ով չէ ճանաչում իր հայրենիքը՝ նա չէ կարող և նրան սիրել» (էջ Բ):

Է. Ռեկլյուն ճշմարտացի կերպով է նկարագրում Հայաստանը, նրա գավառները, պատմական հուշարձանները, լեռները, գետերը, լճերը, ըստ արժանկույն գնահատում է մեր տաղանդավոր և աշխատասեր ժողովրդի անցյալի և ներկայի բարքերը, նրա լուսավոր ոգին, ազատատենչ ձգտումները: «Ներկայումս հիշերը, — գրում է նա, — մեծապես նախանձախնդիր իրենց ընտանեաց, ջանք են գործ դնում իրենց որդիներին ուսման առաելությունները մատակարարելու և չկալ հասարակություն, որ դպրոց չունենալ կամ չպահել...: Գիտական և գրական շարժումը շատ զօրեղացել է և հայերը, համեմատած իրենց թուին, ամբողջ ոռու կայսերություն են մեջ թերևս առաջին ազգն են գիրք տպելումը: ...Պատմում են ճանապարհորդները որ Անատոլիայի խորքերում անգամ հանդիպում են ֆրանսագետ հայերի, որ ծանօթ են ֆրանսիական գրականությանը» (գիրք Ա, էջ 47—48):

Է. Ռեկլյուն իրավացիորեն հակադրվում է եվրոպացի մի շարք գիտնականների և ճանապարհորդների այն կարծիքին, ըստ որի նրանք տեղյակ չլինելով մեր ժողովրդին, նրան վերագրում են տարբեր տեսակի վատ հատկանիշներ: Նա այս առիթով գրում է. «Այսու ամենայնի, առանց մեծ չափազանցության կարելի է հայ գյուղացուն վերագրել Տուրանֆորի ասածը. «Հայերը աշխարհի ամենալավ և ամենաազնիւ ժողովուրդն են»,

կամ Բայրոնի ասածը թե՛ «Հայերի առաքինությունը իրենցն է, իսկ մոլությունը ուրիշներից առած» (էջ 55):

Սակայն պետք է նշել, որ ինչպես բազմաթիվ եվրոպացի արևելագետների և ճանապարհորդների երկերը, այնպես էլ Էլիզե Ռեկլյուի ստորագրությունը գերծ չէ թերություններից, որոնց մասին Միաբանը երկրորդ գրքույկի 67-րդ էջում «Թարգմանչի ծանօթությունները» վերնագրի տակ մասնամասնորեն խոսում է և բացահայտում ճշմարտությունը: Այդ թերություններից են՝ հայոց լեզվի, Հայաստանում ստրկատիրական կարգերի, հայերի թվի, երկրի տեղանունների, տարածքի, ժողովուրդների, դրանց կրոնների, վարք ու բարքի մասին արտահայտած մի շարք սխալ կարծիքներ, որոնք չեն համապատասխանում իրականությանը:

Մայր Աթոռի տպարանի ինչպես հայրենագիտական, այնպես էլ մյուս հրատարակությունների գործում անգնահատելի ծառայություն են մատուցել Մայր Աթոռի միաբանները, որոնք անցնելով գավառից գավառ, գյուղից գյուղ, կրելով բազմաթիվ տառապանքներ, նկարագրել են, հավաքել, գրի առել ու կորստից փրկել են մեր ժողովրդի նշխարները և հիմք դրել հայրենագիտությանը, հայագիտությանը և ազգագրությանը:

Հայ մեծամուն բանասեր և արվեստագետ Տ. Գաբեգին կաթողիկոս Հովսեփյանցը մի առիթով գրել է. «Հայագիտության և հայրենագիտության ծագման և զարգացման մեջ Էջմիածինը շատ կարևոր դեր է կատարել, որ գրեթե անտեսված է մեր մտավորականության կողմից: Ալիշանի «Ծիրակ»-ը, «Այրարատ»-ն ու «Սյունիք»-ը իրենց կարևորագույն մասով հիմնված են Էջմիածնի միաբանների աշխատությունների կամ նրանց բերած օգնության վրա: Ծանխաթունյանի, Սարգիս եպիսկոպոս Զալալյանի, Ստեփանոս վարդապետ Մխիթարյանի, Մնրատյան Մեսրոպ և Բարխուդարյան Մակար եպիսկոպոսների և Քաջբերունու ճանապարհորդական նկատողությունները, որ տպագրվեցան «Արարատ»-ի մեջ, նաև հետագա միաբաններից ոմանց գործերը հիմքն են ներկա հայրենագիտության և աղբյուրները մեր անցյալ շինարարության, այսինքն ուսումնասիրության ճարտարապետության և հավաքողության: ...Հայագիտության կամ՝ բանասիրության համար Էջմիածնի կատարած ամենամեծ և հանդիս հայության երախտագիտության արժանի գործը հազարավոր ձեռագիրների հավաքումն ու պահպանությունն է, հայ ժողովրդի ամենամեծ ժառանգությունը, հարստությունը: Առանց այսպիսի հարստու-

թյան արևելահայ բանասիրության մասին երազել անգամ կարելի չէր»²:

Չափազանց լայն են Մայր Աթոռի տպարանի գործունեության շրջանակները: Գիտությունների և արվեստների մեջ չկա մի

ասպարեզ, որի վերաբերյալ գիրք կամ առանձին հոդված լույս տեսած չլինի այստեղ, մանավանդ «Արարատ»-ի էջերում: Մայր Աթոռի տպարանը հայ մշակույթի, մասնավորապես մեր հայրենագիտության զարգաման ճանապարհին կատարել է չափազանց շնորհակալ գործ, որն արժանի է հայ սերունդների երախտագիտությանը և հարգանքին:

² Յ. Օձական, Արևելահայ բանասիրությունը եւ էջմիածին, Անթիլիաս, 1948, վերջաբան, էջ Դ—Ե (վերջաբանը գրել է Տ. Տ. Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանցը):

ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒ ՏՊԱՐԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ

Երկար դարեր շարունակ պետականությունից զրկված և անպատմելի արհալիրքների ենթարկված հայ ժողովրդի համար Էջմիածնի Մայր Աթոռը հաճախ է, որ դարձել է ինչպես քաղաքական, այնպես էլ մշակութային կյանքի, հույսի և լույսի փարոս։ Այնպիսի հայրապետներ ինչպիսիք են եղել Ստեփաննոս Սալմաստեցին ու Միքայել Սեբաստացին, Հակոբ Զուղայեցին ու Սիմեոն Երևանցին, Հովսեփ Արղությանն ու Ներսես Աշտարակեցին և ուրիշներ իրենց լուսնի են մոծել հայ ժողովրդի ազատագրության և լուսավորության վառ գործին։ Անկախ ձեռք բերված արդյունքներից, նրանք դարձել են մեր ժողովրդի դարավոր իղձերի և մտորումների արտահայտիչներն ու կրողները։

Փաստ է, որ հայ ազատագրական շարժման և ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքին նպաստող կարևորագույն ազդակներ են դարձել նաև հայ միջնադարյան պատմագրության ներկայացուցիչների երկերը։ Եվ իսկապես ինչպես հայրենի բնաշխարհի ծերայերում ծվարած, այնպես էլ աշխարհով մեկ տիրված ու աստանդական կյանք վարող և ձուլման եզրին կանգնած հայորդիների համար ի՞նչ բան կարող էր կյանքի կոչել նրանց ազգային զգացմունքները և կապել նրանց իր ազատագրությանը տենչացող մայր հողին, եթե ոչ հայ պատմության նշխարների լույս ընծայումն ու տարածումը։ Հայ պատմագիրի երկը, իր օրհասին մոտեցող աստանդական հային՝ պատմելու էր նրա երբեմնի հայրենիքի փառավոր անցյալի մասին և նոր հույս էր ներշնչելու նրան գոյատևելու՝ հանուն նոր գալիք լավագույն օրերի։

Նույնիսկ այն շրջանում, երբ Էջմիածինը հնարավորություն չէր ունեցել ստեղծելու իր սեփական տպարանը և իր նվիրյալ միաբանների միջոցով հայրենիքից շատ հեռու՝ արտասահմանում անպատմելի դժվարությունների գնով սկսել էր տպագրել կրոնական և ծիսական բնույթի անհրաժեշտ եղող գրքեր, նա ստիպը ձեռքից բաց չէր թողնում ընթերցող հայ հասարակության սեփականությունը դարձնելու նաև հայ պատմագիրների երկերը։ Այդպես է, որ հետավոր Ամատերդամուն Էջմիածնի միաբան Ոսկան վ. Երևանցին բաց անելով «Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի» անվան տպարանը 1669 թ. լույս էր ընծայում, առաջին անգամ լինելով, Առաքել Խալիլիձեցու պատմությունը հեղինակի իսկ կենդանության օրոք, իսկ 1695 թ. նույն վայրում Վանանդեցիների ջանքերով, դարձյալ առաջին անգամ, լույս աշխարհ է գալիս հայ ժողովրդի պատմահայր Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ը։ Ավելի ուշ ևս իբրև շարունակություն սկսված նույն առաքելության՝ 1707 թ. գարնանը Էջմիածնից Ալեքսանդր Ա. Զուղայեցի կաթողիկոսի կողմից Կ. Պոլիս է ուղարկվում նվիրակ Աստվածատուր վ. Աղավնին, բերելով իր հետ Ագաթանգեղոսի ձեռագիր մի օրինակը, որը և 1710 թ. դարձյալ առաջին անգամ լույս է ընծայում շքեղ կերպով Գր. Մարգվանցին։ Հովսեփ արք. Արղությանի հովանավորությամբ և անմիջական օժանդակությամբ Պետերբուրգում գործող Գր. Խալաթյանի տպարանից 1787 թ. լույս է տեսնում Եղիշեի պատմությունը, իսկ 1788 թ. Խալաթյանի մահից հետո ավարտվում է Ն. Ծնորհալու «Գիրք որ կոչի ընդհանրական»-ի առաջին հրատարակությունը։

Սիմեոն Երևանցի բազմաշնորհ կաթողիկոսը, երբ Էջմիածնում ի վերջո կարողանում է ստեղծել Հայաստանի առաջին տպարանն ու թղթի գործարանը, նախ և առաջ կարգի է բերել տալիս մատենադարանն ու դիվանատունը: Վերջիններիս բարեկարգումը չպետք է բացատրել միայն պատմական աղբյուրներով և հայ ու օտար փաստաթղթերով այնքան հարուստ իր նշանավոր «Ջամբո»-ը գրելու հանգամանքով, այլև պատմագիրներ հրատարակելու պահանջով: Սակայն ծիսական գրքերի մեծ պահանջը, Մատենադարանում եղող պատմական բնույթի գործերի և թնագրեր հրատարակելու փորձ ունեցող մարդկանց պակասը հնարավորություն չեն ընձեռում նրան նաև հայ պատմագիրների գործեր տպելու: Սիմեոն Երևանցու հաջորդ Դուկաս կաթողիկոսի օրոք ևս հնարավորություններ չեն ստեղծվում այս ուղղությամբ և հաջողվում է միայն հրատարակության հանձնել 1787 թ. Հովսեփոս Երրայեցի պատմիչի հայերեն թարգմանությունը, կատարված լատիներենից՝ Ստեփաննոս Լեհացու կողմից և որը Էջմիածնի տպարանում կատարված հրատարակություններից ամենաընտիրներից մեկն էր: Մատթեոս Ա-ի օրոք 1865 թ. լույս է տեսնում Ն. Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ը, որը պատմական մեծարժեք փաստաթղթերի ժողովածու է: Թեև այն լույս էր տեսել մի քանի անգամներ, սակայն այս հրատարակության հիմքում դրվում էր այնպիսի մի գրչագիր, որի նախագաղափարներից մեկը եղել էր հեղինակի ինքնաձեռագիրը:

Հայ պատմագիրների հրատարակման համար միանգամայն նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում Փետրոզ Դ մեծագործ կաթողիկոսը: Նա մի կողմից արժեքավոր բազմաթիվ գրչագրերով հարստացնում է Մատենադարանը և հիմնովին կարգի բերել տալիս այն, իսկ մյուս կողմից՝ վերակառուցում է տպարանը և՛ հիմնադրում Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Արարատ» ամսագիրը, որը բացառիկ էջ է բաց անում հայագիտության զարգացման համար, իսկ այս բոլորի համար մի ուժեղ պատրաստելու մտահոգությամբ, հիմնադրում է ճեմարան: Ինչպես միշտ՝ նկատել է բանասեր Գ. Լևոնյանը «Էջմիածնի տպարանը անհախճաթ թարգմանության է համարվում Փետրոզ Դ կաթողիկոսի գահնվարության տարիներում (1866—1882), իսկ 1870-ական թվականները Էջմիածնի տպարանի ամենաեռանդուն շրջաններից մեկն են հանդիսանում»: 1870 թվականին իրանի հետևից առաջին անգամ լինելով լույս

են տեսնում Զաքարիա սարկավագ Քանաքեղոս պատմագրությունը, Մինաս վ. Համդեցու «Ազգաբանություն Հայոց»-ը, Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացու պատմագրությունը, Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանու-

Հայ պատմագիրների հրատարակություններ
Մայր Աթոռի տպարանից

թին»-ը: 1871 թ. ևս շարունակելով նույն խանդավառությամբ սկսված գործը, Էջմիածնի տպարանը դարձյալ առաջին անգամ լինելով հրատարակում է 10-րդ դարի պատմիչ Ուխտանես եպիսկոպոսի պատմությունը, Դավիթ թեկի պատմությունը (Աբգար Ստեփանյան Գույամիրյանցի հրատարակությամբ), իսկ 1873 թ. լույս է տեսնում դարձյալ առաջին անգամ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբո»-ը, որից ետևո, մինչ այդ՝ անտիպ մնացած պատմագիրների երկերով հայագիտությունը հարստացելու գործը, հանկարծակիորեն ընդհատվում է: Հայտնի պատմաբան և լեզվաբան Ստեփաննոս Պալանյանը առանձին ընդարձակ գրախոսությամբ անդրադառնալով վերահիշյալ հրատարակություններին, նշում էր, որ «Վերջին տարիներում Էջմիածինը երկար

1 Փարեգին Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1946, էջ 219—220:

լուծությունից հետո յուր վրա դարձրեց հայ բանասերների ուշադրությունը մի քանի օգտակար հրատարակություններով, որոնց բնագրերը, որքան մեզ հայտնի է միայն ա. Աթոռի Մատենադարանի մեջ են գտնվում²։ Մի առ մի արժեքավորելով հրատարակված պատմագիրների մեծ մասի նշանակությունը, Պալասանյանը անշուշտ նկատի ունենալով վերոհիշյալ պատմագիրների շարքի երկար ընդհատումը (քանի որ ինք 1878 թ. էր գրում այդ գրքերի մասին), այն կարծիքն էր հայտնում, որ Էջմիածնի Մատենադարանում ամենայն հավանականությամբ հրատարակելի պատմագրեր չեն մնացել և առաջարկում էր լույս ընծայել պարսկական շահերի և օսմանյան սուլթանների կողմից Էջմիածնին տրված հրովարտականքն ու կաթողիկոսների թղթակցությունները³։ Իրականում, սակայն ի՞նչ իմանար բազմալատասկ գիտնականը, որ պատմագիրների հրատարակման ընդհատումը կապված էր բոլորովին այլ պատճառների հետ։ Ինչպես երևում է «Էջմիածին» հանդեսի այս տարվա համարներում լույս տեսած Արտակ եպիսկ. Սմբատյանի «Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը» ուսումնասիրության մեջ բերված Գեորգ Դ-ի ժամանակաշրջանին վերաբերող գրագրություններից, ցարական գրաքննությունը Կովկասի կառավարչության միջոցով «հակապետական» արարքների մեջ էր մեղադրում Էջմիածնի տպարանին և առաջադրում էր խիստ հսկողություն սահմանել նրա կողմից կատարված հրատարակությունների վրա։ Գեորգ Դ-ը մի առ մի նշելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների կողմից Էջմիածնի տպարանի վերաբերյալ ունեցած իրավասության մասին, 1875 թ. հուլիսի 22-ին Կովկասի փոխարքային էր ուղարկում Էջմիածնի տպարանի կառավարչության նախագիծը և խնդրում միջնորդել կայսրի առաջ, այն հաստատել տալու համար։ Նրա երրորդ կետում դարձյալ նախատեսվում էր առանց գրաքննության տպագրել տալ «Ձեռագիրս նախնի մատենագրաց Հայոց և մանաւանդ ի մատենադարանէ ա. Էջմիածնի ամենատեսակ-բովանդակութեամբ՝ կրօնական, փիլիսոփայական, պատմական, աշխարհագրական, թուաբանական, բժշկական, հնախոյզական և այլն»⁴։ Սակայն կաթողիկոսի բազմաթիվ դիմումները և հիշյալ նախագիծը որևէ դրական պոդյունքի չեն հաս-

նում։ Անգամ դեռ 1876 թ. փետրվարի 28-ին Կովկասի կառավարչապետ իշխան Մուխրանսկին շարունակելով գրադարձել Էջմիածնի տպարանի գործունեությունը, մերժում էր կրկին կաթողիկոսի դիմումները և գրում. «Չիցեն անձանց ինձ դէպք տպագրութեանի ի տպարանի ա. Էջմիածնի շարադրութեանց, որք անհամապատասխան են ուղղութեամբ գրաքննական կանոնաց, որոյ վասն դարձուցեալ է ի վերայ իւր գուշադրութիւն Կովկասեան գլխաւոր իշխանութեան... և թէ վասն այն իսկ, զի կարեն միւս անգամ նորոգիլ ի տպարանի ա. Էջմիածնի նշարտալքն արդէն ի նմա կանոնազանցութիւնը, ուստի չէ կարելի այլևս թողոյ զայն առանց կարևորն հսկողութեան ի կողմանէ պատշաճաւոր իշխանութեանց, յորոց վերայ եղեալ այն քստ օրինի»⁵։ Գեորգ Դ-ը նոր դիմումներ է անում Կովկասի նոր կառավարչապետ Պավել Նիկոլայևիչին մինչև 1876 թ. վերջը և ապացուցում, որ Էջմիածնի տպարանի կողմից ոչ մի օրինազանցություն չի կատարվել։ Տպարանի հետագա վիճակի մասին փաստերը բացակայում են, Արտակ եպիսկ. Սմբատյանը իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ նշում է, որ «Տպարանը այնուհետև շարունակում է մնալ ու գործել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների անմիջական հսկողության տակ»⁶։ Սակայն իրականում փաստը մնում է փաստ, որ սկսած 1873 թ. փետրվարից «Ջամբու»-ի հրատարակումից մինչև 1884 թ., երբ լույս է տեսնում Առաքել Դավթիսեցու պատմության երկրորդ հրատարակությունը, ուղիղ 11 տարի Էջմիածնի տպարանից ոչ մի պատմագիր հնարավոր չի լինում հրատարակել։ Իրականում ոչ թե լույս տեսած թարգմանական և կամ վաճառքների ու մշեցիների երգարանն էր Էջմիածնի տպարանը օրինազանցության մեջ մեղադրվելու պատճառը, որի մասին խոսք է լինում Գեորգ Դ-ի գրության մեջ, այլ 1871 թ. նույն տպարանից լույս ընծայված Ուխտանեսի պատմությունն էր։ Վերջին տարիներին Մոսկվայի պետական պատմ. արխիվում հայտնաբերված մի փաստաթղթի շնորհիվ հայտնի դարձավ, որ դեռևս 10-րդ դարում ապրած այդ պատմագիր գործն էր խնդրո առարկա դարձել։ 1875 թ. օգոստոսի 26-ին 127 համարը կրող իր խիստ գաղտնի գրությամբ, Երևանի նահանգական ոստիկանական վարչության պետ մայոր Ջոլոտովսկին նորին կայսերական մեծության անձնական դիմաճառում 3-րդ քաժամումնքին հայտնում էր Ալեքսանդրապոլում, գործող Արսեն Կրիտյանի ազատագրական գաղտնի

² Գրիշ (Իմմ Սո. Պալասանյան), Էջմիածնի գրատուն, հրատարակությունները, «Փորձ», Թիֆլիս, 1878, № 4, էջ 368—409։

³ Նույն տեղում, էջ 408—409։

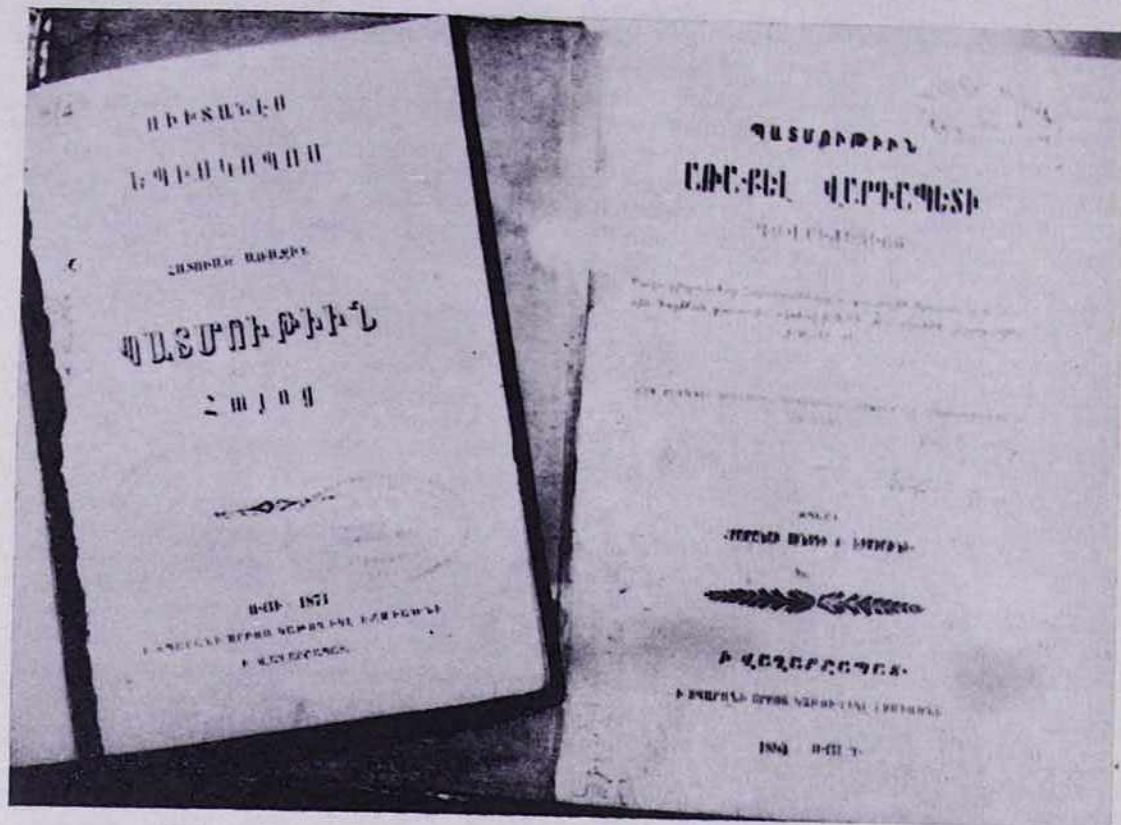
⁴ «Էջմիածին», 1972, հոկտեմբեր, էջ 62։

⁵ Նույն տեղում, էջ 69։

⁶ «Էջմիածին», 1972, նոյեմբեր, էջ 42։

Էջմիածնի տպարանի կողմից կատարված պատմագիրների հրատարակման նվիրված սույն հոդվածը թերի կլիներ, եթե չնշվեր նաև նույն տպարանից լույս տեսնող և Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթը հանդիսացած «Ա-

րախտիքը հայագիտության զարգացման գործում: Առանձին գրքերով լույս տեսած գրքերից են Մ. Կյումրյուշխանեցու «Պատմութիւն անցից անցելոց Ալվանայ վանոց» գործը (1872 թ. հրտ. Եղիա արքայա Զաւալ-

Հայ պատմագիրների հրատարակություններ Մայր Աթոռի տպարանից

րարատ» ամսագրի (1868—1919) խաղացած դերի մասին ընդհանրապես հայագիտության, այդ թվում նաև պատմական սկզբնաղբյուրների հրատարակման և հետազոտման գործում: Այդ հարցին մենք անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով⁹, այստեղ դարձյալ ուզում ենք թվել այն պատմական բնագիրների մասին, որոնք նախապես հրատարակվելով «Արարատ»-ի էջերում, ապա, տպարանից լույս են տեսել իրեն առանձին գրքեր, սակայն տեղի տրված պատմադրության մեր սույն հոդվածին կցած մատենագիտության մեջ հնարավորություն չենք ունեցել անդրադառնալու: Դրանք ևս կարևոր նշանակություն են ունեցել և էլ ավելի են մեծացնում Էջմիածնի տպարանի ե-

լանց)¹⁰, Գ. Վ. Հովսեփյանցը հրատարակել է Մխիթար Սանեցին (1909) և Թովմա Մեծփեցու կյանքը (1914), Մեսրոպ Վ. Տեր-Մովսիսյանը հրատարակել է «Կարապետ եպս. Սաանցույն ներքողեան լաղազս վարուց և մահուան ս. վարդապետին Մեսրոբայ» պատմական արժեքի բնագիրը (1897), Հր. Աճառյանը՝ «Պատմութիւն Եղիա քահանայի»-ն (1909), Աշոտ Հովհաննիսյանը՝ «Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց»-ը (1916) և այլ գործեր:

⁹ Սուրեն Ե. Քոլանջյան, «Արարատ»-ը և հայագիտությունը, «Էջմիածին», 1968, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 39—52 և «Արարատ»-ի մատենագիտության (1970 թ.) առաջաբանը:

¹⁰ Արտակ եպիսկ. Սմբատյանը իր Էջմիածնի հրատարակությունների անոթի «Գրացուցակ»-ում նշել է, որ Կյումրյուշխանեցու այդ գործը առաջին անգամ հրատարակվել է նույն տպարանից 1830 թ., սակայն նման հրատարակություն ցարդ հայտնի չէ հայագիտությանը և պետք է կարծել, որ թյուրիմացությունը ծագել է նրանից, որ հիշյալ գործի ձևագիրը գրված է եղել նույն 1830 թ.:

Դարձյալ թերի կլինե՞ր մեր սույն հոգւա-
ծը, եթէ մոռացության մատնվե՞ր դարասկզբ-
բուն հրատարակվել սկսած մեր պատմա-
գիրների գիտական հրատարակության
պատմության մեջ աննախընթաց երևույթ
հանդիսացած «Պատմագիրք Հայոց» մատե-
նաշարը: Այն փաստորեն դարձյալ Էջմիածնի
հրատարակություն էր և միայն տպագրու-
թյունն էր կատարվում Թիֆլիսում: Նրանց
կողմնակի տիտղոսաթերթի վրա գրված էր.
«Հրատարակություն Ա. Էջմիածնի. «Պատ-
մագիրք Հայոց ի լույս ածեալ քաղդատու-
թեամբ ձեռագրաց»: Հրատարակչական
մասնաժողովի մասին նշված էր. Էջմիա-
ծին—Տիֆլիս: Ծրագրված էր շուրջ 50 հա-
տորով հրատարակել մեր բոլոր հին ու նոր
մատենագիրները: Այդ դժվարին աշխա-
տանքին էին լծված հիմնականում Էջմիած-
նում գործող հայ ձեռագրագիտության այն-
պիսի ներկայացուցիչները ինչպիսիք էին
Ստ. Մալխասյանը ու Գ. Աբեղյանը, Գա-
լուստ Տեր-Մկրտչյանը և Գ. Եսիսկ. Հով-
սեփյանը, Ստ. Կանայանը և Ս. Հարու-
թյունյանը և ուրիշները: Հետզհետե լույս
տեսան բոլոր ձեռագիր և տպագիր օրինակ-
ների մանրագին համեմատությամբ և տար-
բնթերցվածքներով Ղազար Փարպեցու
(1904 թ. հրտ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ.
Մալխասյան), Ագաթանգեղոսի (1909,
հրտ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանայան)
և Մովսես Խորենացու (1913 թ. հրտ. Մ. Ա-
բեղյան և Ս. Հարությունյան) պատմագրքե-
րի համահավաք գիտական հրատարակու-
թյան համար հիմնադիր և միանգամայն օ-
րինակելի հատորները: Նշենք նաև, որ հիշ-
յալ մատենաշարի վերջի երկու հատորները
լույս են տեսել Էջմիածնի միաբան Սուրբաս
արքեպիսկոպոս Պարզյանցի ծախսով: Այդ
շարքից մաս էր կազմելու նաև Գ. Եսիսկ.
Հովսեփյանցի կազմելիք Եղիշեի պատմու-
թյան գիտա-համեմատական բնագիրը, որը
նախնական տեսքով Դ+ԺԲ+32 ծավալով
(վերջից թերի) լույս էր տեսել դեռևս 1892
թ. Մայր Աթոռի տպարանից, սակայն ձե-
ռագրերի համեմատության գործը նա շարու-
նակել է նաև հետագայում: 1904 թ. կազմո-

ղը մամուլում նշել էր, որ ինք համեմատել է
Եղիշեի 12 գրչագիր օրինակներ և անձրա-
ծեշտ է համարում համեմատել նաև տպա-
գիրները, ուստի խնդրում է ունեցողներից իր
տրամադրության տակ դնել այդպիսիք¹¹:
Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվանում Գ.
վ. Հովսեփյանի արխիվում պահվում են Ե-
ղիշեի համեմատական բնագրի ձեռագրերը,
որոնք սակայն անավարտ են մնացել¹²:

Հայաստանում պետականության ստեղ-
ծումից հետո Էջմիածնում ստեղծվեց Գիտ.
ինստիտուտ, որը 1921 թ. հնարավորություն
ունեցավ լույս ընծայելու դեռևս տարիներ ա-
ռաջ պատրաստ եղող «Պատմություն Ծապ-
հոյ Բագրատունույ» (հրտ. Գ. Տեր-Մկրտչ-
յան և Մեսրոպ Եսիսկ. Տեր-Մովսիսյան),
«Հայ-ոռու օրինակագրի» ծագման խնդիրը
(հեղինակ Աշ. Հովհաննիսյան) և Աբրահամ
Խոստովանողի «Վկայք Արևելից»-ը (հրտ.
Գ. Տեր-Մկրտչյան):

Այսօր հայ պետականության հովանու
ներքո Վեհափառ Վազգեն Ա-ի նախաձեռ-
նությամբ և Ամերիկահայերի նվիրատվու-
թյամբ հիմնված Էջմիածնի նոր տպարանը
իր կարևոր մասնակցությունն է բերում հայ-
րենի հայագիտության զարգացման համար
անհրաժեշտ եղող գիտական գործերի հրա-
տարակմանը:

Էջմիածնի տպարանը հակառակ անցյա-
լում կրած իր բազմաթիվ դժվարություննե-
րին կարևոր մասնակցություն է ունեցել հայ
ժողովրդի մշակույթի պատմության մեջ իբրև
հայ պատմագիրների նշխարները կորստից
փրկելու և առաջին անգամ նրանց տպա-
գրության հանձնելու շնորհակալ գործում,
արժանանալով ինչպես հայ ընթերցող լայն
հասարակության այնպես էլ հայագիտու-
թյան աշխատողների անվերապահ գնահա-
տանքին:

¹¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1904, № 263, էջ 2:

¹² Անապան Հ. (Եղիշեի) մատենագիտություն, էջ
216, տես նաև տողատակի ծանոթագրությունը (№
1), (Ե. Տեր-Մինասյանի Եղիշեի վաճառված վարդանայ եւ
Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957 թ. գրքում):

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻՑ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

1. Թուղթ ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ
սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Ծնոր-
հալոյ: Բաժանեալ չեիս գիրս:

Յառաջում են թուղթը ընդհանրական գրեալ առ
համօրէն ազգս, առ եկեղեցական և առ քաղաքա-
կան վասն ուղիղ հաւատոյ և բարի վարոյ:

Յերկրորդումն՝ թուղթը միաբանութեան գրեալ առ
յոյնս՝ վասն միութեան եկեղեցոյ:

Յերրորդումն՝ թուղթը ստանձնականք գրեալ առ
մասնատր անձինս՝ ի զանազան պէտս:

Ի հայրապետութեան Տ. Տ. Մարութնոսի Ա. աստ-
ռաձընտիր կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց. 1865
ՌՅԺԴ, ի Ս. Էջմիածին:

Ազգ (Ա.) Նշվում է, որ թեև այն գործը երկու
անգամ մինչ այդ հրատարակվել էր. մեկը՝ Ս. Պե-
տրքուրգում (1788 թ.), իսկ մյուսը՝ Կ. Պոլսում

(1825 թ.), «Սակայն շարժեալ մեր, նախ ի հաստատութենէ գրեւայ և ընտիր օրինակին գաղափարելոյ ի պատճենէ ինքնամտագրի երանելի հեղինակին ի ՌՄԻԸ (1779) թուին, երկրորդ՝ ի խնդրոյ քարեպաշտից և ուսումնասիրաց ոմանց մերագնեաց, և երկրորդ՝ ի սակաւութենէ նախկին տպագրելոցն՝ փոյթ յանձնին կապաք, ի տիպ արձանացոցանէ զհոգեւունջ գայս մատենան սրբոյ հայրապետին ըստ վերայիշեալ ընտիր օրինակին մերոյ ի լրումն խնդրողացն քաղմատենն փառագանաց, և յօգուտ համայն ազգիս»:

(Գիրք առաջին էջ 1—112): Գիրք երկրորդ (էջ 113—283): Գիրք երրորդ (էջ 285—460): «Գովեստ ներքողական պատմագրական բանի յաղագս վարուց մեծի հայրապետին տեսուն Ներսիսի Կալեցոյ Հայոց կաթողիկոսի, ասացեալ տեսուն Ներսիսի Լամբրոնացոյ արքեպիսկոպոսի Տաբաթի Կիլիկեցոյ» (էջ 461—497):

Հնարավոր եղաւ պարզել, որ 1865 թ. Էջմիածնի Մայր Աթոռի տպարանից հրատարակված Ներսես Ընդհանուր (12 դ.), «Թուղ» Ընդհանրական—ի իրենէլ հինք է ծառայել այժմ Մաշտոցյան Մատենադարանում 912 համարի տակ պահված գրչագիրը: Այն ընդօրինակվել է 1779 թ. գրիչ Ստեփանոս քարտուղար Կոստանդնուպոլսեցու կողմից: Նույն 1797 թ. Ստեփանոս քարտուղարը ընդօրինակել է նաև նույն գործից մի այլ օրինակ ևս, որն այժմ պահվում է Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց Մատենադարանի 596 համարի տակ (Տես Նորայր եպս. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր երկրորդ, Երուսաղեմ 1967, էջ 686—688): Կարևորն այն է, որ Ստեփանոս քարտուղար Կոստանդնուպոլսեցու ընդօրինակության մեջ զետեղված հնագույն հիշատակարանների միջոցով հնարավոր է լինում պարզել, որ ինքը իր ձեռքի տակ ունեցել է 1302 թ. Թոմաս գրչի մի ընդօրինակությունը, որն էլ իր կարգին ընդօրինակել է 1240 թ. մեծիմաստ և հանձնարել կոչված Հոսովկայեցի Գրիգոր գրչի ձեռագրից: Ահա այդ վերջինն է, որ իր իսկ վկայությամբ իր ձեռքի տակ է ունեցել Ներսես Ընդհանուր այս մեծարժեք պատմական արժեք ունեցող վավերագրերի ինքնամտագիր օրինակը: Գրիգոր գրիչը այդ մասին գրել է. «Եւս Գրիգորիս մեղապարտ գրիչ և յետին ծառայ Բրիստոսի, գտի զսուրբ թողթս սուրբ տեսուն Ներսիսի գրեալ գրով սուրբ ձեռին իւրոյ. զկնի ԿԷ (67) ամի վերափոխման իւրոյ յատենացս. և ի հնացեալ և ի տեղոյէ տեղ հատեալ թղթոցն, մեծաւ աշխատութեամբ և ջանի յերիւրեցի և հորոգապէս ի մատենիս գրեցի, զի մի այնպիսի սրբոյն Աստուծոյ բաժնի վայր անկեալ մոռացի եւ աղատեալ կորիցէ: Այլ որպէս դամբար լուսափայլ պայծառացեալ ծաղկեացի յեկեղեցիս Հայաստանեայց անջինջ յիշատակաւ...» (Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագիր № 912, էջ 33բ):

Այսպիսով, ինչպես նշված էր սույն տպագրության առաջարկում, Ընդհանուր այս աշխատությունը երրորդ անգամ լինելով հայ իրականության մեջ լույս ընծայելով, Էջմիածինը ոչ միայն բավարարում էր

ընթերցողների պահանջները, քանի որ սույն գրքի նախորդ հրատարակությունները այդ ժամանակ շատ հազվագյուտ էին դարձել, այլև այն, որ սույն հրատարակության շնորհիվ շրջանառության մեջ է դրվել այնպիսի մի ձեռագիր օրինակ, որը մի տեսակ շառավիղ է եղել հեղինակի բուն իսկ ձեռագրին, և, որը սակայն մեզ չի հասել:

2. Զարբանյալ սարկառագի պատմագրություն, ՌՅԻ—1870, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի ի Վաղարշապատ:

Ազդ (Ա): Ծանկ առաջին հատորի պատմութեանս (Գ—Դ): Առաջին հատոր (էջ 1—87) գլուխ Ա—ԽԸ: Ծանկ երկրորդ հատորի պատմութեանս (Ա—Բ): Երկրորդ հատոր էջ 1—143, գլուխ [Ա]—ԿԸ: Ծանկ երրորդ հատորի պատմութեանս (Ա): Երրորդ հատոր (էջ 1—46, գլուխ Ա—ԺԶ):

Հրատարակության անանում պատրաստողը նշում է, որ Մայր Աթոռի մատենադարանում ունեցել է հեղինակի ինքնամտագիրը, որից էլ կատարել են այդ հրատարակությունը, ուղղելով կետադրությունը, տառախաղները և ստորին լուսանցքում ավելացնելով օտար բառերի հայերեն թարգմանությունը, գրելով, որ «Ընծայեմք ի վաղիս մերոց և օտարաց բանասիրաց»: Վերջում հույս է հայտնվում, որ սույն պատմիչի երկրորդ հրատարակության ժամանակ, եթե կարողանան ձեռք բերել ամբողջական մի ձեռագիր հնարավոր կլինի մայր ձեռագրում նկատվող բնագրային թերիները լրացնել: Զարբանյալ Քանաքեղոցու (17 դ.) պատմության սույն առաջին և միակ հրատարակությունը ևս կատարվել է «Հրամանա Տ. Տ. Գեորգեայ Դ վեհափառ և սրբազնագոյն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց»: Գրքի սկզբում կա հետևյալ ձևը. «Նուէր առ վեհմայր և հայրենամէր Յովհաննէս Ստեփանեան Յովհաննէանց ի հաւատս խորին զգացմանց և ի նշան երախտագիտութեանց»:

Ձեռագիրը հրատարակվել է այժմ Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող № 1662 գրչագրի հիման վրա (գրված 1699 թ. Հովհաննավանդում): Անհրաժեշտ է նշել, որ սույն պատմագրի ոչ տիտղոսաթերթի և ոչ էլ սկզբի «Ազդ»-ի տակ ոչինչ չի գրված բնագիրը հրատարակության պատրաստողի մասին և նրա անունը մինչև այժմ էլ անհայտ է մնում հայագիտությանը: Սակայն եթե նկատի ունենանք այն իրողությունը, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Էջմիածնի միաբանության մեջ հայագիտական հարցերով մեծ մասամբ զբաղվողը Արել արք. Մխիթարյանն էր, որը այդ շրջանում վայելում էր նաև Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Արարատ հանդեսի» առաջին խմբագիրը լինելու պատիվը, ապա պարզ կլինի թե սույն պատմագրի հրատարակողը ևս ինքն պետք է լիներ: Մեր այս կարծիքի օգտին է խոսում հատկապես այն հանգամանքը, որ «Արարատ»-ի 1870 թ. 5-րդ համարում (էջ 151—155) լույս է տեսել Արել արք. Մխիթարյանի ստորագրությամբ «Կենսագրություն Զարբանյալ պատմագրի սարկառագի Յովհաննավանդ» խորագրով հոդվածը, ուր նշում է, որ «Զարբանյալ Սարկառագի պատմագրությունը Ս. Աթոռոյ տպարանէն յետ ոչ բազում ատուրց ի լույս կ'ընծայ-

ուր...: Իր հողվածի շարունակության մեջ հեղինակը խոստանալով, որ «Ուրիշ անգամ առանձին տեղեկություն կտանք պատմագրության վրա», անդրադառնում է նաև պատմության բովանդակության և արժեքին և մեջ բերում նրա տպագրության ընթացքում եղող պատմության զանազան մանր հատվածներ: Վերջում հողվածագիրը հույս է հայտնում, որ ընթերցողները սույն պատմագրի միջոցով ծանոթանալով Հովհաննավանքի երբեմնի շքեղությանը, կհրապարակեն նրա վերամոտրությունը: Արել արք. Մխիթարյանը խոստանում է նաև «Փոքր միջոցում նորա (իմա Հովհաննավանքի) տեղագրությունն էլ Արարատի միջոցաւ» հրատարակել, նշենք նաև, որ նույն Արել արք. Մխիթարյանը «Արարատ»-ի 1872 թ. (էջ 381—387) հրատարակել է մի այլ հողված, որը ստորագրել է միայն Ա. արքեպիսկոպոս: Նկատի ունենալով այս բոլորը կարծում ենք, որ սխալված չենք լինի, եթե Ջաքարիա սարկավազի պատմագրության հրատարակիչը համարենք Արել արք. Մխիթարյանին: Այս առթիվ նշենք նաև, որ սույն պատմագրի այս միակ հրատարակությունը դեռևս չի ունեցել իր երկրորդ տպագրությունը և այն շարունակում է քավարարել հայագիտության պահանջները: Մոսկվայում ՍՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի պատմության բաժանմունքի և Մաշտոցյան Մատենադարանի հրատարակչությանը 1969 թ. լույս տեսավ Ջաքարիա Քանաքեղցու ոտներին թարգմանությունը, Երևանում և ծանոթագրություններով հանդիւրձ, որը կատարել է Մաշտոցյան Մատենադարանի ավագ գիտական աշխատակից Մ. Գարրիկյանը:

3. Մինչև վարդապետի Համդեցույ ազգաբանության Հայոց, 1870—ՌՅԺԹ, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, ի Վաղարշապատ:

Յառաջաբան (Ա.—Բ): Ազգաբանություն թագաւորացն Հայոց՝ սկսեալ ի ճախարհքէն Ադամայ՝ որդոց յորդիս, համառօտեալ՝ որպէս զգաւագնագիրք՝ թէ ուստի՝ են Հայոց և որո՞նք սղագաւ կոչեցան Արամեան (էջ 1—14): Գաւազան թագաւորութեան ազգին Արշակունեաց (էջ 14—27): Գաւազան իշխանութեան եւ թագաւորութեան Հայոց, որք է Հրէից խառնեալք էին յազգս Հայոց եւ կոչեցան Բագաւաւունք (28—36): Գաւազան իշխանութեան Հայոց վերջոցն Թուրքիանաց կոչեցելոց, որք թագաւորեցին ի Կիլիկիայ, սկզբնաւորեալք ի թուականիս Հայոց ՇԻՆ, եւ իշխեալք մինչ ի ՊԷ թին (36—52): Կարգ և պատմութիւն կայսերացն Հռոմայեցոց (52—144): Վերջում ունի հետևյալ հեղինակային հիշատակագրությունը. «Ի ՌՅԺԹ: (1688) թուին շարադրեցաւ կարգ թագաւորացս և անցք աշխարհիս Հայոց ի Մինաս վարդապետէ Համբեցոյ»:

Առաջաբանում ասված է. «Ո՛չ իբրև զերևելի ինչ և զկարևոր հնություն ի նիս ձգալին պատմութեան, այլ իբր նշխար ինչ մատենագրութեանց ճախնեաց՝ յանունք զատաջակոյս զայս Ազգաբանություն թագաւորաց մերոց զարարեալն ի Մինաս վարդապետէ Համդեցոյ՝ ի պատրիարքէն Ս. Երուսաղեմի՝ տպագրութեամբ՝ ի թանգարան Հայերէն դպրութեանց...»: Հրատարակողի անունը անձանոթ է մնում:

Վերոհիշյալ աշխատությունից շատ ավելի արժեքավոր է Մինաս Համդեցու «Փրագրություն»-ը, որի ինքնաձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանում 1316 համարի տակ: Այդ գրչագրում նկարագրված են 1680—1704 թթ. տեղի ունեցած դեպքերն ու հեղինակի կողմից կատարված քաղաքիկ ճանապարհորդությունները:

4. Արրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ պատմագրութիւն անցիցն իրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից, ՌՅԺԹ—1870, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, ի Վաղարշապատ:

Յառաջաբանություն (Ա.—Դ): Արրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ Պատմագրութիւն անցիցն իրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից (զլուս Ա.—ԾԻ, էջ 1—80): Կոնկակ Արրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ (Գրեցաւ թուին ՌՅԶԵ (1786) փետրվարի քսանն ի Մոլդան. էջ 93—100): Պատմութիւն Անի քաղաքին զոր գրեալ է Արրահամու ըստնապետի եւ քանի սպասաւորի եւ առաջնորդին Թրակիոյ (էջ 101—109): Համառօտ բաւարան տանկերէն բառից որ ի մատենիս (111—122): Հայ թարգմանութիւնք ոտանաւոր ուղերթից եւ մաղթանաց (էջ 123—124): Ցանկ (125—129):

Սկզբում. «Նուէր առ մեծապատիւ եւ ազգաւոր պարոն Մկրտիչ Սանասարեանց ի հաւաստիս ջերմութեան յգացմանց եւ ի նշան երախտագիտութեանց»:

Առաջաբանում ասված է. «Ո՛չ դրուստեալ պետս ունի և ո՛չ աւելորդ բանահիւստութեանց կարօտի սույն այս պատմագրութիւն Արրահամու Գ. կաթողիկոսի Կրետացոյ՝ առ ի շարժել զգետն և զհետաքրքրական զուշադրութիւն բանասիրաց մերազնէից և օտարաց, և հրախրել զնոսա ի վերծանութիւն տրին...»: Իր անունը դարձյալ մեզ անձանոթ թողած հրատարակիչը նշում է, որ պատմագրությունը հրատարակվել է մի գրչագրից, որը հավանաբար հեղինակի գրչին է պատկանում և կամ ավելի հավանական է հեղինակի կենդանության օրոք նրա հրամանով է ընդօրինակվել հեղինակի սևագիր օրինակից և ապա իր կողմից կատարվել է մի շարք սրբագրություններ: Նշվում է, նաև, որ այլ ձեռագրերի օգնությամբ սույն գրքում հրատարակվել են նաև Արրահամ Կրետացու այլ աշխատությունները: Կրետացու պատմագրությունը հրատարակվել է այժմ Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող № 1674 գրչագրի հիման վրա: Ներկայումս Արրահամ Կրետացու (17 դ.) քննական բնագիրը պատրաստել է հրատարակության Մաշտոցյան Մատենադարանի գիտական աշխատող Նարեկ Դորդանյանը 9 ձեռագրերի հիման վրա, աղբյուրում առաջին հերթին նաև տպագրի հիշյալ օրինակը: Հանքեն բնագրի հետ լույս է տեսնելու նաև Կրետացու ուսերեն առաջին թարգմանությունը, կատարված դարձյալ Ն. Դորդանյանի կողմից: Նշենք, որ ակադ. Մ. Բրուսի կողմից Արրահամ Կրետացու ֆրանսերեն թարգմանությունը կատարվել էր վերոհիշյալ 1870 թ. առաջին հրատարակությունից:

5. Սիմէօն վարդապետի Ապարանցոյ վիպասանութիւն սակս Պայհատունեացն զարմի եւ Մամիկոնեանցն սեռի, 1870—ՌՅԺԹ, ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, ի Վաղարշապատ:

Ցառաջարան (Ա—Դ): Միմեոն վարդապետի Ապարանցու վիպասանությունն սակա Պալիստոնեացն զարմի եւ Մամիկոնեանցն սեռի (1—128): Ֆիշատակարան շարագրութեանն եւ պատմութիւն Ապարանից տուր Նշանին (129—157): Ի վերայ առնան Թարիգու, որ առաւ ի յՕմմանէ, և այլ ողբ ի վերայ տոտապեալ ազգիս Հայոց, առացեալ ի Միմեոն վարդապետէ (158—182):

Առաջարանում ի միջի այլոց ասված է տույն բնագրի մասին հետևյալը. «Իբրև գեշտար մատենագրութեանց մախնեաց մերոց՝ ուրախութեամբ ունին ողջունել և ընդունել մերազնեայ բանաւերք գրատարակութիւն տրին...»: Սույն բնագիրը որի հրատարակիչը դարձյալ անձանոք է, հրատարակվել է այժմ Մաշտոցյան Մատենադարանում պահված № 1886 գրչագրից: Հիշյալ ձեռագիրը ընդօրինակվել է 1659 թ. Ամրդուլու վանքում Հակոբ գրչի կողմից, նրա ստացողն է եղել Վարդան Բաղիշեցին: Միմեոն Ապարանցու (16—17 դդ.) այս գործը թեև չափածո է, սակայն հայկական հնագույն պատմական աղբյուրներից իր կատարած քաղվածքների շնորհիվ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում հայ պատմագրության համար: Նա նյութեր է քաղել արտամահար Բորենացուց, Ղ. Փարպեցուց, Անանունից, Սեբեոսից և ամենայն հավանականությամբ մեզ հասած աղբյուրներից: Էջմիածնի կողմից կատարված Ապարանցու երկերի այս առաջին և միակ հրատարակությունը մինչև այսօր էլ ունեցել է իր կարևոր նշանակությունը: Սակայն այժմ երբ երևա՞ի Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող Ապարանցու երեք գրչագրերի թվում կա այնպիսի գրչագիր, որը № 6548 է և ժամանակակից է հեղինակին, ընդօրինակված լինելով նրա աշակերտ Անանիայի կողմից և հեղինակի սեփական հսկողությամբ և այն գրեթե ունի հեղինակային ձեռագրի արժեք (տես Կ. Հ. Սուքիասյան, Միմեոն Ապարանցու Վիպասանության աղբյուրները, «Էրաբեր», հաս. գիտությունների ԳԱ, 1970, № 8, էջ 30) հարց է առաջանում այն կրկին հրատարակելու: Նշենք, որ Էջմիածնի 1870 թ. միակ հրատարակության ժամանակ միայն մեկ ձեռագիր կար Մայր Աթոռի Մատենադարանում, իսկ վերոհիշյալ հնագույն գրչագիրը մուտք է գործել Մատենադարան միայն 1924—1936 թթ. ընթացքում: Այժմ Մաշտոցյան Մատենադարանի գիտական աշխատակից Կ. Սուքիասյանը պատրաստում է Միմեոն Ապարանցու մատենագրության մոր բնական հրատարակությունը, որը հիմնված լինելով հեղինակի ժամանակակից գրչագրի վրա, գերծ կլինի տպագրում նշանակող մի շարք բնագրագիտական աղավաղումներից:

6. Ուխտանէս եպիսկոպոս հատուած առաջին Պատմութիւն Հայոց, ՌԶԻ—1871, ի տպարանի Սըրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի ի Վաղարշապատ (Հրամանա Տ. Տ. Գեորգյայ Դ վեհափառ և սրբազնագոյն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց):

Ցառաջարան (Ա—Բ): Ուխտանէս եպիսկոպոս, հատուած առաջին. Պատմութիւն Հայրապետաց և թագաւորաց Հայոց (Ա—ՀՁ գլուխներ, էջ 1—112): Ծանկ առաջին հատուածի (էջ 113—116): Ուխտանէս

եպիսկոպոս, հատուած երկրորդ. Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց (Ա—Հ գլուխներ, էջ 3—136, վերջից թերի): Ծանկ երկրորդ հատուածի (137—141):

Առաջարանում ձեռագրի հրատարակիչը տալիս է ձեռագրի մասին տեղեկություններ և խոսում իր կատարած աշխատանքների մասին, ի միջի այլոց գրելով.

«Այլ ցախմբ, զի ո՛չ յաջողեցաք գե՛թ այլուստ գտանել զամբողջ աշխատութիւնս Ուխտանէսի: Մի միայն օրինակ գոյր ի Մատենադարանի Մայր Աթոռոյս՝ բոլորագրով օրինակեալ իբր ի ԺԱ կամ ի ԺԲ դարոյ, ի վերջն պակասին թերթք, որով կիսատ մնայ կոնդակն Ծրքաբերական Արքամամոս Ա կաթողիկոսի և շարունակութիւն պատմութեան. և ո՛չ գիտեմք, պատահմամբ էին անկեալ՝ եթէ գիտութեամբ հատեալ ի բաց բարձեալ ի թշնամեաց...»:

«...Համարք գլխոց տրաւ էին խառն և պակաս ըստ մեծի մասին, գրչութիւնն բազմաշիտք, զորս լրացուցաւ յարմարելով ըստ կարգին, նոյնպէս զամ փոխեալ յօ ըստ այժմու տպոյրական գործածութեանց, և ի տեղի եղեալ և անվերջանելի բառից ինչ և քանից կետադրեցաք, իսկ զանիմաստս կամ ըստ մեզ դժուարիմացսն՝ որք գուցէ իցեն գրչասիւսք եղաք նոտրագրով»:

Ուշագրավ են հրատարակչի հետագա տողերը ուր նշելով հանդերձ, որ հրատարակվածը թեև թերի, սակայն փրկելու համար կորստից այն ցանկանում է տպագրության հանձնել, այսպիսով սեփականություն դարձնելով այս պատմիչին ևս հայ և օտար բանասերներին:

«Արդ փութասցուք ընձացել ի լոյս՝ զոր ի ձեռին էր՝ ի վայելս մերոց և օտարաց, յանձնելով բանասիրաց ազգիս, զի եթէ գտանիցեն զամբողջն մատենագրութեանս՝ յանկեան ուրեք կամ ի վաճօրայս ինչ, ջան ի գործ արկցեն և գնոյն արձանացուցանել ի տիպ»:

Երկնչելով մեր ի ժանեաց ժամանակին, զոր ինչ պիտանի մատենագրական մանաւանդ պատմական երկը վատտակոց մերոց մախնեաց գտանին ի Մատենադարանի Մայր Աթոռոյս, թեև իցեն թերիք և պակասք, իո՞՞՞ք են մեզ՝ տալ ի լոյս, զի մի՞ իսպառ անհետացին յապագային»:

Ուխտանէս սեբաստացւոց եպիսկոպոսի (10 դար) պատմության ներկա առաջին և միակ հրատարակությունը կատարվել է Մաշտոցյան Մատենադարանի № 1774 ձեռագրի հիման վրա և որից են արտագրված Ուխտանէսի հայտնի բոլոր գրչագրերը, որոնք այժմ պահվում են Երևանում, Լեհինգրադում, Փարիզում և Վենետիկում: Պետք է նշել, որ այս հիմնական ձեռագրի վերաբերյալ առաջարանում նշված այն պարբերությունը, ըստ որի կարծվում է, որ այն պատկանում է ԺԱ—ԺԲ դարերի գրչության, թյուրիմացության արդյունք է, քանի որ այն իրականում ընդօրինակված է ԺԷ դարում: Մեզ հայտնի չէ թե ո՞վ է եղել Ուխտանէսի պատմության հրատարակիչը: Պետք է կարծել, որ այս պատմագրի հրատարակողը պետք է լինի կամ Ոսկան Հովհաննիսյան-Երևան-

ցին, որը հայտնի է մեզ նաև այլ պատմագրքերի հրատարակությամբ: Նրա օգտին է խոսում նաև Մաշտոցյան Մատենադարանի № 3782 ձեռագիրը, որը Ոսկանի ձեռքով կատարված Ուխտանեսի պատմության մի նորը ընդօրինակությունն է (1852 թ.), սակայն իր ներկա վիճակով չի համընկնում տպագրի հրատարակչական լուրսհատկություններին: Ուխտանեսի կարող էր հրատարակության պատրաստած լինել նաև Արև արքայ. Մխիթարյանը, որը «Արարատ»-ի առաջին խմբագիրն է եղել և այդ ժամանակ հայտնի է նաև իր պատմաբանասիրական հեղինակություններով: Մենք հավան չենք կարծելու, որ դիտավորյալ կերպով չի նշվել Ուխտանեսի պատմության հրատարակիչի անունը շրջահայեցության նպատակով, մանավանդ, որ էջմիածնի միաբանությանը հայտնի էր, որ դեռևս նույն դարի 50-ական թվականներին այդ նույն պատմիչի հրատարակումը արգելվել էր ցարական գրաքննության կողմից: Մեր ասածը ապացուցվում է նաև այն փաստով, որ ինչպես նշել ենք մեր առաջաբանում, ցարական գաղտնի ուստիականության կողմից Ուխտանեսի պատմությունը համարվել է ուղղափառ հավատի դեմ ուղղված գործ և առաջարկվել է խիստ հակողության տակ վերցնել Մայր Աթոռի տպարանն ու նրա հրատարակությունները:

Ուխտանեսի առաջին անգամ լույս ընծայումը ևս էջմիածնի հրատարակության կարևոր ծառայություններից մեկն է հայագիտության համար, քանի որ մինչ այդ նույնիսկ Հ. Մ. Չամչյանին այն հայտնի էր միայն իր անունով, իսկ նրա գործի մասին գաղափար ունեցող չկար առհասարակ: Նրա հրատարակիչը կատարել է թեև որոշ աշխատանք աղավաղումները հարթելու առումով, սակայն ինքը ևս թույլ է տվել նոր աղավաղումներ, բառերի և երբեմն անգամ պարբերությունների բաց թողումներ, հատուկ անունների սխալ փոփոխումներ և այլն: Բնագրի նկատմամբ կատարված այս բոլոր մեղանշումների հետևանքով էլ այդ հրատարակությունը մեր աշխարհում քանակաբանության պահանջները բավարարել չի կարող և այդ պատճառով էլ տողերիս գրողը տարիներն որ նետնամուխ է եղել Ուխտանեսի գիտական հրատարակության աշխատատար գործին: Այն հին հրատարակության հետ համեմատած կունենա որոշակի առավելություն, քանի որ ոչ միայն գերծ կլինի բազմաթի աղավաղումներից, այլև Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագիր-պատասխանների հավաքածուում մեր կողմից հայտնաբերված Ուխտանեսի երկրորդ հատվածի վերջաբանի շնորհիվ, այն կդառնա ավելի ամբողջական:

7. **Դաիթ** թեզ: Ընտիր պատմություն Դաիթ թեզին և պատերազմաց Հայոցն Խափանու, որը եղև ընդդեմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է լամի Տևառն 1722, և Հայոց 1171: Զորս ետուն գրել, որը ի սկզբանե մինչև ցվախման յառաջադեմ լնալը էին յամենայն պատերազմունս, և ականատես իրացն եղելոց, աչսինքն Ստեփաննոս Վրդանիսեան, որ ի տանէն էր Ծափունեան, ի գաւառէն Փոքր Սիւնեաց,

և յաւանէն Եկտատանաց, և այլ ոմանք ընդ նմա,...

վարդապետի...:

Հրատարակության ի լույս ընծայեաց հանդերձ յաւելումովք Արգար Ստեփաննոսեան Գուլամիրեանց: ՌՅԻ—1871, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի ի վաղարշապատ:

Յիշատակ հոգւոյ հանգուցեալ (անշայտացեալ) քաղմերախտ հօրն իմոյ Ստեփաննոսի Մանգականեան Գուլամիրեանց (չափածո էջ Ա—Բ):

Իբրև յառաջարան. իմ սիրելի հայրենակիցներին մի քանի խօսք (Գ—ԺԴ):

Պատմության ընագիրը (էջ 1—78): Հավելված առաջին. «Լեոնի վեցերորդի արքային Հայոց մահուան վրայ մի քանի տեղեկությունք, հանդերձ թարգմանությամբ, ի բարեյիշատակ Խաչատուր դարէ Արովեան (ի ամակագրութենէ ռուս ճանապարհորդին այսինքն պարոն Կարամզինով, յամի 1790 ի Փարեզ (81—83): Հավելված երկրորդ. «Հնգեկին հարուածք Տփլիսայ, գործ բարեյիշատակ Սերովքէ վարժապետի Պատկանեան» (Գուլամիրեանցի խոսքը այդ մասին (84—86): Հավելված երրորդ. Որք Գէորգեայ իշխանի խոսքով Մելքիսեդեկեան. ի վրդովանս Հալաւումնի ողբալով ոգեալ (87—88) (Արտատպ. «Արարատ»-ից, 1868, էջ 115): Հավելված չորրորդ. Ագգային վիճակի դիտողություն և նորա յառաջադիմութեան կամ լուսաւորութեան համար խորհրդածությունք (89—114):

Ինչպես պարզվել է, Ստեփան Ծափունյանը վեցերորդի գալով իր տեսածն ու լսածը թելադրել է Մխիթար Աթոռաբանին (մահացած 1751 թ.), որը և այդ ականատեսի վկայություններից գրել է վերոհիշյալ պատմությունը (Հ. Ղ. Այիշան, Սիսական, Վեներիկ, 1898, էջ 301): Այս գործից առաջինը օգտվել է Հ. Մ. Չամչյանը իր «Պատմություն Հայոց»-ի Գ. հատորում: Այս պատմության վերոհիշյալ միակ հրատարակության առաջաբանում Գուլամիրեանցը ի միջի այլոց գրել է. «Ազատելով ահա այս ձեռագիր ազգային յիշատակարանը փոշալի անկյուններից և մաշող ժամանակի ժանգից, ու միջինով մեր սիրելի ազգայնոց, չենք կարող լուրջամբ անցնել՝ այս հետաքրքրական և միանգամայն ուշադրության արժանի պատմության վրա, որի գրիչը համարյա թե՛ ու. Թարգմանչաց ուկեղնիկ դարու ճաշակն է կրում, և համարյա մի նոր ու. Եղիշե է հանդիսանում Սյունյաց նոր մահառակների համար (որպես կտեսանեն ընթերցողը) չնայելով՝ թե պատմագիրը վերջին դարի ծնունդ է (Թ): Ծարունակության մեջ հրատարակիչը այն ժամանակ դեռևս անձանք լինելով նրա հեղինակի ինքնությունը, ցավ է հայտնում, որ «Անխոհեմ և անգաւ մարդիկ անհետացրել են սույն ազնիվ հեղինակ վարդապետի անունը, ջնջելով նորա անունը և տոհմանունը, միմիայն վարդապետ քառը թողլով... (Ժ): Հետագայում Արսեն վ. Ղլտճյանը իր մի հոդվածում («Արարատ», 1905, էջ 382—391) մեջ բերեց նույն պատմությունից մի այլ ձեռագիր հատված, որ պատմվում է նաև Ավետիք քահանայի հետագա կյանքի մասին:

Մաշտոցյան Մատենադարանի գիտական աշխատողներ պրոֆ. Լ. Խաչեղյանը և Հ. Խաչատրյանը տպագրության են պատրաստել, ներածությամբ և ծանոթագրություններով հանդերձ, Դավիթ քեզի պատմագրության գիտական համեմատական քննադիր Մաշտոցյան Մատենադարանի հինգ և Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի երկու ձեռագիր օրինակների հիման վրա: Այդ հրատարակության աղբյուրներ լույս է տեսնելու մասնու մասն պատմագրի աշխարհաբար թարգմանությունը:

8. Զամբո, գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձագանցիչ հայելի և պարունակող քննադիր որպիսությունաց արդյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն:

Համաժողովեցեալ և շարադրեալ ի Սիմեօն ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ Երեսնցոյ: Ի փառս Աստուծոյ եւ ի յօգուտ նոյնակերտի Աթոռոյս, ի չեմարան եւ ի հեշտութիւն ի սմա նստող Հայրապետաց, գործակալաց եւ համաց հարազատից պաշտօնէիցն սորին:

Յամի ներմարմնութեան Տեառն հազար եօթն հարիւր վաթսուն եւ հինգ 1765, ՌԶԿԷ: Իսկ ըստ Հայոց թուականի, հազար երկու հարիւր տասն եւ չորս: Ի Վաղարշապատ, ի տպարանի Աթոռոյ կաթողիկէ Էջմիածնի. ՌՅԻԳ—1878:

Ազդ (Ա—Ի): «Զամբո»-ի քննադիրը (Էջ 1—301, Յառաջաբան Գլուխ Ա—ԻԵ):

Առաջաբանում, մեզ անհայտ մնացած հրատարակիչը գրել է. «Մի օրինակ ևեթ էր մատենիս Զամբո անուանելոյ, որ իբրև գանձարան մթերէր յինքնան ոչ միայն զհակիրճ եկեղեցական պատմութիւն Հայաստանաց յառաջին դարէ անտի ցերորդ քառորդ եօթննտասներորդի դարու, և յատկապէս զհին ինչ անցեալ և զժամանակակից երևելի և նշանատր անցս և զտառապանս Էջմիածնի և ալլն, այլն զտեղեկութիւնս և զցոցակս ազգի ազգի կալուածագրոց, հողոց, գիւղօրէից, արքունական հրովարտակաց. արտօնագրոց, կալուածագրոց, ընծայագրոց և այլոց, և այլոց, զորս աշխատասիրեալ է արժանացիշատակ և քաղմարդին կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Սիմեօն Երևանցի ցվրէշին ամս հայրապետութեան իւրոյ» (Ա): Ծարունակության մեջ ինչպես նախորդ հրատարակություններից մի քանիսի առաջաբանում ևս նշված է, հրատարակողը ջանում է ժամ առաջ այն ևս տպագրության հանձնելու և այդպիսով կորստից փրկելու նման մի մեծարժեք աշխատություն. «...Ի վերայ այս ամենայնի՝ երկուցեալ ի ժանեաց ժամանակին՝ թողեալ զալլ և այլ թերութիւնս և առանց յապաղելոյ զտպագրութիւն սորին, զի ոչ քաղումք ամբ էին յորմէ հետէ ազատեցաւ սա ի գերութենէ... փոյթ եղև տալ ի լոյս ըստ հրամանի Վեհ. հայրապետի Ամենայն Հայոց տեսան և տեսան Գեորգեայ Դ ազգասէր կաթողիկոսի, զի մի որպէս երբեմն զրկեցի Մայր Աթոռս և ազգ մեր մաս յազպիսոյ պատուական գանձարանէ»:

«Զամբո»-ի հրատարակիչի անունը ևս ինչպես նշեցինք հայտնի չէ մեզ: Սակայն գրքի վերջում ևս

նման Դավիթ քեզի հատորին կա բաժանորդների մի ցուցակ ուր կան բոլոր նրանց անունները, որոնք նպատակ են գրքի տպագրության ծախսը հոգալու գործին: Վերջում այստեղ ևս հույս է հայտնվում, որ եթե առաջիկային սատարողներ լինեն տպագրության գործին ապա «նպատ մեծ ընծայեն հայկական մատենագրութեան և գրականութեան»: Այս բոլորը մեզ հիշեցնում են Դավիթ քեզի հրատարակիչ Արգար Ստեփանույան Գուրամիդյանցին, որը և կարող է Սիմեօն Երևանցի կաթողիկոսի այս մեծարժեք աշխատության հրատարակիչը լինել: Մուկվալում 1958 թ. ՍՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտական ինստիտուտի հրատարակչությամբ լույս տեսավ «Զամբո»-ի ռուսերեն թարգմանությունը կատարված ակադեմիկոս Սո. Մալխասյանցի կողմից, գիրքը խմբագրել և առաջաբանը գրել է Պ. Հարությունյանը, իսկ ծանոթագրել են ակադ. Սո. Մալխասյանցը և Պ. Հարությունյանը:

9. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիմեցոյ: Սակս դիպուածոց Հայաստանաց և գաւառիս Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ ի ՌԾԻ թուականէն Հայոց մինչ ի ՌՃԺԲ թ.: Ըստ ձեռագիր օրինակին արտագրելոյ ծախիւր եւ հսկողութեամբ հեղինակին: Տպեալ հրամանա Սիմեօն Ա. Էջմիածնի, ի Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, 1884—ՌՅԻԳ:

Ջեկուցումն (Ա): Հախաղորդութիւն առաջիկայ գրոցս պատմութեան (Հեղինակին. Ի): Առաքել Դավրիմեցու պատմության քննադիրը (Էջ 1—519): Ավետիք երեցի 1866 թ. Երևանում «Ընդհուպանեալ Ս. Կաթողիկէ եկեղեցու» գրած հիշատակարանը (519—520): Ցանկ գլխոց (521—524):

Ոսկան վ. Երևանցու կողմից Ամստերդամում 1669 թ. առաջին անգամ Առաքել վ. Դավրիմեցու (17 դար) պատմությունը լույս ընծայվելուց հետո, սույն երկրորդ հրատարակությունը պատրաստելիս, սրբագրվել և ծանոթությունների միջոցով ցույց են տրվել Ոսկան Երևանցու հրատարակության միայնակները, քանի որ ինչպես նշվում է «Ջեկուցման մեջ. «...Ցայմանէ յայտնի երկի թէ Ոսկան ի տպագրելն իւրում զպատմութիւն Առաքել վարդապետի ըստ կամաց իւրոց աղջատեալ է, կամ արդարև զաշխատեալ օրինակ ինչ ունելով ի ձեռին՝ սրբագրեալ ըստ կամաց իւրոց»: Կրկին հրատարակելու պատճառը համարվում է այն, որ Ոսկանի տպագրածը արդեն իսկ սպառված էր, իսկ մյուս կողմից «ըստ խնդրոյ բաւմաց մերագնէից բանասիրաց՝ ի նորոյ ի տիպ արձանագցուցար ի տպարանի Մայր Աթոռոյս ըստ հրաւորն օրինակին Աթոռաւ դպրի...: Ի տպագրութիւն յայս փոյթ՝ կալաք ուղղել միայն զվիճակ գրչին և զտառախալն զսուղ տարբերութիւն յօրինակէն Աւետիք երիցու (երեք ամօք լետոյ գրեալ) և զթերութիւնս Ոսկան վարդապետի՝ ցուցանելով ի ծանօթութեան»: Այսպիսով այս հրատարակությունը կատարվել է երկու ձեռագրերի և Ոսկան վ. Երևանցու հրատարակության համեմատությամբ: Այդ գրչագրերն են Մաշտոցյան Մատենադարանի ներկայումս № 1772

(ընդօրինակված 1666 թ. Երևանում Ավետիս երեցի կողմից) և № 1773 (ընդօրինակված 1663 թ. Կարբիում Աթաբնա գրչի կողմից) ձեռագրերը:

Ո՛վ էր կամ ո՛վքեր էին հրատարակության պատրաստել Դավրիժեցու այս երկրորդ տպագրությունը: Այդ մասին ոչինչ չի գրված գրքում: Ինչպես տեսանք նշված է եղել միայն, որ այն լույս է տեսել Էջմիածնի Սինդոի հրամանով: Բարեբախտաբար շնորհիվ Արտակ եպսկ. Սմբատյանի մեծք հնարավորություն ունենք գիտենալու հրատարակիչների անունները: Իր Էջմիածնի հրատարակությունների գրացուցակում Արտակ եպսկ. Սմբատյանը իբրև Առաքել Դավրիժեցու պատմության 1884 թ. հրատարակության պատրաստողներ հիշատակում է Հուսիկ վ. Մովսիսյանին և Սարգիս Գևորգյան (տես Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, Գ. արք. Հովսեփյանցի արխիվ, թղթապանակ № 84, վավերագիր № 3ա, էջ 162):

Այս հրատարակության առթիվ գերմանացի հայագետ Ֆր. Մյուլլերը Վիեննայի գերմաներեն գիտական մի հանդեսում գրախոսություն է հրատարակել: Նա խոսելով Ամատեղամում տպագրված առաջին հրատարակության խիստ հազվագյուտ լինելու մասին գրել է. «Ամբողջ տպագրեալ օրինակք Արևելք ուղարկուցան և հուն իբրև շատ կարողացուող գիրք մաշկեալ և կամաց կամաց անհետացաւ: ...Այն պատճառով ժամանակահատված և օգտակար գործ մը գործնեց Էջմիածնի Սինդոն այն հազվագյուտ գործունյւն որ տպագրություն ընելով և այն Ա. տպագրութենէն լավագոյն եղանակով» (տես թարգմանությունը «Հանդէս ամսօրեայ», 1889, էջ 139—141):

10. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարձեցոյ: Սակա դիպուածոց Հայաստանեայց եւ գաւառի Արարատայ եւ մասին Գողթան գաւառին սկսեալ ի ՌԵՄԼ թուակազմին Հայոց մինչ ի ՌԵԺԱ թ.: Երրորդ տպագրութիւն: Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ արքոյ Էջմիածնի 1896. ՌՅԽԵ (հրամանաւ Տ. Տ. Մկրտչի վեհափառ և սրբազնագոյն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց):

Ծանկ միտք: Յառաջարան (Ա.—Ժ): Ծանկ գլխոց (ԺԱ.—ԺԲ): Նախադրութիւն առաջիկայ գրոցս պատմութեան (Հեղինակին): Առաքել Դավրիժեցու պատմության բնագիրը (Գլուխ Ա.—ԾԶ, էջ 5—671): Յիշատակարան գրքիս (672—673): Ծանկ յատուկ անունաց (675—694): Առաքել վարդապետի պատմութեան գրագիր օրինակի (Աթաբնա դարի № 1714 և տպագիր օրինակի (Վաղարշապատ, 1884) մէջ եղած մանրամասն տարբերությունները (695—711):

Այս հրատարակությունը նախորդ 1884 թ. արտատպությունն է, սակայն ունի վերջի մասում տարբերություններ, այդ մասին առաջարանում նշված է, որ Առաքել Դավրիժեցու (17 դար) երկրորդ հրատարակության ժամանակ (1884 թ.) հրատարակիչը (պետք է լինի հրատարակիչները Ս. Բ.) ձեռագրի քերականական ձևերը և ոճերը փոփոխել է ըստ իր հասկացողության, այդ պատճառով Ա. ձեռագիրը նույնությամբ ընմայելու, այսինքն քերականական ձևերը, դարձվածքները և բառերը վերականգնած լինելու

համար համեմատեցինք ամբողջ ձեռագիրն այս Գ. հրատարակության հետ և այդ տարբերությունները մանրամասն նշանակեցինք գրքիս վերջում (Ժ):

Սույն պատմագրի տիտղոսաթերթի վրա դարձյալ չի նշված բնագիրը տպագրության պատրաստողի անունը ազգանունը: Միայն առաջարանի վերջում կա «Ղ. սարկապազ» ստորագրությունը: Արդ, ո՛վ կարող է լինել այս Ղ. սարկապազը: Հիշյալ ժամանակաշրջանում Էջմիածնի միաբանների թվում կային երկու Ղ. սարկապազներ, որոնցից առաջինը Ղևոնդ սարկապազ Գյանջեցյանն էր, իսկ երկրորդը՝ Ղուկաս սարկապազ Աղավեյանը: Առաջին Ղ-ն պատմագրի հրատարակող համարել չենք կարող, քանի որ նա արդեն 1896 թ. «Արարատ»-ում հանդես էր գալիս իբրև Եզնիկ վարդապետ, այնինչ «Արարատ»-ի 1896—1904 թթ. համարներում մեզ հանդիպում է Ղուկաս սարկապազ Աղավեյանի նախաձեռնությամբ կազմակերպված հանգամանության ցուցակ՝ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու դամբարանը վերակառուցելու նպատակով: Հետագայում Ղուկաս սարկապազը վարդապետական անունով կոչվեց հաբկեն վրդ. Աղավեյան և հրատարակություն հանձնեց նաև մի շարք այլ պատմագրեր ևս: Ահա և Դավրիժեցու պատմության երրորդ հրատարակության պատրաստողը եղել է հաբկեն վարդապետ Աղավեյանը: Մեր այս կարծիքը լրիվ հաստատվում է նաև միայն վերջերս մեզ հայտնի դարձած Գաբեգին արք. Հովսեփյանցի կողմից հաբկեն վ. Աղավեյանի մասին գրած մանախոսականի (տես «Արարատ», 1916, էջ 48—50) և Արտակ եպիսկ. Սմբատյանի անտիպ Գրացուցակի (Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, Գ. արք. Հովսեփյանցի արխիվ, թղթ. 84, վավ. № 3ա, էջ միջոցով: Դավրիժեցու երրորդ հրատարակությանը անդրադարձել է Մխիթարյան Հ. Գ.[ի գոր.] Գ[ալեմ-բյարյան]ը (տես «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1896, էջ 314):

11. Սամուէլ քահանայի Անցեցոյ, հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց, մինչև ի ներկայս. ծայրաքաղ արարեալ: Յառաջարանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով և ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, Ա. Էջմիածնի տպարան, 1898:

Յառաջարան—Արշակ Տէր-Միքէլեան (Գ.—Լ.): Սամուէլ Անցեցու բնագիրը (էջ 1—160): (Ծարունակութիւն այլ օրինակներից. էջ 161—174): (Ծարունակութիւն ԺԳ. օրինակէն. էջ 175—180): Հավելվածներ. Ա.—Յոհաննիսի վարդապետի համատոս պատմութիւն անցից անցելոց ի վերին կողման Հայաստանի ըստ կարգի ժամանակագրութեան. 1572—1600, (էջ 185—199): Բ. Թարեխ Տանկաց (էջ 200—203): Գ. Պատմութիւն ազգին Ռովինանց, թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյ (էջ 204—212): Դ. Համատոս պատմութիւն Ռովինանց իշխանաց (212—223): Ե. Պատմութիւն վարուց Ներսիսի եպիսկոպոսին երգոց Սաղմոսիս քննօղի (էջ 224—243): Ծանօթություններ (էջ 247—301):

Նշելով, որ միայն բեկորներ են մեզ հասել մեր անցյալի գրավոր հարստությունից, հրատարակող

Արշակ Տեր-Միքելյանը գրում է. «Հայաստանացի ա. եկեղեցին ուղղում է իր ջանքը դեպի յուր հարուստ մատենադարանի դարակները, մի՞թե կույր է Հայն, որ չտեսնի յուր ծառանգության հուշարձանները: մի՞թե խուլ է նա, որ չլսի դոցա ձայները. մի՞թե խուլ է, որ չընդունի նորա նվերներն և չբեղմնավորե տաճարապետի, հարյուրապետի, և վերջապես մի՞թե նա բնագրում անգամ չունի, որ կարենայ ճանաչել յուր հարազատ մոր տված կաթն...: «Ահա պարս և Միսմին սրբարանը շող շողալով դեպի յուր գանձերի պահեստները՝ «Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի» մի նոր շրջան է բանում յուր սիրելի զավակների առաջ: Արդարև այդ կընդունեն հարազատ որդիներն և որքան ընդունվի այնքան կատառանա անսպառ աղբյուրը: Նախնեաց մի նշանավոր հիշատակարանն է Սամուել Անեցու (12 դար) պատմությունն, որ մինչև այժմ դեռ ամբողջովին լույս չի տեսել» (էջ 9—10): Բնագիրը կազմվել է Էջմիածնի Մատենադարանում այն ժամանակ պահվող 13 գրագրերի համեմատությամբ Արշակ Տեր-Միքելյանի կողմից: Նրան համեմատելու գործում օգնել են Հոգևոր ճեմարանի Ա լսարանի ուսանողները: Իր ժամանակի համար դրական կարևոր նշանակություն ունեցավ սույն հրատարակությունը: Կազմողը իր առաջարկումով ավստանք էր հայտնել, որ մատենադարանում հեղինակի ժամանակակից ձեռագիր օրինակներ չկան: Այդ է եղել հիմնական պատճառը այն բանի, որ հիշյալ հրատարակության մեջ առկա են բազմաթիվ աղավաղումներ և հետագա գրիչների կողմից կատարված բնագրային ընդմիջարկություններ: Անհրաժեշտ ենք գտնում նշելու, որ Մաշտոցյան Մատենադարանի ավագ գիտական աշխատակից Ս. Լալաֆարյանը տպագրության է պատրաստել Սամուել Անեցու գիտական համեմատական բնագիրը հիմնված հնագույն գրագրերի վրա և որոնց հնագույնը այժմ Մաշտոցյան Մատենադարանում № 5619 համարի տակ պահվող գրագիրն է ընդօրինակված 1176 թ. Ավետիս Գրիչի կողմից Կամիջաձորի վանքում: Այն ամենայն հավանականությամբ ժամանակակից է հեղինակին և օգտագործված չի եղել Ար. Տեր-Միքելյանի կողմից, քանի որ 1916 թ. Լիմ անապատից մուտք է գործել Մատենադարան՝ փրկվելով մեծ եղեռնից: Նոր հրատարակությունը գերծ է լինելու տպագրում առկա բազմաթիվ հետագայի հավելումներից և անճշտություններից:

12. **Մատթեոս Ուռնացիի ժամանակագրություն**, Բ. տպագրություն, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ արքայ Էջմիածնի, 1898: Հրամանա Տ. Տ. Մկրտչույի Ա վեմափառ եւ սրբազնագոյն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:

Զատաշարան (Ե—Լ): Պատմություն Մատթեոսի մեծի քահանայի Ուռնացույ վասն հագրատունաց թագաւորացն եւ այլոց բազմաց ի Դժ թումականն սկսեալ մինչ ի ՌժԱ. թին աւարտեալ (էջ 1—429):

Ուռնացեցու բնագիրը հրատարակության են պատրաստել Մամբրե վարդապետ Մելիք-Աղամյանը և Ներսես սարկավագ Տեր-Միքայելյանը (սպա Ներսես վ. Տեր-Միքայելյան):

Ինչպես նշում են հրատարակիչները Մատթեոս Ուռնացեցու (11—12 դդ.) այս երկրորդ հրատարակության համար օգտագործել են Մայր Աթոռի մատենադարանի 6 ձեռագրեր և առաջին հրատարակությունը (տպ. Երուսաղեմ 1869 թ.): Իրեն բնագրային հիմք է ընդունվել Էջմիածնի մատենադարանի № 1693 (այժմ Մաշտոցյան մատենադարանի № 1896) գրագիրը, որը ընդօրինակվել է 1889 թ. Հակոբ Լեքիցի կողմից Ամրոդու վանքում, նրա առաջողն է և դեռ Վարդան Բաղիշեցին: Ինչպես նշել ենք իր տեղում, նույն գրագրից է կատարվել նաև Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանության» միակ հրատարակությունը: Ուռնացեցու սույն հրատարակության առօրին լուսանկարներում տրված են այն ժամանակ Էջմիածնի մատենադարանում պահված 5 այլ ձեռագրերի և Երուսաղեմյան հրատարակության բնագրային տարբերությունները: Ինչպես ցույց են տալիս բնագիրը հրատարակության պատրաստողները, Ուռնացեցու այս երկրորդ հրատարակությունը իր նախորդ հրատարակության հետ համեմատած ունի մի շարք առաջնություններ. այն «առաքելիկում է ոչ միայն բազմաթիվ փոքր հավելումներով և ուղիղ ընթերցմանով, այլ պարունակում է նաև երկու մեծ հատվածներ, որոնք պակաս են թե Ա տպագրության և թե մյուս ձեռագիրների մեջ. Ա—Լ 48 էջ «Ցայցմա խորհեցա...» մինչև 54 էջ «Թողան գնոց շինութեան տանց և գյաջողութեւ գործոց» և Յովնան Կոզմանի տեսիլը. իսկ Բ 192 էջ «Ցայց ամի եկալ տղայ ամիրայ» 194 էջ «Բայց ինքն Տէր քաղցրութեամբ հալեաց ի գործս ձեռաց իւրոց ամեն»: Ինչպես Էջմիածնում լույս տեսած պատմագրերի կարևոր մեկ մասը, այս եւ գուրկ է դժբախտաբար հատուկ ամուսնների ցանկից:

13. **Յակովբ Կարնեցի, տեղագիր Վերին Հայոց: Յիշատակարան ԺԷ դարու:** Կ. Կոստանկանց, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Ա. Էջմիածնի, 1903:

Ներածական—Կ. Կ. (էջ 3—8): «Բանն է զվերին Հայոց ի Յակոբ երիցուն» (էջ 9—61): Ծանոթություններ (էջ 62—68): Ծանկ հատուկ անվանց (էջ 69—75):

Այստեղ նկարագրված են 1622—1662 թթ. դեպքերը: Ուշագրավ տվյալներ է բովանդակում Արգրու մի կառավարչության գաղտնիքի դեկավարության և բնակչության մասին, ինչպես նաև տեղագրական կարևոր տեղեկություններ:

14. **Հայոց նոր վկաներ** (1155—1843): Գիտական հրատարակություն, բազմաթիվ ձեռագրերի համեմատությամբ, ընդարձակ տեղեկություններով և ծանոթություններով և ձեռագրերի, նախատակների, հատուկ անունների ու օտար բառերի մանրամասն ցուցակներով և ցանկերով: Աշխատասիրությամբ Հ. Մամանյանի և Հ. Անադյանի: Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Ա. Էջմիածնի, 1903:

Հատաշարան.—Հ[ակոբ] Մ[ամանյան] (I—XI): Ցուցակ և նկարագրություն ձեռագրաց (Համատոց ցանկ ձեռագրաց. Գ—Ե): Նկարագրություն ձեռագրաց (Զ—ԻԴ): Հայոց նոր վկաներ (էջ 3—678. 113

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

Դեկտեմբերի 3-ին, կիրակի.—Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Մուշեղ վրդ. Պետիկյանը, իսկ քարոզում է տ. Մասիս արդ. Գալստյանը՝ «Նրանելի սուրբ առաքեալք, հրաիրեալք ի սկզբանէ և ընտրեալք յորովայնէ» շարականի բառերով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Դեկտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի.—Այսօր, երեկոյան ժամը 19-ին, Երևանում, հայրապետական վիլլայում, Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահությամբ, գումարվում է Գերագույն հոգևոր խորհրդի հերթական նիստը:

Դեկտեմբերի 10-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Վազգեն վրդ. Թադոյանը և խոսում հրաժեշտի իր քարոզը՝ Կալկաթայի հայոց հոգևոր հովիվ նշանակվելու առիթով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Դեկտեմբերի 14-ին, հինգշաբթի.—Վեհափառ Հայրապետի բարենաճ կարգադրու-

թյամբ Մայր Աթոռի միաբան տ. Վազգեն վրդ. Թադոյանը, որը նշանակվել էր Կալկաթայի հայոց հոգևոր հովիվ, այսօր մեկնեց իր պաշտոնատեղին: Տ. Վազգեն վրդ. Թադոյանը Հայոց Հայրապետի օրհնություններն ու ողջույնները կհաղորդի նաև ինչպես Կալկաթայի, այնպես էլ ամբողջ հնդկաստանում համայնքին, եկեղեցական խորհուրդներին և հավատացյալ հայ ժողովրդին:

Դեկտեմբերի 17-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Հակոբ քհն. Հակոբյանը:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Դեկտեմբերի 18-ին, երկուշաբթի.—Այսօր հոգևոր նեմարանում սկսվեցին 1972—1973 ուսումնական տարվա առաջին կիսամյակի բանավոր ու գրավոր քննությունները, որոնք կտևեն մինչև դեկտեմբերի 29-ը:

Դեկտեմբերի 20-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհափառ Հայրապետից և Մայր Աթոռից հրաժեշտ է առնում Իրաքի թեմի առաջնորդ տ. Ասողիկ եպս. Ղազարյանը, որը շուրջ մեկ

ամիս ուխտավորաբար գտնվում էր Մայր Աթոռում, և մեկնում Բաղդադ՝ իր պաշտոնատեղին:

* *

Դեկտեմբերի 24-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Աղան վրդ. Բալիոզյանը: Քարոզում է տ. Մասիս արք. Գալստյանը՝ «Զի ամենայն որ բարձրացուցանե՞լ զանձն իր՝ խոնարհեցի. և որ խոնարհեցուցանե՞լ զանձն՝ բարձրացի» բնաբանով (Ղուկ. ԺԸ 14):

* *

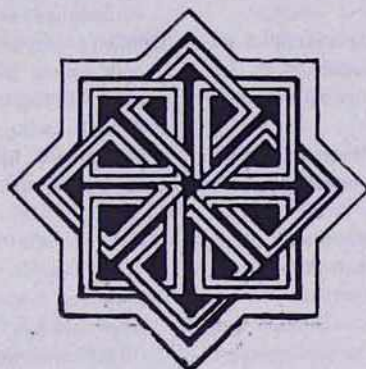
Դեկտեմբերի 29-ին, ուրբաթ.—Այսօր, ե-

րեկոյան ժամը 19-ին, Երևանում, հայրապետական վիլլայում, Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահությամբ, գումարվում է Դերագույն հոգևոր խորհրդի հերթական նիստը:

* *

Դեկտեմբերի 31-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Մասիս արք. Գալստյանը, իսկ քարոզում է Մայր տաճարի լուսարարապետ տ. Հուսիկ եպս. Սանթրուրյանը՝ «Ո՛վ Տէր, այս ամ ևս ի լրումն հասցուցեր» բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Յ Ա Ն Կ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ 1972 ԹՎԱԿԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրության երկուհարյուրամյակի առթիվ, Բ 3:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ցավակցական կոնդակը հալ մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարգսյանի մահվան առթիվ, Ե 3:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Արարատյան թեմի նորընտիր առաջնորդական փոխանորդ տ. Կոմիտաս Լալիսկոպոսին արքայության պատիվ շնորհելու առթիվ, Զ 3:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Սարգսյանականի հերոսամարտում զոհվածների հիշատակը ամեն տարի մայիսի 22-ին նշելու մասին, Թ 3:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Մաղրասի հայոց ա. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման 200-ամյակի առթիվ, Թ 6:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը տ. Գևորգ վրդ. Սերադյանյանին՝ վրահայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ նշանակելու առթիվ, Թ 8:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրության երկուհարյուրամյակի առթիվ, ԺԲ 3:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և նվիրապետական Աթոռների ու առաջնորդարանների միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա 10:

Ամանորի առթիվ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական անձնավորությունների միջև փոխանակված հեռագրերը, Ա 13:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի այցելությունը Հայկական ՍՍՀ Միևիստրների սովետի նախագահ Բաղլալ Մուրադյանին, Բ 9:

Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական հեռագիրը լիոնաբենակ մեծամարդ պարոն Նապոլեոն Պուլ-

լույանին՝ ֆրանսիական Պատվո լեգեոնի շքանշան ստանալու առթիվ, Բ 10:

Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և նվիրապետական Աթոռների ու առաջնորդարանների միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ 9:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի և օրհնության հեռագիրը՝ Սսի կաթողիկոսական Աթոռի Անթիլիասում հաստատվելու առթիվ, Ժ 37:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի նամակը Անթիլիասի կիլիկյան Աթոռի գահակալ Ս. Խորեն Ա կաթողիկոսին, ԺԱ 31:

Բ. ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԻ

Հաղորդագրություն (Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ընդհանուր քարտուղար դոկտ. Է. Կ. Բելեկի՝ փետրվարի 1—4 օրերին Մայր Աթոռում գտնվելու մասին), Բ 11:

Հաղորդագրություն (Մայր Աթոռում, վրահայոց և Եփրատի թեմերում քահանայական և սարկավագական մի շարք ձեռնադրությունների մասին), Բ 23:

Հաղորդագրություն (Ռումին օրթոդոքս եկեղեցու պատվիրակության՝ մայիսի 16—24 օրերին Մայր Աթոռում գտնվելու մասին), Ե 8:

Հաղորդագրություն (Հոռմեական կաթողիկ եկեղեցու պատվիրակության՝ հունիսի 16—20 օրերին Մայր Աթոռում գտնվելու մասին), Զ 5:

Հայտարարություն (Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ Լալիսկոպոսաց ժողովի՝ 1973 թվականի աշնանը հետաձգելու մասին), Է 18:

Հաղորդագրություն (Համայն Վրաց Պատրիարք-կաթողիկոս Նորին Սրբություն Դավիթ Ե-ի՝ սեպտեմբերի 29—հոկտեմբերի 3 օրերին Մայր Աթոռում գտնվելու մասին), Ժ 3:

Հաղորդագրություն (Ղպտական ուղղափառ եկեղեցու Հովվապետ Նորին Սրբություն Շենուդա Գ-ի՝ հոկտեմբերի 9—12 օրերին Մայր Աթոռում գտնվելու մասին), Ժ 19:

Հայտարարություն (Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի՝ 9 հոկտեմբեր 1972 թվակիր նամակի մասին՝ Տանն Կիլիկիո Ամթիլիասի Աթոռի նոր ուսնձգությունների առթիվ), Ժ 38:

Հաղորդագրություն (Մոսկվայի և Համայն Ռուսաստանի նորընտիր Պատրիարք Նորին Սրբություն Պիմենի՝ նոյեմբերի 10—14 օրերին Մայր Աթոռում գտնվելու մասին), ԺԱ 24:

Հաղորդագրություն (Նոյեմբերի 6—9 օրերին ծիսական բարեկարգությանը հանձնախմբի երկրորդ նստաշրջանը Մայր Աթոռում գումարելու մասին), ԺԱ 26:

Պաշտոնական հայտարարություն (Ամթիլիասում հոկտեմբերի 23—26 օրերին կիլիկյան Աթոռի ազգային ընդհանուր ժողովի գործունեության մասին), ԺԱ 30:

Գ. ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՒՄ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ԸՆԾԱՐԱՆՈՒՄ

Հայրապետական քարոզ Փրկչի հրաշափառ Ծննդյան տոնի առթիվ Մայր տաճարում, Ա 3:

Սուրբ Ծննդյան պատարագ և հայրապետական քարոզ Մայր տաճարում, Ա 19:

Ա. Ստեփանոսի տոնը և սարկավագների ձեռնադրություն Մայր Աթոռում, Ա 21:

Ամանորը հոգևոր ճանաչում, Ա 24:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՒՄ, Ա 27, Բ 26, Գ 11, Դ 17, Ե 19, Զ 35, Է 19, Ը 19, Թ 17, Ժ 47, ԺԱ 40, ԺԲ 120:

Սուրբ Վարդանանց և Վսեկյանց տոնը և Վեհափառ Հայրապետի անվանակոչության տարեդարձը Մայր Աթոռում, Բ 19:

Ձեռնադրություն Մայր Աթոռում, Բ 24:

Ի հայրապետության վազգեն Ա կաթողիկոսի բարերարք Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածնի, Գ 6:

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Փրկչի հրաշափառ սուրբ Հարության տոնի առթիվ Մայր տաճարում, Դ 3:

Հայրապետական հանդիսավոր սուրբ պատարագ և քարոզ Մայր տաճարում՝ Փրկչի հրաշափառ Հարության տոնի առթիվ, Դ 11:

ԱՎԵՏԻՔ ՍՐԿ. ԱՐԱՔԱԶՅԱՆ—Գրական-գեղարվեստական համոլես հոգևոր ճանաչում, Դ 19:

Ամավերջի հանդիսություն հոգևոր ճանաչում, Զ 29:

ԿՏՐԻՃ ՍՐԿ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ—Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ եկեղեցու երիտասարդաց կազմակերպության անդամները ա. Էջմիածնում և մայր հայրենիքում, Ը 21:

Հոգևոր ճանաչման վերաբացումը, Թ 19:

Տ. Արսեն վարդապետ Բերբերյանի՝ Լոնդոնի Կինգս կոլեջում պաշտպանած ավարտաճառի մասին հաղորդում, Թ 21:

«Հայկաշեն» ամսուային Վեհափառի բացման հանդիսությունը Բյուրականում, Ժ 31:

Քահանայից դասի հանդիպում Մայր Աթոռում, Ժ 41:

ՍԱՄՎԵԼ ՍՐԿ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ—Ձեռնադրություն Մայր տաճարում, Ժ 43:

Ծայրագույն վարդապետական իշխանության տվություն, Ժ 46:

Երուսաղեմի հայոց ամենապատիվ տ. Եղիշե արքայապետի արքայապետի Մայր Աթոռում, ԺԱ 27:

Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրության 200-ամյակի առիթով հանդիսություններ Մայր Աթոռում, ԺԱ 34:

Դ. ՄԻՋԵԿԵՎԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոնների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա 6:

Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ընդհանուր քարտուղար Դոկտ. Է. Կ. Բելկը Մայր Աթոռում, Բ 18:

Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ 6:

Ռումին օրթոդոքս եկեղեցու պատվիրակությունը Մայր Աթոռում, Ե 9:

Նորին Սրբություն Պողոս Զ Պապի ողջույնի գիրը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Զ 7:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի խոսքը՝ ուղղված Նորին գերազանցություն կարդինալ Ժան Վիլլերանդին, Զ 8:

Նորին գերազանցություն կարդինալ Ժան Վիլլերանդի խոսքը՝ ուղղված Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Զ 11:

Հռոմեական կաթողիկ եկեղեցու պատվիրակություն՝ Մայր Աթոռում, Զ 14:

Կ. Պոլսի հունաց ամենապատիվ Տ. Աթենագորաս տիեզերական Պատրիարքի մահվան առթիվ փոխանակված հեռագրեր, Է 3:

Հեռագրերի փոխանակում Կ. Պոլսի հունաց տիեզերական նոր Պատրիարքի ընտրության առիթով, Է 4:

Վեհափառ Հայրապետը Թբիլիսիում (Վրաց Պատրիարք-կաթողիկոսի ընտրության առթիվ), Է 5:

Մոսկվայի և Համայն Ռուսաստանի Նորին Սրբություն Տ. Պիմեն Պատրիարքի հովվական այցելությունը, Է 13:

Տ. ԵՆԵ ԲԱԶԱՆԱ ԲՐԱՆԻՇԵ—Ռումին ուղղափառ եկեղեցու կրոնական արդի կյանքում արտաքին և ներքին հարցեր, Է 31:

Հայոց Հայրապետի շնորհավորական գիրը Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի նորընտիր ընդ-

հանուր քարտուղար դոկտ. Ֆիլիպ Փոթըրին, թ 10: Հեռագրերի փոխանակում հեռադրերի նախկին արքայիսկուպո Ջեռֆֆրի Ֆիշերի մահվան առիթով, թ 11:

ՊԱՐԳԵՎ ԸԱՀԱՍՉՑԱՆ—Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի կենտրոնական կոմիտեի և միջազգային գործերի հանձնաժողովի Գործադիր կոմիտեի ժողովները Ութերխտում, թ 28:

Համայն Արատանի Պատրիարք-կաթողիկոս Նորին Սրբություն Դավիթ Ե-ը Մայր Աթոռում, ժ 5:

Ղաթական ուղղափառ եկեղեցու Պատրիարք Նորին Սրբություն Շենուպա Գ-ը Մայր Աթոռում, ժ 21:

Հայոց Հայրապետի ողջույնի խոսքը Վեհաբանի գահաարանում Տ. Պիմեն Պատրիարքի՝ Մայր Աթոռ այցելության առիթով, ժԱ 3:

Տ. Պիմեն Պատրիարքի ողջույնի խոսքը Վեհաբանի գահաարանում, ժԱ 7:

Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Նորին Սրբություն Տ. Պիմեն Պատրիարքը Մայր Աթոռում, ժԱ 9:

Ե. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Աստուածային և երկնային շնորհ որ միշտ լնու զպէտս արքայ սպասաւորութեան Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցու, Բ 6:

Երանի՜ որ ունիցի յիշատակ ի ս. Էջմիածին, Գ 3:

Աստուծո խոսքի զորությունը, Ե 5:

Հայաստանում առաջին հայ տպարանի հաստատման երկուհարյուրամյակը, ժԲ 6:

Զ. ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԵՂԻԾԵ ԱՐՔԵՊ. ԴՈՒՐՅԱՆ—Աստվածապաշտության խորհուրդը, Ա 16:

Ա. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ—Բազմաշնորհ պանքի կատարյալ վարդապետություն ի Տեր, Գ 8:

ՌՈՒԲԵՆ ՔԱՀԱՆՆԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ—Մարդու հատկությունը որպես կենսամաստատ փիլիսոփայություն Ավետարանի մեջ, Ե 21:

Արարատյան թեմի նոր առաջնորդական փոխանորդի նշանակում, Զ 25:

Հոգևորականաց համագումար Միացյալ Նահանգների արևելյան թեմի, Է 21:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՀՆ. ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ—Գրիգոր Նարեկացին մեր օրերին, Է 24:

Սուրբ գրական ընթերցումներ, թ 12:

ԲԱՐԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ—Դարձյալ խաչ, թ 14:

ԱՄՆ-ի հայոց արևելյան թեմի առաջնորդ տ. Թորգոմ արքեպ. Մանուկյանը Մայր Աթոռում, ժ 39:

Առաջնորդական տեղապահի նշանակում վրահաբոյ թեմում, ժ 49:

Է. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ 200-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎՈՐԱՍՏ ՆՅՈՒԹԵՐ

Վկայություններ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մասին, ժԲ 8:

Մեջերսումներ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մատենագրական վաստակից, ժԲ 18:

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ—Սիմեոն Երևանցի, ժԲ 21:

ՊԱՐԳԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ—Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու ջանքերը հայոց եկեղեցու միասնության և հայ ժողովրդի ազգասպանական գործում, ժԲ 85:

Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՀԱՆՆԱ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ—Հայ եկեղեցու դավանության վերաբերյալ հրատարակություններ Մայր Աթոռի տպարանից, ժԲ 56:

Ծ. ԸԱՀԱՍՉԱՐՅԱՆ—Էջեր Հայաստանի առաջին տպարանի պատմությունից, ժԲ 66:

Հ. Ա. ԱՆԱՅՅԱՆ—Էջմիածնի տպարանի տարրգրական հրատարակությունները, ժԲ 73:

Ն. ԹԱԼԻՄԻՋՅԱՆ—Մայր Աթոռի տպարանը և հայ երաժշտարվեստը, ժԲ 89:

Ա. ՍԱՀԱԿՅԱՆ—Մայր Աթոռի տպարանի հայերենագիտական հրատարակությունները, ժԲ 98:

ՍՈՒՐԵՆ ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ—Մայր Աթոռի տպարանը և հայ պատմագիրների հրատարակումը, ժԲ 106:

Ը. ՍՓՏՈՒՌՔՈՒՄ

Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության նախագահ տիար Ալեքս Մանուկյանը խոսում է՝ ս. Էջմիածնից և հայրենիքից իր տպավորությունների մասին, Ա 35:

Թեմական ժողովի մասնակի ընտրություններ Կամիրում, Զ 60:

Սարկավազական ձեռնարկություն Լոնդոնի հայոց Ամենայն Սրբոց եկեղեցում, Զ 60:

Մարմարակերտ երկու նոր խորաններ Ալեքսանդրիայի ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու մուտքի առաջ, ժ 72:

Թ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍ

ԱՍՄԱՐՅԱՆ ՀՐԱՉՅԱ ԱՇՈՏԻ—Գազկաշեն տաճարից գտնված մի բուրվաթի մասին, Ը 59:

ԹԱԼԻՄԻՋՅԱՆ Ն.—Ուր-ձայնի սկզբածրները, Բ 28:

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԵԱԿԻ—5-7-րդ դարերի շարականների արվեստը, Գ 15:

ՄԱՔՍՈՒՅԱՆՑ ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Կենդանագրի ծագումն ու զարգացումը հայ մանրանկարչության մեջ, Ե 48:

ՄԱՅՅԱԿԱՆՅԱՆ ԱՍՏՏՈՒՐ—ՈՐԸ Է Սկեսայի 1293 թ. մասնատուփի պատվիրատու Կոստանդին կալիսկուպոսը, թ 57:

ՊԱՏՐԻԿ ԱՌԱՔԵԼ Ն.—Մոքեր՝ հոգևորական խաչքարերի մասին, Ը 37:

Ակումածը ուր-ձայների (նոտաներ), Գ 23, Գ 40, Ե 43:

Ժ. ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՂԱՄՅԱՆ ԱՎԵՏԻՔ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ—Ներսես Աշտարակեցու մի նամակի և մի հիշատակարանի մասին՝ Սարգիս Քամալյանի հավաքած ազգագրական նյութերում, Ը 55:

ԱՋՆԱՎՈՐԹՅԱՆ ԳՈՂՄՐ—Ա. Չոպանյանի գրական ծառանցությունը, է 53, Ը 23:

ԱՆԱՍՅԱՆ Հ. Ս.—Հայ համալսարանում գրականությունը և հայ մատենագրության համալսարանը, Ա, Բ, Գ, Դ 49:—Հայ պատմա-դավանաբանական գրականության թանկարժեք հուշարձանը, Ը 27, Թ 45:

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼ—Գրիգոր Գապաստապետյան, ԺԱ 58:

ԲԱՏԻՎՅԱՆ ԼԵՎՈՆ—Արտուր Էմինը՝ պարականոն գրվածքների թարգմանիչ, է 60, Ը 44:

ԵԳԱՆՅԱՆ Օ. Ս.—Սարգիս արքեպս. Զալալյանցի «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան» գրքում հիշատակվող ձեռագրերը, Ե 60:—Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի «Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի» աշխատության մեջ հիշատակված ձեռագրերը, Ը 62:—Լեհիմգրայի պետական Էրմիտաժի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, Թ 66:

ԵՂԻՍԱՐՅԱՆ Հ.—Ամադոս Նորավանքը, Ա 39, Բ 35:

ԹԱՄԱՆՅԱՆ ՅՈՒ. Ա.—Գոշավանքի վերանորոգումը, Ը 49:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ Ա.—Արդյո՞ք Վարդանն է Յաշի հայկական եկեղեցու վերակառուցման հեղինակը, Գ 47:

ԿՈՍՏՅԱՆԴՅԱՆ ԷՄՄԱ—Գարեգին եպիսկոպոս Սըրվանձտյանց, Գ 27:

Մարտիրոս Սարյանի մամուլը Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցին, Ե 17:

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՄԻՀՐԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ—Հայրենասեր հոգևորական տ. Հովհաննես քահանա Տեր-Մկրտչյան, Ե 57:

ՄԱՐԱՏՅԱՆՑ ԱՐՏԱԿ ԵՊԻՄԿՊՈՍ—Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը, Գ 24, Ե 27, Զ 38, է 37, Ը 3, Թ 29, Ժ 56, ԺԱ 42, ԺԲ 42:

ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ—Վարդան Այգեկցին և «Արմատ հասարակ» ժողովածուն, Գ 37:

ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ, ՀԱՏԻՏՅԱՆ ԱՐԹՈՒՆ—Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրության կրկու-հարյուրամյակի առթիվ (Արտակ եպս. Սմբատյանցի «Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը» աշխատության ձեռագիրը հրատարակելու մասին), Դ 21:

ԺԱ. ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ-ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Յուզակ Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, Ա 45, Բ 46, Դ 44:

Ա. Հ.—Ջատիկի հարցը, Գ 44:

ՍՈՒՐԵՆ ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ—Նորայր եպս. Պողոսյան,

«Հայ գրողներ, Ե—ԺԷ դար», Երուսաղեմ, տպարան սրբոց Հակոբյանց, 1971, էջ ԺԶ+616, Զ 54:

Ե. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ—Պատմական ուղևորություն (Վեհափառ Հայրապետի ինքնընթաց ուղևորության գրքի մասին), Ժ 51:

ԺԲ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Հանգիստ գերաշնորհ տ. Հակագուն արքեպիսկոպոս Արքամայանի, Ա 29:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈՒԼՅԱՆ—Տ. Հակագուն արքեպիսկոպոս Արքամայանի պայծառ հիշատակին, Ա 33:

Ման Սուրեն Ղամբամանի Արևշատյանի, Բ 44:

Տ. ԳԵՎՈՐԳ ՎՐԴ. ՍԵՐԱՅԱԴՐՅԱՆ—Հանգիստ Նորին Սրբություն Համայն Վրաց Պատրիարք-կաթողիկոս Տ. Տ. Եփրեմ Բ-ի, Դ 13:

Հանգիստ արժանապատիվ տ. Հավոր ավագ քահանա Քելամյանի, Դ 48:

Հանգիստ Մարտիրոս Սարյանի, Ե 15:

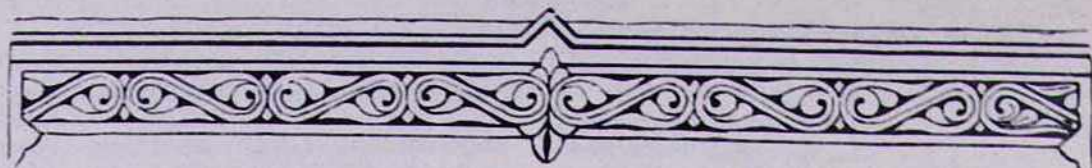
Հոգեհանգիստ Մայր տաճարում՝ մեծանուն մկրտիչ Մարտիրոս Սարյանի մանկան քառասունի առթիվ, Զ 28:

Հանգիստ Ստեփան Սրապյանի, Զ 62:

Հանգիստ արժանապատիվ տ. Թադևոս ալագ քահանա Զմրությանի, Թ 68:

Ման Գրիգոր Բեքմեղյանի, Ժ 74:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ Կոնդակը Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրության երկուհարյուրամյակի առթիվ	3
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Հայաստանում առաջին հայ տպարանի հաստատման երկուհարյուրամյակը	6
Վկայություններ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մասին	8
Մեջբերումներ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մատենագրական վաստակից	18
Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ—Սիմեոն Երևանցի	21
ԳԱՐԳԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ—Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու ջանքերը հայ եկեղեցու միասնության և հայ ժողովրդի ազգապահպանման գործում	35
ԱՐՏԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑ—Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը	42
Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ—Հայ եկեղեցու դավանության վերաբերյալ հրատարակություններ Մայր Աթոռի տպարանից	56
Շ. ՇԱՀՆԱՋԱՐՅԱՆ—Էջեր Հայաստանի առաջին տպարանի պատմությունից	66
Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ—Էջմիածնի տպարանի սուրբգրական հրատարակությունները	73
Ն. ԹԱՀՄԻՋՅԱՆ—Մայր Աթոռի տպարանը և հայ երաժշտարվեստը	89
Ա. ՍԱՀԱԿՅԱՆ—Մայր Աթոռի տպարանի հայրենագիտական հրատարակությունները	98
ՍՈՒՐԵՆ ՔՈԼԱՆՋՅԱՆ—Մայր Աթոռի տպարանը և հայ պատմիչների հրատարակումը	106
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ	120
Ծանկ «Էջմիածին» ամսագրում 1972 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի	122

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
 Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS

Հանձնված է արտադրության 15/XII 1972 թ.: Ստորագրված է տպագրության 24/I 1973 թ.:
 Տպագրական 8 մամուլ + 1 ներդիր, թուղթ 60×84¹/₈, պատվեր 903

Մայր Աթոռ և Էջմիածնի տպարան, 1972 թ.